

Міністерство освіти і науки України
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини
Факультет української філології

СИНТАКСИС

УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Навчальний комплекс

Умань – 2015

УДК 811.161.2
ББК 81.2Укр
С 95

Рекомендовано до друку кафедрою української мови та методики її навчання (протокол № 1 від 27 серпня 2015 року) та вченою радою факультету української філології (протокол № 1 від 3 вересня 2015 року).

Синтаксис української мови: навчальний комплекс / уклад.
С 95 О.В. Дуденко. – Умань: ВПЦ «Візаві», 2015. – 208 с.

Навчальний комплекс містить курс лекцій із синтаксису сучасної української літературної мови та навчально-методичні матеріали, необхідні студентам-філологам для практичних та лабораторних занять.

Курс лекцій укладено відповідно до чинної робочої програми.

Навчально-методичні матеріали включають у себе тематику практичних занять (основні питання, домашні завдання, схеми та зразки синтаксичних розборів), вправи та завдання для аудиторних і лабораторних занять, тести, самостійні та контрольні роботи, список основної навчальної літератури та джерел для додаткового опрацювання. Весь матеріал згруповано за змістовими модулями, кожен з яких завершується підсумковою письмовою роботою та тестовим контролем.

УДК 811.161.2
ББК 81.2Укр

КУРС ЛЕКЦІЙ

Тема 1

СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

1. Предмет синтаксису.
2. Словосполучення як синтаксична одиниця.
3. Способи зв'язку слів у словосполученні і реченні.
4. Типи синтаксичних відношень у словосполученні.
5. Типи словосполучень за характером стрижневого слова.

1. ПРЕДМЕТ СИНТАКСИСУ

Термін «синтаксис» (від грец. слова *σύνταξις* – побудова, зв'язок, складання, впорядкування) вперше використаний у III ст. до н. е. представниками грецької стоїчної філософсько-лінгвістичної школи, які досліджували логічний зміст висловлень. У слов'янському мовознавстві функціонували терміни *синтаксис* (О. Востоков), *синтакса* (Я. Головацький), «*складня*» (О. Огоновський); перший остаточно переміг у 1946 р.

Термін «синтаксис» стосується об'єкта вивчення (синтаксис мови) і розділу науки про мову (синтаксис як наука).

Синтаксис мови – це синтаксична будова мови, сукупність синтаксичних одиниць та правил, які регулюють творення і функціонування синтаксичних одиниць.

Синтаксис як наука – це розділ граматики, що вивчає синтаксичну будову мови, форму і зміст синтаксичних одиниць.

Різноманітні висловлювання *щодо предмета* синтаксису раніше зводилися до **трьох** основних поглядів: 1) предмет синтаксису – *словосполучення* (П. Фортунатов, О. Пешковський, Я. Головацький, І. Ужевич, Л. Булаховський) «Речення – закінчене словосполучення» (П. Фортунатов); 2) предмет синтаксису – тільки *речення* (Ф. Буслаєв, О. Шахматов, Б. Кулик, спочатку А. Медушевський) «Словосполучення зберігають значення частин або членів речення, фактично ототожнюючись із другорядними членами речення» (О. Шахматов); 3) предмет синтаксису – *словосполучення і речення* (М. Ломоносов, О. Востоков, згодом – В. Виноградов, Н. Шведова, Г. Удовиченко, М. Доленко, В. Горяний).

В. Белошапкова: словосполучення, просте речення, складне речення.

І. Вихованець: мінімальна синтаксична одиниця, словосполучення і речення.

Н. Шведова: власне синтаксичні: словосполучення, просте речення, висловлення, складне речення; невластиві синтаксичні: слово і форма слова.

М. Плющ: словосполучення, словоформа, просте речення, складне речення, складне синтаксичне ціле.

Отже, об'єктом вивчення синтаксису є різні синтаксичні одиниці, що можуть бути виокремлені у зв'язному тексті, тобто словосполучення, речення; словоформи і складне синтаксичне ціле (текст).

Синтаксис словосполучення («малий») розглядає синтаксичні властивості слів, правила їх поєднання, типи словосполучень.

Синтаксис речень («великий») досліджує правила побудови речень, типи речень, їх структурно-семантичні особливості.

Синтаксис словоформ вивчає слова як компоненти словосполучень і речень, які виділяються на основі синтаксичних зв'язків чи семантико-синтаксичних відношень.

Синтаксис тексту аналізує типи смислового зв'язку і синтаксичної організації складного синтаксичного цілого.

Отже, **СИНТАКСИС** – це розділ граматики, що вивчає систему синтаксичних одиниць і правила їх функціонування.

Найбільше часу відводиться на вивчення речення – основного комунікативного засобу, у складі якого інші мовні одиниці можуть служити засобом повідомлення думки.

На сучасному етапі у мовознавстві загальноновизнаним є *структурно-семантичний* напрямок, який орієнтує дослідників на характер побудови синтаксичних одиниць та різні смислові відношення між ними. Використовуються і *формально-граматичний* та *логічний* підходи, елементи статички і динаміки, диференціації мовного і мовленнєвого аспектів.

Синтаксис пов'язаний із *морфологією* (розгляд слів і форм слів, їхніх граматичних ознак); *лексикою* (від лексичного складу залежить семантична структура речення, значення лексеми проявляється в реченні), *фразеологією* (словосполучення і синтаксичні функції фразем), *фонетикою* (наголос, інтонування речень), *логікою* (тісний зв'язок граматичних і логічних категорій: речення приблизно дорівнює судженню) та іншими науками.

2. СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ ЯК СИНТАКСИЧНА ОДИНИЦЯ

Протягом усього періоду розвитку синтаксису як науки існували різні погляди на словосполучення.

П. Фортунатов вважав словосполучення основною синтаксичною одиницею, яка може бути частиною речення чи цілим реченням.

О. Пешковський: «Словосполученням є два слова або ряд слів, об'єднаних у мові і думці» (сюди входять і однослівні речення типу *Вечір*).

Л. Булаховський: «Мінімальним словосполученням є таке, яке складається з двох членів речення, об'єднаних у свідомості і в мові. Це

граматично організоване об'єднання слів».

В. Виноградов: «Словосполучення складаються не менше ніж з двох повнозначних слів, воно організується за законами і правилами сполучення слів і форм, які властиві даній мові, і воно виражає єдине, хоч і складне, розчленоване поняття, цілі значення».

Подібні визначення у *Г. Удовиченка, М. Івченка.*

Н. Шведова, С. Бевзенко: «Словосполучення – це синтаксична одиниця, що утворюється поєднанням двох або більше повнозначних слів на основі підрядного граматичного зв'язку і тих відношень, які породжуються цим зв'язком».

В. Белошапкова: «Словосполучення – будь-яке поєднання слів, зокрема і сурядне, тільки не предикативне».

Однак більшість мовознавців словосполученням вважають об'єднання слів на основі підрядного зв'язку.

АЛЕ: якщо речення складається із слів та словосполучень, то чим є такі поєднання слів: *Минають дні, минають ночі, минає літо, шелестить пожовкле листя..?* (*Т. Шевченко*)

І. Білодід в «академічній граматиці» сказав: «Немає підстав для того, щоб до словосполучень відносити лише конструкції з якимось певним характером синтаксичного зв'язку, – наприклад, з підрядним зв'язком, і не враховувати словосполучень із сурядним, які в такому разі взагалі не знаходять собі місця в системі синтаксичної науки». «Так звані предикативні словосполучення слід так само відмежовувати від речення, як і будь-який інший їх різновид».

І. Вихованець: «Типові для словосполучення підрядний і сурядний зв'язок». Такої ж думки притримується і *К. Шульжук.*

Отже, **СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ** – це синтаксична конструкція, утворена з двох чи кількох повнозначних слів, послідовно пов'язаних між собою засобами синтаксичного зв'язку.

Словосполучення відрізняється **від слова** будовою, а також наявністю між компонентами внутрішньо-синтаксичних зв'язків, які структурі слова не властиві.

Не відміну **від речення**, словосполучення не є самостійною одиницею мовного спілкування, йому не властиві інтонація закінченості та інші ознаки речення. Словосполучення – номінативна одиниця, а речення – комунікативна.

Засоби поєднання компонентів словосполучення:

- форми слова (закінчення);
- службові слова (прийменники, частки, сполучники);
- інтонація;
- порядок слів.

Не можна ототожнювати словосполучення із синтагмами, бо **словосполучення** – граматична одиниця, а **синтагма** – інтонаційно-стилістична.

Л. Щерба: «Синтагма – інтонаційно-смиловий відрізок неоднослівного речення, який може охоплювати одне або декілька слів у реченні».

І. Білодід: «Синтагма – інтонаційно виділюваний і позиційно цілісний однослівний чи багатослівний відрізок мовлення, що виявляє певну смислову єдність і вступає в смисловий зв'язок взаємності чи однорідності із суміжним відрізком мовлення».

Отже, **СИНТАГМА** – це утворена інтонаційними засобами (в основному паузами і наголосом) семантико-синтаксична єдність, що складається з одного або кількох слів і виражає в деякому контексті просте або складне поняття.

Енею / годі вже журились (1 або 2 синтагми)

А я рушаю в путь / нову / стрічать весну (різні межі між синтагмами)

Основні засоби синтагматичного членування: фразова інтонація, порядок слів, частки і сполучники.

Синтагма, яка не розчленовується на дрібніші, зветься **простою**, а синтагма, яка розчленовується на будь-яку кількість дрібніших, зветься **складною синтагмою** (у О. Гончара, наприклад, є речення, що нараховує 27 синтагм).

Здебільшого складне речення поділяється на складні синтагми, які дорівнюють простим реченням, а всередині них виділяють прості синтагми.

Далекі дзвони / гуділи в ясному повітрі / тихо і мелодійно //, і здавалося //, що то дзвенить / золото сонця (Коцюб.) (3 складні синтагми, 6 простих).

Словосполучення розглядають у різних аспектах.

1. Залежно від ступеня злиття компонентів словосполучення бувають вільні і невольні.

ВІЛЬНИМИ називаються словосполучення, компоненти яких зберігають своє лексичне значення і виступають окремими членами речення (*читає книгу, білий сніг*).

НЕВІЛЬНИМИ називаються словосполучення, які складаються із несаможиттєвих слів, за своєю семантикою та функцією близькі до окремого слова і виступають одним членом речення. Вони поділяються на:

– **лексично невольні** – дво- або багатослівні назви окремих істот, предметів і явищ (*Тарас Григорович Шевченко, Кам'янець-Подільський*);

– **фразеологічно невільні** – стійкі сполучення слів, за значенням здебільшого рівні одному слову (*накивати п'ятами – втекти, пустити червоного півня – підпалити*);

– **синтаксично невільні** – граматична єдність, яка виконує роль одного члена речення (*брат із сестрою, п'ять днів*).

«Малий» синтаксис НЕ вивчає (або не є словосполученнями):

а) лексично невільні словосполучення;

б) фразеологічно невільні словосполучення;

в) сполучення повнозначного слова із службовим (*не бачив, до школи*);

г) аналітичні граматичні форми (*буду працювати, більш складно*);

г) складені числівники (*тридцять три*).

2. За будовою словосполучення поділяються на:

– **прості**, які складаються з двох повнозначних слів (*день і ніч, ліс шумить, зелене жито*);

– **складні**, які складаються з трьох і більше повнозначних слів і є продуктом поширення простого словосполучення (*зелене листя клена, лірична пісня матері*).

До **простих** належать також три- і чотирислівні словосполучення:

а) слово і аналітична граматична форма (*буду читати книгу*);

б) слово і синтаксично нерозкладне словосполучення (*людина великого розуму, людина з золотими руками*);

в) слово і фразеологізм (*зробити курям на сміх*).

3. За функціональними особливостями словосполучення поділяються на:

– **предикативні** – граматична основа речення, поєднання підмета і присудка (*сонце зійшло, день теплий, сніг лежить, ніч зоряна*);

– **непредикативні** – поєднання слів, які не можуть утворити граматичної основи речення, тобто головних і другорядних або лише другорядних членів речення (*теплий день, незвичайна пригода, травневі зорі, мерехтять привабливо*).

3. СИНТАКСИЧНИЙ ЗВ'ЯЗОК – це спосіб поєднання компонентів словосполучення і речення.

Підрядний зв'язок – це зв'язок нерівноправних – залежного і головного – компонентів.

Сурядний зв'язок – це зв'язок рівноправних, незалежних компонентів.

Прості словосполучення

Підрядним називається словосполучення, яке складається з головного і залежного компонентів (*злетів у небо, червоний мак, весняний вітер*,

шелестить листя).

Сурядним називається словосполучення, яке складається з незалежних, рівноправних компонентів (*сидить і спить; ліс, а не поле; калина і горобина*).

Складні словосполучення можуть бути:

- чисто сурядні (*вересень, жовтень і листопад*);
- чисто підрядні (*високий берег гірської річки*);
- сурядно-підрядні (провідним є сурядний зв'язок, але при однорідних членах є залежне слово) (*вересень, жовтень і початок листопада*);
- підрядно-сурядні (провідним є підрядний зв'язок, але у складі словосполучення є однорідні члени) (*високий і крутий берег гірської річки*).

ТИПИ СУРЯДНОГО ЗВ'ЯЗКУ

Єднальний зв'язок оформляється за допомогою єднального сполучника і (або) перелічувальної інтонації; об'єднуються однотипні компоненти (*ліс і поле, моря і ріки*).

Протиставний зв'язок оформляється за допомогою зіставно-протиставних сполучників і (або) протиставної інтонації; компоненти зіставляються, протиставляються, порівнюються (*іде, а не їде; не спить, а прикидається*).

Розділовий зв'язок оформляється за допомогою розділових сполучників; компоненти розділяються, чергуються (*то берізка, то ялинка; або день, або ніч*).

Приєднувальний зв'язок оформляється за допомогою приєднувальних сполучників; другий компонент має меншу смислову вагу (*сидів та й заснув; пощебетав та й полетів*).

Градаційний зв'язок оформляється за допомогою парних сполучників; на другий компонент якого падає більше смислове навантаження (*не тільки хлопці, а й дівчата; не лише танцює, а й співає*).

ТИПИ ПІДРЯДНОГО ЗВ'ЯЗКУ

КЕРУВАННЯ – головне слово вимагає від залежного певної граматичної форми. Залежним словом є здебільшого іменник (займенник, субстантив) у непрямих відмінках.

За морфологічним класом опорного слова розрізняють керування:

- дієслівне (*допомагати старшим, думати головою*),
- іменникове (*перемога над ворогом, світло сонця*),
- прикметникове (*гідний пошани, щасливий від успіху*),
- прислівникове (*далеко від дому, завжди поряд*).

За формою залежного слова розрізняють:

– **безпосереднє** (власне відмінкове, безприйменникове) (*відданий справі, листя берези*);

– **опосередковане** (прийменниково-відмінкове, прийменникове) (*зустріч із друзями; залишився у пам'яті*).

За типом керування буває:

– **сильним** – коли головне слово обов'язково вимагає від залежного певної граматичної форми (прямий додаток при перехідних дієсловах: *зрубав дерево, написав лист, прочитав книгу*) і

– **слабким** – не обов'язкова наявність при головному слові залежного слова у певному відмінку: *зупинився біля університету (недалеко від, поруч із)*.

УЗГОДЖЕННЯ – *залежне слово (прикметник, дієприкметник, займенник, числівник) узгоджується із головним (іменником, субстантивом) у граматичних формах.*

За ступенем уподібнення підпорядкованого слова головному розрізняють узгодження:

– **повне** – уподібнюються усі граматичні форми: *повний місяць, молоде листя*;

– **неповне** (часткове) – уподібнюються окремі граматичні форми: *п'ятьма хлопцями* (тільки у відмінку).

ПРИЛЯГАННЯ – *головне слово не вимагає від залежного – незмінного – слова певних граматичних форм.* Залежне слово, як правило, виражається прислівником, дієприслівником або інфінітивом.

Прилягання залежно від граматичних особливостей опорного компонента буває **прислівним**, якщо залежить від слова (*подорож влітку*) і **приреченнєвим** (*восени холодно і йдуть дощі*).

Прислівне прилягання за формою головного слова поділяється на:

– приіменникове (*відпочинок взимку*);

– придієслівне (*згадується часто*);

– приприкметникове (*завжди чистий*);

– приприслівникове (*дуже швидко*).

Приреченнєве прилягання – це здебільшого слабо керовані словоформи, які поширюють речення в цілому, в основному вказують на час або місце дії і мають назву **детермінант**: *Цілий день іде дощ і віє вітер*.

КООРДИНАЦІЯ – *взаємний зв'язок у предикативному словосполученні між підметом і присудком, які узгоджуються у дієслівних формах: Сніг тане. День довшав.*

ТЯЖІННЯ – особливий зв'язок у предикативному словосполученні між іменною або дієслівною формою присудка і підметом: *батько сидів втомлений; ніч срібна.*

СПІВПОЛОЖЕННЯ – особливий зв'язок між підметом і присудком, коли немає уподібнення форм: *небо без хмар; дівчина у вінку.*

КОРЕЛЯЦІЯ – зв'язок між прикладкою і пояснюваним словом: *руки-крила, місто Київ.*

АПЛІКАЦІЯ – зв'язок між відокремленими і пояснюваними словами: *Кручі, рожеві від сонця, чекали дощу.*

4. ТИПИ СИНТАКСИЧНИХ ВІДНОШЕНЬ У СЛОВОСПОЛУЧЕННІ

Відношення виражають стосунки між предметами і явищами, вказують на значення поєднаних синтаксичним зв'язком одиниць.

У **сурядних** словосполученнях тип синтаксичного зв'язку і тип синтаксичних відношень збігаються.

Підрядні словосполучення

ПРЕДИКАТИВНІ відношення встановлюються у предикативних словосполученнях між підметом і присудком: *небо безмежне, мла густішала.*

АТРИБУТИВНІ відношення встановлюються у словосполученні, де залежне слово вказує на ознаку (який? чий? котрий?): *могутні води, людська постать.*

ОБ'ЄКТНІ відношення встановлюються у словосполученні, де залежне слово вказує на різні об'єкти, пов'язані з дією чи станом (питання непрямих відмінків): *линув до мене, підперла щоку.*

ОБСТАВИННІ відношення встановлюються у словосполученні, де залежне слово вказує на різні обставини дії чи стану (коли? як? де?): *літали довго, говорили багато.*

Проміжні відношення

Об'єктно-обставинні (час, місце, напрям дії) – *літали над човном, падати з дерева, біліє від інею.*

Об'єктно-атрибутивні (наявність чи відсутність чогось, матеріал) – *намисто з буришину, зошит студента.*

Атрибутивно-обставинні: *дорога вліво, біг наввипередки.*

Об'єктно-атрибутивно-обставинні: *стрибок у річку.*

Смислові відношення залежать від лексичних значень слів, є основою виділення членів речення:

Пробити кулею, милуватися лісом – об'єктні;

Вилетіти кулею, іти лісом – обставинні.

5. ТИПИ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ ЗА ХАРАКТЕРОМ СТРИЖНЕВОГО СЛОВА

Залежно від того, якою частиною мови є стрижневі слова, словосполучення поділяються на **іменні** (стрижнєве слово – іменник, прикметник, числівник, займенник), **дієслівні** (дієслово, дієприкметник, дієприслівник, безособові форми), **прислівникові** (прислівник, слова категорії стану).

Субстантивні словосполучення:

- іменниково-іменникові (*мороз і сонце, мамина хата*);
- іменниково-прикметникові (*лагідне сонце, сніг білий*);
- іменниково-дієслівні (*день починається, необхідність працювати*);
- іменниково-числівникові (*двадцять століття, двома зайцями*);
- іменниково-займенникові (*твоє щастя, батько зі мною*);
- іменниково-прислівникові (*роздуми вголос, подорож удвох*).

Ад'єктивні словосполучення:

- прикметниково-прикметникові (*чорне і біле; суворий, проте справедливий*);
- прикметниково-іменникові (*запальний з дитинства, повний мрій*);
- прикметниково-прислівникові (*дуже гарний, надто серйозний*);
- прикметниково-дієслівні (*здатний працювати, готовий відповісти*).

Прономінальні словосполучення:

- займенниково-займенникові (*я і ти; хтось із них, вона з ним*);
- займенниково-іменникові (*хтось із дітей, ми студенти*);
- займенниково-дієслівні (*ми вчимося, все залишилося, я думаю*);
- займенниково-прикметникові (*щось нове, я спокійний*).

Нумеральні словосполучення

- числівниково-числівникові (*один з двох, перших два*);
- числівниково-іменникові (*двоє хлопців, двадцятий за списком*);
- числівниково-прислівникові (*третій справа*);
- числівниково-дієслівні (*десятеро сплять*).

Вербальні словосполучення:

- дієслівно-дієслівні (*завмерла і стоїть; ні йде, ні їде*);
- дієслівно-іменникові (*викликає захоплення, освідчився у коханні*);
- дієслівно-прислівникові (*летіти високо, розпускається навесні*);
- дієслівно-займенникові (*згадував мене, присів біля неї*).

Адвербіальні словосполучення:

- прислівниково-прислівникові (*дуже рано, надто повільно*);
- прислівниково-іменникові (*далеко від дому, вгорі над головою*);
- прислівниково-займенникові (*поруч зі мною*).

Складні словосполучення мають мішані типи:
на зеленому листі берези (іменниково-прикметниково-іменникове);
швидко вчить вірші (дієслівно-прислівниково-іменникове).

СХЕМА РОЗБОРУ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

1. Словосполучення, яке аналізується.
2. Група за ступенем злиття компонентів (вільне/невільне).
3. Група за кількістю компонентів (просте/складне).
4. Група за функціональними особливостями (предикативне/непредикативне).
5. Група за типом синтаксичного зв'язку (сурядне/підрядне).
6. Різновид синтаксичного зв'язку (узгодження, керування...).
7. Різновид семантико-синтаксичних відношень (об'єктні, атрибутивні...).
8. Тип за характером стрижневого слова (субстантивні, вербальні...).
9. Засоби поєднання компонентів (інтонація, форми слова, службові слова, порядок слів).

Любов до матері – словосполучення вільне, просте, непередикативне, підрядне, керування (слабке, опосередковане), об'єктно-атрибутивні відношення, субстантивне (іменниково-іменникове), інтонація, форми слова, службові слова.

Література

1. Бевзенко С.П. та ін. Сучасна українська мова. Синтаксис: навч. посіб. / С.П. Бевзенко, Л.П. Литвин, Г.В. Семеренко. – К.: Вища шк., 2005. – С. 5–32.
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис / І.Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – С. 3–50, 181–213.
3. Дудик П. С. Синтаксис української мови: підручник / П. С. Дудик, Л. В. Прокопчук. – К.: ВЦ «Академія», 2010. – С. 7–61.
4. Слинько І.І. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання / І.І. Слинько, Н.В. Гуїванюк, М.Ф. Кобилянська. – К.: Вища шк., 1994. – С. 3–68.
5. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 3–118.
6. Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я. Плющ. – К.: Вища шк., 1994. – С. 303–307.
7. Удовиченко Г. М. Словосполучення в сучасній українській літературній мові. / Г. М. Удовиченко. – К.: Наук. думка, 1968. – С. 3–227.
8. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови: Підручник / К.Ф. Шульжук. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – С. 7–42.

Тема 2

РЕЧЕННЯ ЯК ОСНОВНА СИНТАКСИЧНА ОДИНИЦЯ

1. Сутність та основні ознаки речення. Речення і судження.
2. Принципи класифікації речень.

1. СУТНІСТЬ ТА ОСНОВНІ ОЗНАКИ РЕЧЕННЯ. РЕЧЕННЯ І СУДЖЕННЯ

Речення складається із слів і словосполучень, граматично та інтонаційно поєднаних за законами певної мови. У реченні виражається ставлення мовця до фактів дійсності у плані ствердження, заперечення, сумніву тощо. У реченні також співвідноситься його зміст із дійсністю і виражаються модально-часові відношення.

Речення є основною синтаксичною одиницею, бо саме в ньому реалізуються найважливіші функції мови: *комунікативна* (мова як засіб спілкування) і *пізнавальна* (мова як знаряддя пізнання і відображення дійсності, засіб вираження думки).

Ці особливості речення покладені в основу його визначення.

РЕЧЕННЯ – це основна одиниця мовного спілкування, яка граматично й інтонаційно оформлена за законами певної мови, формує і виражає окрему, відносно закінчену думку і відношення змісту цієї думки до дійсності.

Сукупність різних поглядів на природу речення можна звести до трьох напрямків.

Представники *логічного напрямку* змішували логічні і граматичні категорії, ототожнювали судження і речення, зміст і форму.

Ф. Буслаєв: «Судження, виражене словами, є речення».

Представники *психологічного напрямку* основну увагу звертали на психологічні основи мовлення.

О. Потебня: «Речення виражає психологічне судження, тобто поєднання двох уявлень, які утворюють складне уявлення».

Д. Овсянко-Куликовський: «Речення є таке слово або таке впорядковане сполучення слів, яке пов'язане з особливим рухом думки, відомим під назвою «прєдикація» (присудковості)».

О. Шахматов: «Речення – це словесне, втілене в граматичне ціле, вираження психологічної комунікації».

Представники *формально-граматичного напрямку* часто ігнорували значення граматичних категорій і обмежувалися вивченням граматичних форм слів і словосполучень, внаслідок чого мова відривалася від мислення, а форма від змісту.

П. Фортунатов: «Закінчене словосполучення являє собою повне речення».

О. Пешковський: «Речення – це словосполучення, що має присудок або складається з самого присудка».

М. Петерсон: «Речення – словосполучення, що становить інтонаційну єдність».

Таким чином, до 40–50-их рр. ХХ ст. речення ототожнювалося то із судженням, то із психологічною комунікацією, то із словосполученням. Пізніше у мовознавстві почали домінувати погляди *В. Виноградова:* «Речення – це граматично оформлена за законами певної мови цілісна одиниця мовлення, що є головним засобом формування, вираження і повідомлення думки. У реченні виражається не тільки повідомлення про дійсність, а й ставлення до неї мовця. Мова як знаряддя спілкування й обміну думками між усіма членами суспільства користується реченням як головною формою спілкування».

У сучасному українському мовознавстві розрізняють формально-синтаксичний, семантико-синтаксичний і комунікативний аспекти.

Основу **формально-синтаксичної** організації речень становлять структурні схеми (моделі), синтаксичні зв'язки (предикативний, сурядний, підрядний) і виділювані на їх основі члени речення.

В основі **семантичної будови** речень – ситуація, тобто частка об'єктивної дійсності. На основі видів суджень виділяються речення якісної характеристики (*Небо синє*), реляційні, тобто речення-відношення (*Усі захоплюються футболом*), буттєві (*Зима*), класифікувальні (*Книга – навчальний посібник*) тощо.

Комунікативне членування реалізує поділ речення на дві частини: вихідну (дане, тему) і основну (нове, рему).

Речення співвідноситься із **судженням** – формою людського мислення. Однак поняття речення ширше і різноманітніше за поняття судження, оскільки:

- не кожне речення є судженням (*Ой!*);
- речення поділяються на види і підвиди, а судження такій класифікації не піддаються;
- форми і закони мислення однакові для всіх людей, проте у кожній мові вони мають специфічні засоби вираження.

ОЗНАКИ РЕЧЕННЯ

В. Горпинич, В. Горяний виділяють такі: предикативність, модальність, змістова й інтонаційна завершеність, наявність головних членів.

М. Плющ: самостійність функціонування, предикативність, інтонаційна оформленість, граматична єдність, завершеність висловлювання.

Волох, Чернов, Чемерисов: смислова закінченість, предикативність, модальність, інтонаційна закінченість, наявність смислового і граматичного зв'язку, наявність головних членів.

Н. Плиско: предикативність, інтонаційна завершеність, закінченість змісту, смислова і граматична єдність.

ПРЕДИКАТИВНІСТЬ – це співвіднесення змісту речення із реальною дійсністю. Суть її полягає в тому, що речення щось заперечує чи стверджує, що воно показує відношення ознаки, вираженої присудком, до предмета думки, вираженого підметом.

Ми хочемо (хотіли б, не хочемо) швидше закінчити навчання.

Предикативність створюється сукупністю таких категорій: модальності, часу, особи.

Модальність – це оцінка висловлення погляду реальності чи нереальності сказаного, ставлення мовця до висловленої думки, суб'єктивна оцінка її. Основним засобом вираження модальності є дієслівна **категорія способу** (*дійсний спосіб* – реальна дія в минулому, теперішньому або майбутньому часі; *умовний спосіб* – бажана дія; *наказовий спосіб* – дія, яка може бути реалізована в результаті виконання наказу чи прохання).

Допоміжні засоби:

- модальні слова (*мабуть, певно, на щастя*);
- модальні частки (*мов, наче: Село неначе погоріло*);
- інтонація (*Всім встати?!).*

Категорія часу показує співвіднесеність дії або стану з моментом мовлення. Синтаксичний час, як правило, співвідноситься з морфологічним і виражається відповідними дієслівними формами (*Вчора було холодно. Але: Завтра ми відвідаємо музей*).

Категорія особи виражає відношення дії до суб'єкта з погляду того, хто говорить. Суб'єктом може бути мовець, співрозмовник або людина, яка участі у розмові не бере, що виражається відповідно дієсловами у формі 1, 2, 3 особи.

Згідно з іншою точкою зору на предикативність, вона розглядається як співвіднесеність двох компонентів: підмета і присудка (граматичний аспект), теми і реми (комунікативний аспект), суб'єкта і предиката (логічний аспект).

Предикативність слід відрізнити від присудковості, суть якої полягає у вираженні якоїсь ознаки, приписуваної підмету (але ж є і називні речення), та дієслівності, тобто вираженні цієї ознаки дієсловами (але є ж іменні присудки).

ІНТОНАЦІЯ – це сукупність фонетичних засобів мови, які організовують мову, розчленовують її відповідно до змісту на речення та

його відрізки (синтагми), встановлюють між частинами речення смислові відношення, надають йому розповідного, питального чи окличного значення.

Найголовнішими інтонаційними засобами є тон, інтенсивність і тривалість звучання.

ЗАКІНЧЕНІСТЬ ДУМКИ полягає у тому, що кожне речення виражає окрему, відносно закінчену думку, яка формально відмежована від інших думок і може бути самостійно передана за один акт комунікації.

СМИСЛОВА ЄДНІСТЬ створюється завдяки тісному зв'язку змісту речення із семантикою слів, які входять до його складу.

ГРАМАТИЧНА ОРГАНІЗОВАНІСТЬ полягає в тому, що всі слова і словосполучення розташовуються навколо граматичного центру і поєднуються між собою за допомогою існуючих засобів граматичного зв'язку.

2. ПРИНЦИПИ КЛАСИФІКАЦІЇ РЕЧЕНЬ

У мовознавчій традиції виробився поділ простих речень за різними принципами (за метою висловлювання, за складом головних членів, за наявністю членів речення).

За структурними ознаками граматичні основи речення поділяються на:

– **двоскладні**, у яких наявні обидва головні члени (*Ранок настав*);

– **односкладні**, граматична основа яких складається з одного головного члена (*Світає*);

– **синтаксичнонечленовані**, в яких основа не виділяється (*Геть!*).

За кількістю граматичних основ речення поділяються на:

– **прості**, які мають один предикативний центр (*По холодах настали теплі дні*);

– **складні**, які мають два і більше предикативних центрів (*Бруньки на яблунях розкривались, і настала мить яблуневого цвіту*).

За наявністю чи відсутністю другорядних членів речення поділяються на:

– **непоширені**, які складаються лише з предикативного центру (*Настала ніч*);

– **поширені**, у складі яких є головні і другорядні члени речення (*Срібний іній заповнив землю*).

За наявністю чи відсутністю обов'язкових членів речення поділяються на:

– **повні**, у яких наявні всі члени, необхідні для певної структури (*Нарешті ми дочекалися весни*);

– **н е п о в н і**, в яких немає певного члена речення, але він легко виявляється з контексту або підказується мовленнєвою ситуацією (*Тут росте явір і калина, а десть, можливо, – береза і сосна*).

За наявністю чи відсутністю засобів ускладнення речення поділяються на:

- **у с к л а д н е н і**, у яких є однорідні чи відокремлені члени, звертання чи вставні, вставлені конструкції (*Цвіте іній, осяяний місяцем*);
- **н е у с к л а д н е н і**, у яких відсутні засоби ускладнення (*При в'їзді в село росте тополя*).

За характером вираження ставлення до дійсності речення поділяються на:

- **с т в е р д ж у в а л ь н і**, у яких підтверджується зв'язок між предметами та їх ознаками в реальній дійсності (*Він постійно бачив сніг*);
- **з а п е р е ч н і**, у яких такий зв'язок заперечується (*І від них не втекти, не сховатись*).

Основним засобом вираження заперечення є частка **НЕ**. Для підсилення заперечення вживаються заперечні займенники та прислівники, частка **НИ**, повторювані єднальні сполучники **НИ...НИ, АНИ...АНИ** (*Ніхто не хотів вчитися*).

Розрізняють речення:

- **загальнозаперечні**, які виражають повне заперечення (частка НЕ стоїть перед присудком: *Він знав, що вона з ним не втече*);
- **частковозаперечні**, які виражають часткове заперечення (частка НЕ стоїть перед підметом або другорядним членом: *Зима не за горами. Батько прийшов не до мене*).

Залежно від мети висловлювання (функціональних особливостей) речення поділяються на:

- **р о з п о в і д н і**, які повідомляють про різні предмети, явища, їх ознаки тощо (*Пробіг зайчик*);
- **п и т а л ь н і**, які виражають питання (*Невже це правда?*);
- **с п о н у к а л ь н і**, які виражають волевиявлення, спонукання до дії (*Не чіпайте його!*).

Р о з п о в і д н і речення різноманітні за змістом і структурою, найпоширеніші, властиві усім стилям. Висловлюються рівним тоном, який наприкінці речення стишується, темп – середній.

П и т а л ь н і речення поділяються на:

- **власне питальні** (питання неодмінно вимагає відповіді: *Ти це чуєш?*);
- **питально-спонукальні** (спонукання до дії виражається через питання: *Чому б вам не зайти до мене?*);
- **риторично-питальні** (твердження або заперечення не вимагає

відповіді: *Чому мені так легко на душі?*).

Засоби оформлення питання:

- а) інтонація (підвищення тону на слові, з яким пов'язане питання);
- б) переміщення слова, з яким пов'язане питання, на початок речення (*Їдеш завтра додому?*);
- в) питальні слова – частки, прислівники, займенники (*Хто це? Звідки? З яких країв?*).

Поширені в усному мовленні і художній літературі.

Засоби вираження спонукальності:

- а) спонукальна інтонація (високий тон – наказ, заборона, заклик; низький – прохання, порада, застереження);
- б) форма дієслова (наказовий спосіб – *Встань!*; дійсний спосіб – *Ви б відпочили!*; інфінітив – *Відповідати голосно!*);
- в) підсилювально-спонукальні частки *давай, бодай, но, ну, хай*.
Вживаються в усному мовленні і художній літературі.

За емоційним забарвленням речення поділяються на:

– **о к л и ч н і**, які виражають емоційні реакції мовця і вимовляються з окличною інтонацією;

– **н е о к л и ч н і**, які позбавлені будь-яких емоцій.

О к л и ч н і речення поділяються на:

– **розповідно-окличні** (*Канікули настали!*);

– **питально-окличні** (*Невже це ти?!*);

– **спонукально-окличні** (*Живи у наших мріях!*).

Засоби оформлення окличних речень

- а) інтонація (високий тон, різке виділення слова, що виражає емоцію);
- б) вигуки (*Ой, розкажіть мені усе швидше!*);
- в) інверсія (*Чудовий сьогодні день*);
- г) звертання (*О сонце, світи яскраво!*).

Вживаються у діалогах, художньому і публіцистичному стилях.

М. Плющ поділяє речення на *питальні і непитальні* (за наявністю чи відсутністю інформації у мовця про те, про що він повідомляє у реченні). Непитальні поділяє на розповідні, спонукальні і бажальні (речення бажальної модальності), які виражають бажання суб'єкта щодо встановлення відповідності між змістом речення і дійсністю (*От зупинитись би тут, побігати по широкому полю або полежати у траві*).

Бажальні речення **І. Вихованець** називає *оптативними* (*Подати б Денисові якийсь знак!*). Він же поширені і непоширені речення визначає як елементарні і неелементарні.

І. Слинько, Н. Гуванюк, М. Кобилянська теж пропонують нову

термінологію і нові типи речень. Зокрема, одно- і двоскладні речення поділяють на *одно- і двоядерні*. За засобами вираження присудка граматичні моделі поділяються на дієслівні та іменні (*Учень пише. Ранок теплий*), а за засобами вираження підмета – номінативно-підметові (*Хлопець говорить*) та інфінітивно-підметові (*Боротися – це жити*). За координацією присудка з підметом розрізняють структури з координованими членами (*Брат – учитель. Учень пише*) і некоординованими (*Небо без хмар*).

Прості двоядерні речення поділяються також на дієслівні (*Дмухнув вітер*), субстантивні (*Ми студенти*), ад'єктивні (*Ми молоді*), партиципні (*Завдання виконане*) та речення з некоординованими головними членами (*Сльози струмком*).

Одноядерні речення поділяються на дієслівні (*Світає*), інфінітивні (*Всім встати!*), номінативні (*Весна!*), генітивні (*Ні душі!*), речення з предикативними прислівниками і предикативами (*Холодно*), речення з предикативами на -но, -то (*Усе зроблено*).

Література

1. Бевзенко С.П. та ін. Сучасна українська мова. Синтаксис: навч. посіб. / С.П. Бевзенко, Л.П. Литвин, Г.В. Семеренко. – К.: Вища шк., 2005. – С. 33–42.
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис / І.Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – С. 51–65, 158–180.
3. Дудик П. С. Синтаксис української мови: підручник / П. С. Дудик, Л. В. Прокопчук. – К.: ВЦ «Академія», 2010. – С. 62–90.
4. Слинко І.І. та ін. Синтаксис сучасної української мови: проблемні питання / І.І. Слинко, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська. – К.: Вища шк., 1994. – С. 69–102.
5. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 10–39, 118–148.
6. Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я. Плющ. – К.: Вища шк., 1994. – С. 305–316.
7. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови: підручник / К.Ф. Шульжук. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – С. 43–66.

Тема 3

ГОЛОВНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

1. Підмет і присудок як структурна основа речення. Принципи виділення членів речення.
2. Підмет, його типи і способи вираження.
3. Присудок, його типи і способи вираження.
4. Координація форм підмета і присудка.
5. Тире між підметом і присудком.

1. ПІДМЕТ І ПРИСУДОК ЯК СТРУКТУРНА ОСНОВА РЕЧЕННЯ. ПРИНЦИПИ ВИДІЛЕННЯ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ

ЧЛЕНАМИ РЕЧЕННЯ називаються слова, які входять до його складу і виконують певні синтаксичні функції.

Оскільки члени речення відповідають на якесь питання або виражають питання, то ними є повнозначні частини мови або нерозкладні словосполучення, що вживаються у значенні слова.

Іноді членами речення можуть бути службові слова, які вживаються у значенні повнозначних (*Не – частка. «Кру-кру» лунало з неба*). Однак вони переважно виконують лише граматичну функцію – служать засобом вираження зв'язку і взаємовідношень між членами речення.

В українській мові, як і в інших слов'янських, розрізняють:

– **головні члени** речення, які утворюють граматичну основу (предикативний центр) двоскладного речення,

– **другорядні члени**, які доповнюють, уточнюють, конкретизують, пояснюють головні члени речення. Другорядними члени речення іменуються тому, що вони самі не організовують речення, а лише пояснюють структурні центри – підмет і присудок (сміслова роль другорядних членів речення не менш важлива, ніж головних).

Другорядні члени речення, які пояснюють підмет, утворюють **групу підмета**; другорядні члени речення, які пояснюють присудок, утворюють **групу присудка** (*Найдрібніша бадилінка обібралася сріблястим інеєм*).

Члени речення раніше традиційно розумілися як лексичні компоненти, що відіграють певну роль в організації речення.

В. Виноградов підкреслив, що члени речення – це синтаксичні категорії, які виникають на основі форм словосполучень і відображають відношення між структурними компонентами речення.

Згодом члени речення стали виділяти на основі двох принципів: участі чи неучасті їх у створенні предикативної основи речення і ролі їх у формуванні семантичної структури речення. Другорядні члени речення виділяються на основі синтаксичних відношень (атрибутивні – означення, об'єктні – додаток), способу вираження членів речення або пояснюваного ним слова (дієприкметник – означення, дієприслівник – обставина; *їдемо до Києва* – обставина; *дорога до Києва* – означення); ряду однорідних предметів (*Йшли швидко, впевнено, дружним кроком* – обставини).

В. Белошанкова відзначає у традиційному вченні про члени речення **позитивне** (прагнення визначити члени речення за позицією, за співвідношенням з іншими членами) та **негативне** (думка про симетричність формальної і смислової організації речення і його членів). Насправді речення визначається асиметричною побудовою (*Завдання (об'єкт) виконується (предикат) учнем (суб'єкт)*), тобто невідповідністю

граматичної організації семантичній. Тому для розв'язання проблеми членів речення потрібно зважати на те, яку участь вони беруть в організації предикативного мінімуму, які синтаксичні зв'язки виражають і в яких відношеннях перебувають. Відповідно виділяють три типи складових частин речення: граматичні члени (підмет, присудок, другорядні члени), семантичні компоненти (суб'єкт, предикат, об'єкт, адвербіальні і атрибутивні кваліфікатори (поширювачі)), комунікативні варіанти (тема і рема висловлювання).

2. ПІДМЕТ – це граматично незалежний головний член двоскладного речення, який означає носія дії, стану чи ознаки, вираженої присудком.

Вперше термін вжив **М. Осадця** у «Граматиці руского языка» (1862 р.). У перекладі з латинської *subjectum – підкладене* (рос. *подлежащее*).

Диференційні ознаки підмета:

- входить у граматичну основу речення;
- позначає носія предикативної ознаки;
- при актуальному членуванні здебільшого співвідноситься з темою висловлювання;
- співвідноситься із суб'єктом семантико-синтаксичної структури речення у типових позиціях;
- виражається номінативними формами субстантивів;
- перебуває у двобічних (предикативних) відношеннях з присудком;
- поєднується з присудком здебільшого зв'язком координації, рідше – тяжіння і співположення;
- типова позиція – перед присудком;
- відповідає на питання **хто? що?**

Підмет може означати:

- суб'єкта дії (*Ідуть дощі*);
- носія стану (*Донька спить*);
- носія ознаки (*Діти малі*);
- об'єкт дії (*Завдання виконане студентами*);
- дію – процес (*Кохати – це щастя*).

За способом вираження підмети поділяють на:

- **проті**, які виражаються одиничними лексемами;
- **складені**, які виражаються словосполученнями і реченнями.

Способи вираження ПРСТОГО ПІДМЕТА

1. Іменник у Н. в (*Птахи прилетіли*).
2. Кількісний числівник у Н. в (*Троє зайшли в кімнату*).
3. Узагальнено-предметні займенники у Н. в (*Ми вчимося*).
4. Субстантивовані прикметники у Н. в (*Коханий подзвонив*).
5. Субстантивовані дієприкметники у Н. в (*Полонені сиділи*).

6. Субстантивовані узагальнено-якісні займенники у Н. в (Наші заспівали).

7. Субстантивовані порядкові числівники у Н. в (Восьмий відмовився).

8. Інфінітив (Вчитися – це необхідність).

9. Інші слова у значенні іменника (З лісу лунало «тьох-тьох»).

!!! Важко визначити синтаксичну роль інфінітива.

Якщо підмет і присудок виражені інфінітивами або іменниками, то підметом є інфінітив (Кохати – значить вірити. Завдання кожного студента – вчитися).

Але якщо перед головним членом речення є частки **ТО, ЦЕ, ОСЬ**, то незалежно від позиції він виступає присудком: Яка це радість – побачити своїх друзів.

Якщо до складу граматичної основи речення входять інфінітив і прислівник (слово категорії стану) на **-О, -Е**, то при розташуванні інфінітива перед прислівником маємо підмет і присудок двоскладного речення, а після прислівника – головний член безособового речення:

Жити одинаком – важко. Тяжко жити одинокій людині.

СКЛАДЕНИЙ ПІДМЕТ виражається найчастіше синтаксично і семантично неподільними словосполученнями.

Синтаксично неподільні словосполучення бувають із кількісним значенням, із значенням вибіркової і значенням сумісності.

Підмети-словосполучення із **кількісним значенням** складаються з кількісного числівника чи його еквівалента в Н. в та іменника в Н. в або Р. в. Вони виражають предметно-кількісні відношення. До їх складу можуть входити:

1) власне кількісні числівники: Чотири літа пролетіло; Двадцять чотири дівчини сиділо.

2) збірні числівники: Було у матері троє синів.

3) займенники, числівники **багато, мало, стільки, скільки, чимало**: Чимало літ пройшло з тих пір.

4) іменники кількісного значення **десяток, сотня, половина**: Половина яблука лежала на столі.

5) слова **більшість, меншість**: Більшість часу проведена на морі.

6) іменники на позначення обсягу, міри, сукупності: Табуни коней, череди скоту, отари овець оголошують своїм гуком вільне повітря степів.

7) сполучення слів, жодне з яких не стоїть у Н. в (іменники, числівники у Р. в або З. в., прийменники **по, до, понад, близько**): Понад 20 років пройшло з того часу. До 10 студентів запізнилися на лекцію.

Підмети-словосполучення із **значенням вибірковості** складаються із займенника або числівника в Н. в, прийменника **З** та повнозначного слова у Р. в. Вони виражають відношення вибірності. До їх складу входять числівники, виражаючи

- конкретне число: *Двоє із дітей відмовилися;*
- послідовність: *Перший з опитаних не знав нічого;*
- неозначену кількість: *Дехто з хлопців не спав;*

та займенники, виражаючи

- заперечення: *Ніхто з відвідувачів не знайшов;*
- питальність: *Хто з вас заспіває?*
- участь усіх: *Кожен з нас мріє про краще майбутнє.*

Підмети-словосполучення із **значенням сумісності** (**соціативний**) складаються із двох повнозначних слів у Н. в та О. в. і прийменника **З**: *Батько з матір'ю відвідали дітей* (але: *Корній вернувся з матір'ю*).

Семантично неподільні підмети складаються із головного слова, що має послаблену комунікативність, і залежного слова з повною сумісністю.

Серед них виділяють такі моделі:

- 1) сполучення слів **початок, середина, кінець** із часовими назвами: *Початок літа обіцяв багато;*
- 2) сполучення слова-метафори з іменником (образна характеристика підмета): *Густе біливо туману розлилося навкруги;*
- 3) сполучення займенників **хтось, щось** і прикметникової форми: *Хтось незнайомий наближався;*
- 4) складні власні назви: *Ольга Петрівна привіталася;*
- 5) фразеологізми: *Бити байдики – улюблена справа студентів;*
- 6) предикативні одиниці, що субстантивуються: *«Маємо те, що маємо» – улюблений вислів Л. Кравчука;*
- 7) інші сполуки слів: *Бути перекладачем – моя мрія з дитинства.*

Питання про ієрархію головних членів речення – підмета і присудка – вчені розв'язують по-різному. Відповідно до **формальної логіки** синтаксичною вершиною речення вважають підмет, оскільки він означає незалежну сутність (предмет). За **функціональним критерієм** ядром речення визнають тільки присудок, який керує усіма валентно пов'язаними з ним іменниковими членами речення, у тому числі підметом.

Логічніше розглядати підмет і присудок як взаємозалежні, рівноправні з **формально-синтаксичного боку** головні члени. Деякі українські мовознавці присудок кваліфікують як головний член формально-синтаксичного різновиду на протигагу синтаксемам як

семантико-синтаксичним компонентам.

3. ПРИСУДОК – головний член двоскладного речення, який називає дію, стан або ознаку як предикативну характеристику підмета.

Вперше термін вжив *М. Осадця* у «Граматиці руского языка» (1862 р.). у перекладі з латинської *praedicatium* – сказане (рос. *сказуемое*).

Ознаки присудка:

- 1) формує граматичну основу речення;
- 2) дає модально-часову характеристику носія предикативної ознаки;
- 3) при актуальному членуванні здебільшого співвідносяться з ремою висловлювання;
- 4) у семантико-синтаксичній структурі співвідноситься із предикатом;
- 5) виражається спеціалізованими, найчастіше часово-способовими дієслівними формами;
- 6) перебуває у двобічних (предикативних) відношеннях з підметом;
- 7) поєднується з підметом здебільшого зв'язком координації, рідше – тяжіння і співположення;
- 8) типова позиція – після присудка;
- 9) відповідає на питання *що робить підмет? що з ним робиться? який він є? хто він такий? що він таке?*

Присудок може означати (М. Плющ):

- дію (*Пливе корабель*);
- стан (*Дівчина закохалася*);
- якість (*Людина повинна стати доброю*);
- ознаку (*Дорога все вужчає*);
- належність (*Ця обіцянка твоя*);
- родову характеристику (*Одеса – місто біля моря*).

За морфологічним принципом присудки поділяються на:

- **дієслівні**, які позначають дію, процес, динамічний стан,
- **іменні**, які позначають статичну ознаку.

За будовою присудки поділяються на **прості, складені і складні** (подвійні).

ПРОСТИЙ присудок характеризує дію, стан, ознаку підмета, виражається одиничним словом.

ПРОСТИЙ ВЛАСНЕ ДІЄСЛІВНИЙ ПРИСУДОК виражається:

- дієсловом дійсного способу (*Прийшла осінь. Опadaє листя. Скоро настане зима*);
- дієсловом наказового способу (*Ви законспекуйте статтю, а він*

хай спише);

– дієсловом умовного способу (*Прочитала б я цю книгу*);

– інфінітивом (*А вона все сміятися і співати*).

ПРОСТИЙ ВИГУКОВО-ДІЄСЛІВНИЙ присудок виражається специфічним словом, що означає короткочасну дію: *Він тихесенько стук у вікно*.

У розмовному і художньому мовленні для передачі різних стилістичних відтінків значення використовується **ПРОСТИЙ УСКЛАДНЕНИЙ ДІЄСЛІВНИЙ** присудок, який ускладнюється:

1) частками *і, так і, візьми та й, знай, собі, як, мов, ніби*: *Сього троянці і бажали. Марко знай частує гостей. Жили собі дід і баба. Оля мов не чує*.

2) повтором тих самих або спільнокореневих слів: *Він думав, думав і заснув. Валом валять у хату парубки*.

3) фразеологізмами дієслівного характеру: *Він на мене **точить** зуби. Ми взяли участь у зборах*.

СКЛАДЕНИЙ присудок виражається повнозначним словом, яке вказує на основне лексичне значення, та допоміжними словами, які в основному вказують на граматичне значення.

Складені присудки бувають дієслівні та іменні.

СКЛАДЕНИЙ ДІЄСЛІВНИЙ присудок виражається сполученням інфінітива з особовими формами дієслова, які мають фазове або модальне значення.

Фа з о в и м и називаються слова, які означають початок, продовження або кінець дії:

– початок дії: *почати, прийнятися, пуститися, взятися, кинутися* (*Я почала читати книгу вголос. Вона кинулася прибирати*);

– продовження дії: *продовжувати, залишатися, лишатися, зоставатися* (*Він продовжував бігти*);

– закінчення дії: *переставати, закінчувати, припинити, кинути* (*Дощ перестав іти*).

М о д а л ь н і с л о в а виражають відтінки можливості, необхідності, обов'язковості, виконують роль зв'язки і є показником часу та способу дієслова.

Серед модальних слів виділяють:

1) дієслова із значенням можливості чи неможливості: *могти, вміти, встигнути* (*Ми можемо вчитися краще, але не встигаємо готуватися до занять*);

2) дієслова із значенням повинності: *мати, мусити* (*Ти мусиш відвідати батьків*);

3) дієслова із значенням волевиявлення – бажаності, готовності, згоди випробування: *хотіти, бажати, воліти, жадати, мріяти, вирішити, збиратися, надумати, готуватися, перебувати, намагатися, погодитися* (*Він мріяв побувати у Карпатах*);

4) дієслова із значенням міри звичайності дії: *звикнути, навчитися, пристосуватися* (*Ми звикли вірити добрим людям. Діти швидко навчилися писати*);

5) предикативні короткі або повні прикметники і дієприкметники: *повинен, ладен, годен, рад, спроможний, здатний, схильний, зобов'язаний, змушений, згідний* (*Я змушений повідомити батьків. Він повинен допомогти братові*).

СКЛАДЕНІ УСКЛАДНЕНІ ДІЄСЛІВНІ присудки складаються із: 1) усталених сполук, фразеологічних та описових зворотів: *мати змогу, мати намір, мати звичку, горіти бажанням, палати бажанням, бути майстром, аматором, у змозі, не в силі* (*Він давно мав намір написати книгу. Вона загорілася бажанням піти на виставу*);

2) предикативних прикметників або дієприкметників і дієслова-зв'язки: *Противник змушений був відступати. Заради друга він ладен був пережити усе*;

3) двох допоміжних фазових або модальних дієслів та інфінітива: *Ніхто мене не зможе примусити жити у місті*.

Не слід плутати інфінітив як основну частину складеного дієслівного присудка з інфінітивами-додатками чи обставинами.

О. Потебня поділив інфінітиви на **суб'єктні**, тобто такі, що пояснюють суб'єкт, підмет, і **об'єктні**, тобто такі, що характеризують об'єкт.

Суб'єктний інфінітив позначає дію, стан тієї самої істоти чи предмета в позиції підмета, що й дієвідмінювана форма, і є **присудком** (*Ніхто не міг сказати їй правди – Ніхто не міг і Ніхто не сказав*).

Об'єктний інфінітив стосується іншої порівняно з дієвідмінюваною формою істоти чи предмета і є **додатком** (*Учителька запропонувала їй поїхати – Вчителька запропонувала, а Вона поїде*).

Додатками є інфінітиви, які залежать від дієслів на означення процесів мовлення, мислення, психічного чи фізичного стану: *думати, забути, просити, любити, обіцяти, боятися, соромитися, стомитися*, хоча й більшість мовознавців їх відносить до модальних слів (зокрема, М. Плющ, К. Шульжук). Проте слід урахувати думку І. Білодіда (с. 199): якщо після згаданих інфінітивів стоїть ще один інфінітив, який можна перетворити на іменниковий додаток, то це прості дієслівні присудки з інфінітивними додатками (*Він любив мандрувати – любив мандрівку; Ми боялися стрибати – боялися стрибків. Він соромився танцювати. Ми*

забули привітати вас).

Після дієслів руху інфінітив може бути суб'єктом, але вказувати на мету і виступати обставиною: *Подорожні зайшли в село перепочити*.

Аналітична форма майбутнього часу дієслів – простий присудок: *Ви будете вчитися ще рік*.

СКЛАДЕНИЙ ІМЕННИЙ ПРИСУДОК складається із дієслова зв'язки та іменної частини.

Дієслово-зв'язка у теперішньому часі (*є, єсть*) у більшості випадків не вживається і називається **нульовою**, а присудок – складений іменний із нульовою зв'язкою, а речення – неповним еліптичним: *Ми щасливі. Він вчитель*. А. Медушевський такий присудок називає простим іменним (*Небо захмарене. Дні вже не такі теплі*).

Дієслівні зв'язки поділяються на:

– абстрактні – **бути, становити**;

– напівповнозначні, які вказують на:

а) перетворення, виникнення: *стати, ставати, робитися, зробитися, опинитися*;

б) виявлення: *здаватися, видаватися, ввижатися, снитися, уявлятися, являтися, вважатися, доводитися*;

в) називання: *називатися, іменуватися, зватися*;

г) перебування: *бувати, перебувати, залишатися, зоставатися*;

Іменна частина виражається:

Субстантивні речення

1. Іменником у називному, родовому та орудному відмінках: *Я – син твій, Україно. Без роботи день роком стає. Він був сином мужика. Сльози – струмками. Хай Олег буде за командира. Очерет мені був за колиску.*

2. Узагальнено-предметним займенником: *Я – це ти*.

Ад'єктивні речення

1. Прикметником у називному та орудному відмінках: *Весняне повітря було прозоре і пахуче. Тобі весь світ здається чарівним.*

2. Узагальнено-якісним займенником: *Ти – мій. Хлопець залишився сам.*

3. Порядковим числівником: *Вона завжди була першою.*

Партиципні речення

Дієприкметником: *Місто було повите спекою. Книга прочитана.*

Нумеральні речення

Кількісними числівниками: *Двічі на два – чотири.*

Речення з некоординованими головними членами

Прислівниками: *Все буде добре. Життя було попереду.*

СКЛАДЕНІ УСКЛАДНЕНІ ІМЕННІ присудки мають у ролі іменної частини **фразеологізми, прикметниково-іменникові, числівниково-іменникові та інші нерозкладні словосполучення**: *Твої очі – два озера. Карпо був широкий у плечах. Він був сват царю і кум королю.*

Складені ускладнені іменні присудки також виражаються допоміжними дієсловами (модальними або іноді фазовими), дієсловами-зв'язками та іменними частинами. Можуть бути тричленні, чотиричленні і т.д.: *Справа починала бути поганою. Дівчина повинна була бути гарною.*

СКЛАДНИЙ присудок складається з двох і більше повнозначних слів, найчастіше це дієслово руху або стану та прикметник або дієприкметник: *Він повернувся з відпустки задоволений. Хлопець стояв схвильований.*

4. КООРДИНАЦІЯ ФОРМ ПІДМЕТА І ПРИСУДКА

Між підметом і присудком існує тісний смисловий і граматичний зв'язок, що проявляється в уподібненні їхніх форм.

1. Якщо підмет виражений одним словом, то присудок набирає тих самих часових і родових форм (у минулому часі та умовному способі) або особових (у теперішньому, майбутньому часі та наказовому способі), що й підмет: *Спить земля.*

2. Якщо підмет виражається сполученням кількісного або збірного числівника з іменником, присудок вживається в однині і множині: *Два бійці співали (співало) пісню. Три шляхи сходяться (сходиться) за селом.*

Форма однини зберігається зазвичай тоді, коли присудок стоїть перед підметом (*Там сиділо троє молодих хлопців*), а множини – коли після нього (*Три верби схилилися*).

3. Якщо збірний числівник сполучається із займенниками **нас, вас, їх**, то присудок стоїть в однині у формі середнього роду або третьої особи: *В човні нас було лише троє.*

4. При підметах, виражених сполученням слів **багато, чимало, більшість, ряд, низка, група, сотня** із залежними від них повнозначними словами в родовому відмінку, присудок має форму однини: *Пройшло з тих пір років чимало. Більшість учнів не з'явилася.*

Якщо ж при такому підметові є означенні, а також у складних реченнях, то присудок має форму множини: *Кілька веселих шпаків сиділи на гілці.*

5. При підметах-словосполученнях із значенням вибіркості присудок вживається в однині, а із значенням сумісності – у множині: *Кожен із нас мріє про щасливе майбуття. Батько з матір'ю допомогли дітям.*

6. Коли підметом є невідмінювана аббревіатура, то присудок уподібнюється до форми опорного слова цієї аббревіатури: *ХНУ став другою домівкою. Облвно розіслав програми.*

Проте при деяких аббревіатурах, зокрема тих, що закінчуються на приголосний, присудок набуває чоловічого роду: *Загс провів реєстрацію шлюбів. Мінфін заборонило продавати акції.*

7. При підметах, виражених власними назвами, присудок уподібнюється до опорного слова: *«Вечірній Київ» надрукував. Газета «Вечірній Київ» надрукувала.*

8. При однорідних підметах присудок частіше має форму множини: *Музика і сміх лунали з вікон гуртожитку.*

9. Якщо при однорідних членах речення є узагальнююче слово **все, ніхто, ніщо**, присудок ставиться в однині: *Жито, пшениця, овес – все разом поспіло.*

5. ТИРЕ МІЖ ПІДМЕТОМ І ПРИСУДКОМ

Тире між підметом і присудком може ставитися лише тоді, коли складений іменний присудок стоїть після підмета, а дієслівна зв'язка пропущена.

Тире ставиться:

1) коли підмет і присудок виражені іменниками у називному відмінку: *Київ – столиця України;*

2) якщо присудок виражений числівником: *Сім мінус три – чотири;*

3) якщо обидва головні члени речення виражені інфінітивом: *У нас кохати – полюбить сповна;*

4) якщо перед присудком стоять слова *то, це, ось, значить*: *Життя – це рух;*

5) при підметі, вираженому займенником, для його смислового та інтонаційного виділення: *Я – небо. Я – полотнище віків; Ми – сірі гуси в хмарі;*

6) перед присудком, який має порівняльне значення, для його смислового виділення: *І ніч – як чари; Життя – як той потік, А час – мов океан;*

7) перед присудком із заперечним значенням для його смислового виділення: *В своїх добротах і широтах І тлінь, і попіл – не біда.*

Тире не ставиться:

1) якщо підмет або присудок виражений особовим займенником: *Я син народу;*

2) якщо присудок має порівняльне значення: *Хліб як сонце; Мова мов пісня; Це ніби казка;*

3) якщо перед присудком стоїть частка *не*: *Хай я не люди, ну й Хома не чоловік;*

4) якщо присудок стоїть перед підметом: *Благословенна в болях ран Степів широчина бездонна* (Рил.) або виражений прикметником, дієприкметником чи іменником з прийменником: *Трава в росі*.

Література

1. Бевзенко С.П. та ін. *Сучасна українська мова. Синтаксис: навч. посіб.* / С.П. Бевзенко, Л.П. Литвин, Г.В. Семеренко. – К.: Вища шк., 2005. – С. 50–61.
2. Вихованець І.Р. *Граматика української мови. Синтаксис* / І.Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – С. 70–81.
3. Дудик П. С. *Синтаксис української мови: підручник* / П. С. Дудик, Л. В. Прокопчук. – К.: ВЦ «Академія», 2010. – С. 91–105.
4. Слинко І.І. та ін. *Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання* / І.І. Слинко, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська. – К.: Вища шк., 1994. – С. 102–182.
5. *Сучасна українська літературна мова. Синтаксис* / За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 148–179.
6. *Сучасна українська літературна мова* / За ред. М.Я. Плющ – К.: Вища шк., 1994. – С. 317–320.
7. Шульжук К.Ф. *Синтаксис української мови: підручник* / К.Ф. Шульжук. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – С. 69–84.

Тема 4

ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

1. Принципи класифікації другорядних членів речення.
2. Прямий і непрямий додатки, способи їх вираження.
3. Узгоджене і неузгоджене означення, способи їх вираження.
4. Прикладка як різновид означення.
5. Семантико-синтаксичні різновиди обставин.

1. ПРИНЦИПИ КЛАСИФІКАЦІЇ ДРУГОРЯДНИХ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ

Проблема виділення другорядних членів речення викликає чимало дискусій у сучасному мовознавстві. Одні вчені дотримуються традиційного принципу, другі заперечують такий підхід, треті уточнюють традиційну класифікацію.

У вивченні другорядних членів речення виділяють **класичний** (традиційний) період і період **сучасного мовознавства**. **Класичний** (традиційний) період – це 20-ті рр. ХІХ – 20-ті рр. ХХ ст. (М. Греч, О. Востоков, Д. Овсянико-Куликовський, Л. Булаховський). Було виокремлено другорядні члени речення. У період **сучасного мовознавства** – з 20-тих рр. ХХ ст., – було дано вичерпний аналіз другорядним членам.

***З історії. Найбільш повно теорію другорядних членів розробив

Ф.І. Буслаєв. Уточнив **граматичний принцип**, враховував типи зв'язків між словами: узгодження, керування, прилягання. Виділяв 3 другорядні члени: *високе дерево* – узгодження, значить означення, *посадив дерево* – керування, то додаток, *швидко посадив* – прилягання, то обставина. Крім того, Ф.І. Буслаєв ураховував і **логічний принцип** (т. б. значення другорядного члена). Наприклад, означення відповідає на питання *Який? Чий? Котрий?* і означає ознаку; додаток вказує на предмет і відповідає на питання непрямих відмінків; обставина вказує на час, місце, причину, мету, спосіб дії тощо і відповідає на питання *Коли? Де? Чому?* та ін. Але за цими двома принципами не завжди виходить: напр., *портфель Андрія* – керування, мав би бути додаток, проте питання *чий?* і воно домінує, тому це **означення**. *Поїхав до Києва* – куди? – то обставина. Ф.І. Буслаєв бачив цю суперечність, проте вважав її природною. Теорія Ф.І. Буслаєва дала поштовх у розвитку вчення багатьом ученим.

Терміни **означення, додаток, обставина** теж влаштовували не всіх. О. М. Пешковський (за типами зв'язків) виділяв **керовані, узгоджені, прилягаючі** другорядні члени (1933).

В. В. Виноградов вважав, що традиційне вчення про другорядні члени потребує докорінного перегляду.

Н.Ю. Шведова доводила: підмет з присудком – це ядро речення, всі інші слова поширюють ядро (1970). В «Русской грамматике» (1980) (за ред. Н. Ю. Шведової) речення розглядається із семантичного боку, тому виділено предикат, суб'єкт, об'єкт та **поширювачі**.

В українському мовознавстві другорядні члени із семантичного боку розглядав І. Р. Вихованець. Поділяв на **прислівні** другорядні члени (компоненти словосполучень) і **детермінанти** (на початку речення). Теорія І. Вихованця потребує детальнішого розгляду.

У семантично елементарному простому реченні виділяє синтаксеми предикатні та субстанціальні.

Предикатні синтаксеми формують структуру речення і поділяються на **предикати дії** (позначають діяльність: хлопці *косять* траву), **предикати процесу** (дія не передбачає активного виконавця: квіти *цвітуть*), **предикати стану** (певний стан у певний час: мені *сумно*), **предикати якості** (постійна ознака предмета чи явища: дівчина *висока*), **локативні предикати** (дієслова *бути, перебувати, опинятися*: ми опинилися за селом), **предикати кількості** (учнів *було шість*).

Субстанціальні синтаксеми підпорядковуються предикатам і поділяються на:

– **суб'єктні** (виконавець дії, носій ознаки: *ми співаємо, хлопця лихоманить*),

- **об’єктні** (предмет, на який спрямована дія: садимо *дерева*, сестра старша за *брата*),
- **адресатні** (вказує на когось, для кого відбувається дія: присвятив вірш *матері*),
- **інструментальні** (знаряддя або засіб дії: відкидаю сніг *лопатою*, вистрілив *із пістоleta*),
- **локативні** (місцезнаходження: сидів *у саду*).

Решта синтаксем належить до вторинних. Синтаксеми з обставинною семантикою належать до адвербіальних і поділяються на:

- **часові** (*після дощу* пахнуть квіти),
- **причинові** (*через поломку* двигуна машина зупинилась),
- **цільові** (*йду напиться* води),
- **допустові** (*всупереч надіям*, ми спізналися),
- **умовні** (*не знаючи броду*...).

Модальні синтаксеми виражають ставлення мовця до повідомлюваного: *ми, на жаль, погано знаємо іноземні мови*.

Атрибутивні синтаксеми вказують на різні ознаки предметів (*струнка* тополя).

Сучасний погляд науковців: другорядні члени речення – це поширювачі (синтаксеми, що поширюють головні члени, одні одних чи речення). Поділяють так: прислівні (у словосполученнях), дуплексиви (О. Б. Сиротиніна, з двобічним зв’язком), корелятиви (прикладки), детермінанти (ситуанти).

Ми будемо дотримуватися традиційного погляду на другорядні члени речення, тобто визначати другорядні члени за питаннями (*писати олівцем* – чим, *їхати дорогою* – де, *вити вовком* – як, *ніс гачком* – який), за граматичною аналогією (*Мамі подарували велику, гарну, у лапатах квітках хустку*).

Визначаємо, що другорядні члени речення – це повнозначні слова, які доповнюють, уточнюють, конкретизують, пояснюють головні члени або інші другорядні члени речення.

2. ПРЯМИЙ І НЕПРЯМИЙ ДОДАТКИ, СПОСОБИ ЇХ ВИРАЖЕННЯ

Додаток – це другорядний член речення, який служить для граматичного вираження об’єкта дії, стану або ознаки і відповідає на питання непрямих відмінків.

Найвиразніша семантична ознака додатка – його предметне значення. Хоча він вказує не тільки на **об’єкт** (*пекти хліб, створювати картину*), а на **суб’єкт** (*пишеться студентами, намальована художником*), **адресат дії** (*принести матері, розповідати братові*), **знаряддя дії** (*писати*

олівцем, різати ножем), предмет порівняння (кращий за батька, вищий за мене).

За будовою додатки бувають **прсті** (виражаються одним словом) та **складені** (зі сполучення слів: склав два вірші).

Залежно від того, як дія поширюється на предмет, додатки бувають **прямі і непрямі**.

ПРЯМИЙ додаток означає об'єкт, на який безпосередньо переходить чи спрямовується дія присудка. Прямий додаток залежить від **перехідних дієслів**: відкрити закон, дивувати публіку, виконувати завдання, **безособових дієслів**: лихоманить мене, **дієприслівників**: читаючи книгу, **категорії стану**: жаль його.

Найчастіше виражається у формі Зн. в. без прийменника:

- іменником, займенником чи субстантивом: косять **траву**, люблю тебе, почув «тук-тук», ненавиджу в собі **старе**, вовк і лічене бере;

- неподільним словосполученням: відвідали **Олену Василівну**, ви нагадали мені **одного друга**, Кайдашиха витягла **два сувої полотна**, жінки наварили **казан картоплі**, переглянула **кілька журналів**;

- числівником: **п'ять** помножити на **п'ять**.

До ПРЯМОГО додатка відносять і форми іменника у Р. в. без прийменника:

- коли є частка **не** біля присудка: **батога з піску не сплетеш**, **законів боротьби не зламати**;

- коли вказує на частину від цілого: **випити молока**, **принесли хліба**, **хочу квасу**, **купити олії**;

- коли є вказівка на неозначену кількість предметів: **дістати зошитів**, **куплю кавунів**, **розводять голубів**;

- коли Зн. в. і Р. в. збігаються: **зрубав дуб – зрубав дуба**, **купив олівець – купив олівця**, **чорнобривців насіяла мати**;

- коли додаток (неістота) залежить від предикативів **жаль, жалко**: **жаль часу**, **грошей**, **землі**.

НЕПРЯМИЙ додаток означає об'єкт, на який дія безпосередньо не спрямована, а лише якоюсь мірою його стосується.

У реченні залежить:

від неперехідних дієслів: зустрілися з **товаришем**, вклонятися **землі**;

від перехідних дієслів, що виражаються у непрямих відмінках: **купити подарунок матері**, вишиваю хустку **шовками**;

від дієприкметників: **написаний письменником**, виконана **учнями вправа**;

прикметників: **дорогий для мене**, **вдячний матері**;

віддієслівних іменників: *запуск ракети, ремонт трактора, підживлення озимини, будівництво заводу;*

прислівників (категорії стану): *сумно без тебе.*

Непрямий додаток виражається:

• іменниками, займенниками, субстантивами у непрямих відмінках: *моєму щастю нема меж, я принесу тобі удачу, полоненим дали відпочити;*

• нерозкладними словосполученнями: *кожному з відвідувачів запропонували каву, розповідають про «Чорнобильську мадонну» І. Драча;*

• об'єктним інфінітивом: *прошу вас виконати завдання;*

• суб'єктним інфінітивом, що залежить від дієслів на означення процесів мовлення, мислення, психічного чи фізичного стану: *думати, забути, обіцяти, боятися, соромитися, стомитися – вона думала розповісти про свою таємницю; студенти обіцяли вивчити лекцію.*

3. УЗГОДЖЕНЕ І НЕУЗГОДЖЕНЕ ОЗНАЧЕННЯ, СПОСОБИ ЇХ ВИРАЖЕННЯ

ОЗНАЧЕННЯ – це другорядний член речення, який служить для граматичного вираження ознаки предмета і відповідає на питання який?, чий?, котрий? у скількох?

В узагальненій ознаці предмета об'єднуються:

- власне ознака: *кохана дівчина, сонячна посмішка,*
- ознака за дією: *нахмурене небо,*
- присвійність: *люблю поезію Ліни Костенко.*
- порядок при лічбі: *третій вагон,*
- кількісна характеристика: *у двох друзів.*

За способом підрядного зв'язку означення поділяють на **узгоджені та неузгоджені.**

УЗГОДЖЕНІ поєднуються з означуваним словом зв'язком **узгодження** і виражаються:

- прикметниками: *рідне місто, яскраве сонце,*
- дієприкметниками: *прочитана книга, зорані поля,*
- займенниками: *наш край, моя домівка,*
- порядк^овим числівником: *десятий будинок,*
- кількісним числівником у непрямому відмінку: *трьом командам вручили нагороди, у багатьох студентів,*
- прикметниковими та дієприкметниковими зворотами: *туман, схожий на молоко, оповив місто; хліба, скупані дощами, ясніли на сонці.*

!!! Не є узгодженими означеннями: прикметники, що є складовими фразеологічних чи стійких синтаксичних сполучень: *ахіллесова п'ята, Кривий Ріг, мовний апарат.*

Неузгоджені означення поєднуються з означуваним словом зв'язком керування та прилягання: *твори Шевченка, бажання вчитися, дорога ліворуч.*

Виражаються:

– **ІМЕННИКАМИ** у непрямих відмінках з прийменником або без них:

Р. в. а) приналежність: *хустка матері,*

б) частина від цілого: *крило птаха, шибки вікон, берег озера,*

в) відношення до простору, місця, колективу: *степи України, рослини лісу,*

г) словосполучення: *вчитель початкових класів, країни народної демократії, зброя часів Богдана Хмельницького, людина доброї вдачі, дівчина років вісімнадцяти,*

ґ) матеріал: *ваза з кришталю, перстень із золота, пам'ятник з граніту,*

д) походження, місце перебування: *шахтарі з Донбасу, дівчина з села,*

е) призначення: *банка з варення, зошит для нот,*

Зн. в. з прийм.:

а) призначення: *план на квартал, право на освіту, міст через Черемош,*

б) якість: *зошит у клітинку, плаття в смужку,*

Ор. в. з прийм.:

а) наявність чогось: *мотоцикл з коляскою, квартира з ремонтом, хлопець з карими очима, сорочка з низьким комірцем,*

М. в.: *хлопчик у рябенькій сорочці, черевики на гумовій підошві, дядько по матері, друзі по групі, розмова по щирості.*

Отже, ім. + ім. = означення (крім винятків).

– **ПРИСВІЙНИМИ ЗАЙМЕННИКАМИ:** *його, її, їх* (бо незмінні), вони стоять у препозиції: *його книга, її дитя,*

– **ІНФІНІТИВОМ:** *бажання зустрітися, уміння працювати, думка придбати, талант зображати,*

– **ПРИСЛІВНИКОМ:** *розмова віч-на-віч, кава по-варшавськи, читання вголос, стрижка наголо, їзда сидячи,*

– **НЕРОЗКЛАДНИМИ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯМИ:** *донька нівроку собі, люди в білих халатах.*

Труднощі розмежування додатка і неузгодженого означення

Можна використовувати різноманітні прийоми-перетворення:

1) заміна неузгодженого означення узгодженим: *сік із яблук – яблучний, шапка брата – братова;*

2) перетворення словосполучення з неузгодженим означенням у сполучення підмета з присудком; означення – підмет, іменник – присудок-дієслово: *шепіт трави – трава шепоче, сум матері – мати сумує;*

3) перетворення словосполучення з неузгодженим означенням у речення з присудком *давати*; означення стане підметом, слово – додатком: *вогонь багаття – багаття дає вогонь, тінь від абажура – абажур дає тінь;*

4) заміна неузгодженого означення поширеним узгодженим означенням чи підрядним означальним: *тепло багаття – тепло, що йде від багаття, плаття з шовку – плаття, пошите з шовку.*

4. ПРИКЛАДКА ЯК РІЗНОВИД ОЗНАЧЕННЯ

*Це особливий вид означення, яке виражається іменником чи субстантивом, вказує на ознаку предмета і дає йому другу назву. Відповідає на питання: **Хто саме? Що саме? Який саме?***

Зв'язок означуваного слова з прикладкою – **кореляція** (узгоджені у відмінку – *місто Умань*) або **прилягання** (коли назва незмінна – *на зупинці «Площа Шевченка»*).

Прикладка – це образна, метафорична назва, службове або почесне звання.

Значення прикладок:

1) характеристика особи:

- за національністю – *дівчинка-українка*
- за професією, родом занять – *лікар-терапевт, агроном-садовод, інженер-конструктор,*
- за місцем проживання: *хлопці-харків'яни,*
- віком: *хлопець-підліток,*
- родинні стосунки: *дівчата-сестрички,*

2) **якість або властивість предмета:** *дуб-велет, Вовчик-братик, воїни-переможці,*

3) **власну назву при загальній:** *газета «Бульвар», парк ім. Черняхівського, готель «Україна», ріка Дніпро,*

4) **видову назву при родовій:** *звіробій-трава.*

Труднощі розрізнення прикладки й означуваного слова

1. У загальних назвах означуване слово ширше за обсягом, прикладка має вужче значення: *солдат-ветеран.*

2. Іноді допомагає контекст: а) *Гори навкруги... далі ці зеленуваті гори-хвилі будуть менші...* б) *А Дніпро мов підслухав: широкий та синій підняв гори-хвилі.*

3. Якщо у словосполученні є загальна назва і власна, то прикладкою є власна: *ріка Дніпро, місто Київ.*

4. !!! Не змішувати прикладки:

– зі складними словами-назвами: *горе-біда, буря-негода, батько-мати, хліб-сіль, жито-пшениця;*

– зі складними термінами: *будинок-музей, хата-читальня, вагон-ресторан, плац-палатка.*

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ПРИКЛАДЦІ

Дефіс ставиться:

– якщо прикладка – власна назва і стоїть у препозиції: *Дніпро-ріка* (але *ріка Дніпро*),

– якщо прикладка – загальна назва і стоїть у постпозиції: *партизанка-підпільниця, жінка-трактористка,*

Дефіс не ставиться:

– якщо родове поняття + видове-прикладка: *голуб вертун, риба акула, трава звіробій, пшениця арнаутка.* Але коли навпаки – вид + рід дефіс ставиться: *звіробій-трава.*

– І коли терміни (рід + вид) дефіс ставиться: *павук-тарантул, жук-короїд, льон-довгунець.*

Лапки ставляться, якщо прикладка – назва підприємства, готелю, книги тощо: *кафе «Ромашка».*

Лапки не ставляться, коли прикладка – назва автобусного чи залізничного маршруту: *автобус Умань–Київ.*

Або ж є слово **імені**: *фабрика імені Рози Люксембург.*

5. СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІ РІЗНОВИДИ ОБСТАВИН

Обставина – це другорядний член речення, який служить для граматичного вираження різних обставин дії, стану або ознаки і відповідає на питання **Де? Коли? Чому?** та ін.

Іду я тихою ходою (як?).

Обставини виражаються:

1) незмінними формами: *прислівниками, дієприслівниками, інфінітивами, фразеологізмами: довкола спалахують вогні, ішли співаючи дівчата, бабуся сіла одпочити, друзі жили душа в душу,*

2) відмінюваними формами: *іменниками в О. в. без прийменника або в непрямих відмінках з прийменниками: іду лугом, протягом дня ми чекали на тебе,*

3) лексичними або синтаксичними словосполучення: *все це він охопив одним поглядом.*

Обставини стосуються, як правило, дієслів, дієприслівників та дієприкметників, категорії стану, рідко – прикметників та прислівників.

За значенням виділяють 8 розрядів обставин: способу дії, міри і ступеня, часу, місця, причини, мети, умови, допусту.

1. ОБСТАВИНИ СПОСОБУ ДІЇ

Дають якісну характеристику дії чи стану або означають спосіб здійснення дії чи вияву ознаки, відповідають на питання: *Як? Яким способом?*

Виражаються:

– прислівниками: *біг швидко, зустрівся зі смертю віч-на-віч, не дивися так привітно, яблуновоцвітно.* Ще прислівники способу дії: *радісно, весело, тихо, спокійно, гуртом, поодиноці, вроздріб, удвох, вкупі та ін.*

– дієприслівниками (зворотами): *бігли не зупиняючись; зупинилися, замилувавшись зоряним небом,*

– іменниками в О. в.: *полинула ластівкою,*

– іменниками з прийменниками або без них: *сніг співа на різні гами, живемо у добрі, ланцюг упав з брязкотом,*

– фразеологізмами: *сиджу склавши руки, ходить голову повісивши, дихаю на повні груди.*

2. ОБСТАВИНИ МІРИ І СТУПЕНЯ

Характеризують інтенсивність або міру вияву ознаки, відповідають на питання: *В якій мірі? Як часто? Як багато? У скільки разів?*

Виражаються:

– прислівниками: *дуже, надзвичайно, виключно, трохи, ледве, до нестями, вщерт, вкрай, доволі, дотла, догола, допізна, двічі, до останку,*

– іменниками в О. в. та в ін. в. з прийменниками або без них: *іди, іди, дощuku, цебром, відром, дійницею; змogli до нитки, залите до половини, ситий по горло,*

– фразеологізмами: *грошей – кури не клюють, не раз і не два ходив тут,*

– числівниково-іменниковими словосполученнями: *зупинялися три рази.*

3. ОБСТАВИНИ ЧАСУ

Характеризують дію чи ознаку за їх відношенням до певного часу, відповідаючи на питання: *Коли? З якого часу? До яких пір? Як довго?*

Виражаються:

- прислівниками: *влітку, восени, завтра, щодня, сьогодні, зразу, довіку, з року в рік, з дня на день* та ін.
- дієприслівниками (зворотами): *попрацювавши добре, пішли;*
- іменниками з прийменниками або без них: *день і ніч хлющить дощ, цілу ніч не змовкали солов'ї, прийшов після вечері, дружили за студентських часів, говорили за обідом, розійшлися перед світанком,*
- числівниково-іменниковими словосполученнями: *кілька годин піде дощ, зустріч відбудеться о восьмій,*
- фразеологізмами: *прокинулися до схід сонця.*

4. ОБСТАВИНИ МІСЦЯ

Дають просторову характеристику дії, стану чи ознаки, відповідають на питання: *Де? Куди? Звідки?*

Виражаються:

- прислівниками: *тут, там, туди, де, кругом, спереду, далеко, поруч, звідти та ін.,*
- іменниками з прийменниками або без них: *іду шляхом, тече вода з-під явора, місяць над селом, живемо на Україні,*
- фразеологізмами: *пішов світ за очі, на легкий хліб.*

5. ОБСТАВИНИ ПРИЧИНИ

Вказують на причину, підставу виникнення дії чи ознаки, відповідаючи на питання: *Чому? З якої причини? Через що?*

Виражаються:

- прислівниками: *згарячу, здуру, знехотя, знічев'я, зозла, зопалу, спересердя, спрожогу, сп'яну,*
- дієприслівниками (зворотами): *замислившись, не помітив протягу, побачивши друга, зворушився до сліз,*
- іменниками в непрямих відмінках з прийменниками: *дух перехопило від щастя, з радощів мало не збожеволів, стогне від болю, посивів з горя, од хвилювання все забув,*
- прийменниковими конструкціями: *з приводу..., з нагоди..., у зв'язку..., завдяки..., внаслідок...,*
- фразеологізмами: *заснув від нічого робити*

6. ОБСТАВИНИ МЕТИ

Вказують на мету дії чи стану, відповідають на питання: *З якою метою? Навіщо?*

Виражаються:

- прислівниками: *зумисне, навмисно, навіщо, наперекір, на зло, на показ,*
- дієприслівниками (зворотами): *бажаючи перемогти, ми сконцентрували усі сили,*

- іменниками в непрямих відмінках з прийменниками *для (задля), ради (заради), від, до, в, на, по*: *для щастя працюємо, від дощу сховали, пишу на незабудь,*
- прийменниковими конструкціями: *з метою, в інтересах, на честь, в ім'я,*
- фразеологізмами: *на всяк випадок,*
- інфінітивами (до них проситься сполучник *щоб*): *пішли попроситися, взяв перевірити, прийшов розказати, прилягла спочити.*

7. ОБСТАВИНИ УМОВИ

Вказують на умову, при якій відбувається чи може відбуватися дія, відповідають на питання: *В якому випадку? За якої умови?*

Виражаються:

- дієприслівниками (зворотами): *не знаючи броду, не лізь у воду, зробивши діло, гуляй сміло, лежачи, і сокира ржавіє,*
- іменниками в М. відм. з прийменником *при (за)*: *при наявності, при нужді,*
- прийменниковими конструкціями: *на випадок..., в разі..., у випадку.*

8. ОБСТАВИНИ ДОПУСТУ

Вказують на умову, всупереч якій відбувається дія. Відповідають на питання: *Незважаючи на що? Всупереч чому?*

Виражаються:

- іменниками в непрямих відмінках з прийменниками *попри, наперекір, всупереч, незважаючи на*: *всупереч сподіванням, фільм виявився нецікавим, попри всі перешкоди домігся свого.*

Труднощі розмежування додатків та обставин

Важко визначити другорядні члени, виражені іменниками у непрямих відмінках з прийменниками чи без них. Тоді треба враховувати: належність до тієї чи іншої частини мови, інтонацію та порядок слів у реченні, контекстуальне значення.

У нас уже солов'ї хрипнуть від радіації (від чого? чи чому?).

!!!фразеологізми не подрібнюються: *він бере її на кпини, щось процідив крізь зуби, Ігор взявся за розум, хлопці дали драла.*

1. Розмежовуючи додаток і обставину, треба пам'ятати, що в обставинах відбувається ослаблення предметного значення (у додатках – залишається): *мати вийшла за село (куди?), подивлюся на вашу ніч (на що?)*

2. Практичні прийоми:

- зіставлення аналізованої форми з іншими (наявними чи можливими): *Ранки у червні зустрічають день ясно відкритим поглядом,*

зустрічають *уsmіхнено, довірливо, з чисто дівочою наївністю і ледь прихованою соромливістю* (як?) (М. Ст.);

– враховувати конкретність чи абстрактність іменника: *дивитися на товариша* (на кого?), *дивитися на схід* (куди?), *говорив з друзями* (з ким?), *говорив з упевненістю* (як?),

– прийом перетворення аналізованої конструкції на іншу, типову для певного синтаксичного значення: *показали на суботнику* (де? Коли? На чому?) – *під час суботника* (коли?),

– зважати на синтаксичну синоніміку можливих морфологічних форм: *пройшов кілометр* (багато), *відійшов на кілька метрів* (трохи), *тягнеться на кілька кілометрів* (далеко), *повітря пахло осінню* (по-осінньому), *дивився жалісними очима* (жалісно).

Література

1. Бевзенко С.П. та ін. Сучасна українська мова. Синтаксис: навч. посіб. / С.П. Бевзенко, Л.П. Литвин, Г.В. Семеренко. – К.: Вища шк., 2005. – С. 50–61.

2. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис / І.Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – С. 230–244.

3. Дудик П. С. Синтаксис української мови : підручник / П. С. Дудик, Л. В. Прокопчук. – К. : ВЦ «Академія», 2010. – С. 106–120.

4. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 179–224.

5. Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я. Плющ. – К.: Вища шк., 1994. – С. 320–329.

Тема 5

ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

1. Сутність, типологія, історія вивчення односкладних речень.
2. Типи односкладних речень.
3. Синтаксично нечленовані конструкції (слова-речення).

1. СУТНІСТЬ, ТИПОЛОГІЯ, ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ

Пор.: Сніг покрив землю.

Снігом вкрило землю (підмета немає, і потреби в ньому нема).

Ще: Учителя і дерево пізнають по плодах (підмета нема, але його можемо відтворити).

Вчись не до старості, а до смерті.

У цих реченнях синтаксичний центр складається з одного головного члена, і для повноти вони не потребують другого головного члена.

*(говорять: не *підмет* і не *присудок*, а *головний член підметового (присудкового) типу*).

ОДНОСКЛАДНИМ називають речення, граматична основа якого складається з одного головного члена, що передбачено структурою

речення (другого головного члена не може бути взагалі або формально його можна встановити, але відсутність його не створює враження неповноти речення. Односкладні речення (ОР) повні здебільшого (неповні лише в тому разі, коли чітко видно пропущений член).

Зима. Холодно. Чекаємо на прихід ніжно-теплої весни.

Пор.: *Всім наказали встати. І навіть мені.*

Традиційно (за морфологічними ознаками головного члена) ОР поділяються на **іменні** (головний член підметового типу; виражається субстантивною формою); **дієслівні** (головний член присудкового типу, виражається дієслівними формами) та **прислівникові** (головний член присудкового типу, виражається предикативними прислівниками та категорією стану).

* Історія розвитку поняття

Спочатку ОР поділялися за формою вираження головного члена на: *безособові; неозначено-особові; номінативні.*

Потім ще виділили *узагальнено-особові; інфінітивні* (у О. Пешковського, 1933)

В українських підручниках користувалися такою ж класифікацією, тільки інші терміни.

О. Синявський (1931) виділяє: *безпідметові* речення; речення з *відносною безпідметовістю* (неозначено-особові, узагальнено-особові); *безприсудкові* (називні).

У «Підвищеному курсі української мови» Л. Булаховський (1931) ділить на *безпідметові* (безособові); *називні*.

У «Курсі сучасної української літературної мови» (1951) (за ред. Л. Булаховського) встановилися назви: *безособові (+ інфінітивні); відносно-безособові; узагальнено-особові; неозначено-особові; називні.*

Далі розвинув класифікацію О. Шахматов (1941, «Синтаксис русского языка»). Він зафіксував: *означено-особові, генітивні речення.*

Під впливом його вчення у 60–70-х рр. автори українського підручника почали виділяти *означено-особові* речення. Слідом за О. Пешковським – *інфінітивні*. Така класифікація – непослідовна.

Означено-особові	}	<i>за способом вираження особи</i>
Неозначено-особові		
Узагальнено-особові		
Безособові		

Інфінітивні, номінативні – *за морфологічними ознаками*

Щоб уникнути цього, ділять на **дієслівні** та **іменні**. А потім за

значенням.

Новітні погляди:

Н.Ю. Шведова: відмовилася від традиційної класифікації. Виділяє: – **однокомпонентні типи:**

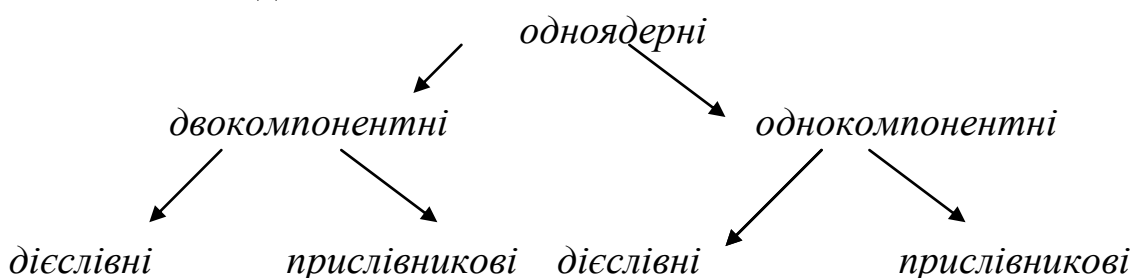
1) відмінювано-дієслівні (безособові (*Світає*); неозначено-особові (*Стукають*)).

2) невідмінювано-дієслівні (іменні (*Ніч*), інфінітивні (*Мовчати*), прислівникові (*Холодно*))

– **двокомпонентні типи:** *Забороняється шуміти. Багато квітів. Нема часу. Нікому працювати.* (! НЕ ПІДМЕТОВО-ПРИСУДКОВІ)

Означено-особові, узагальнено-особові – не окремий тип.

І. Слинько виділяє:

Простіша класифікація у **І.Р. Вихованця**. Частину традиційних односкладних речень відносить до неповних двоскладних. Решта – односкладні: дієслівні (безособові); інфінітивні; прислівникові; іменникові. Теж є суперечності.

2. ТИПИ ОДНОСКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ

1. ОЗНАЧЕНО-ОСОБОВІ РЕЧЕННЯ

Це односкладні речення з точно названим виконувачем дії, у яких головний член виражається дієсловом у формі 1 чи 2 ос. одн. чи мн. дійсного чи наказового способу.

Летим. Дивлюся. –

Аж світає.

Усміхнись мені, любчику!

І люблю, і сміюся, і плачу. (А. Демиденко)

Словесно вираженого підмета в них немає, але підстановка особи в них можлива: *я, ти, ми, ви.*

Цим ці речення синонімічні до двоскладних.

Різниця: Означено-особові речення більше уваги привертають до повідомлюваної дії; у двоскладних рівномірно розподілено увагу між підметом і присудком.

Пор.: *Нічого не знаю.*

Взагалі я не знаю нічого.

Виконавець дії часто уточнюється звертанням:

*Зоре моя вечірняя,
Зійди над горою (Шевч.)*

(Вживаються здебільшого у поетичному і розмовному мовленні з метою уникнення повтору, створення лаконізму, динамічності оповіді).

2. НЕОЗНАЧЕНО-ОСОБОВІ РЕЧЕННЯ

Це такі односкладні речення, у яких виконавець дії не визначений, а головний член виражається дієсловом у формі *мн. мин. ч. або 3-ї ос. мн. теперішнього чи майбутнього часу (дійсного та умовного способу)*.

Таких, як ти, чекають все життя заради миті (О. Пахл.)

По радіо передали похолодання.

Мені б і квартиру вже дали б.

Тобі дозволять переїзд, побачиш.

Пор.: *Хлопці зробили радіоприймача. Деталі купували (!) в магазині «Юний технік» (неповне контекстуальне, бо з попереднього речення відомий виконавець дії).*

Причини неозначеності суб'єкта:

1) перелік осіб зайвий (*Скрізь поприбирали, побілили, пофарбували*);

2) особи невідомі (*У двері стукають*);

3) особа не називається свідомо (*Нам дають гарячого чаю*).

Використовуються у розмовно-побутовому мовленні; художньо-літературному. Зрідка у науковому та офіційно-діловому стилі.

3. УЗАГАЛЬНЕНО-ОСОБОВІ РЕЧЕННЯ

Називаються односкладні речення, в яких головний член означає дію, яка стосується будь-кого взагалі, і виражається дієсловом у формі *2 ос. одн. (мн.) або 1-ї чи 3 ос. мн.*

Посій впору – будеш мати зерна гору (ти).

Що маємо – не дбаємо, А втративши – плачемо (ми).

Від добра добра не шукають.

Решетом воду неносять (вони, усі).

Основне призначення цих речень – образне вираження загальних суджень, широких узагальнень, життєвого досвіду, народної мудрості:

1) широко представлені у фольклорі (серед прислів'їв, приказок, загадок): *хоч вовком вий, як стій та дивись,*

Мене печуть, мене варять – і всім я добра (картопля);

2) узагальнення, типові для усіх (хоч позначають стан мовця)

Буває, прийдеш на роботу – а робити зовсім не хочеться, втомлений.

Узагальненість двоскладних! Хто не працює, той не їсть.

Поширені у розмовному та художньо-публіцистичному стилях.

4. БЕЗОСОБОВІ РЕЧЕННЯ

Називаються односкладні речення, головний член яких позначає дію або стан поза відношенням до виконавця дії чи носія ознаки.

Виражаються:

1) **безособовим дієсловом**: (вони у формі III ос. одн. теп. ч., сер. р. одн. мин. ч., хоч і не змінюються)

Світає.		Світало...
Смеркає.		Смеркало.
Вечоріє.	i	Вечоріло.
Дощить.		Дощило весь день.
Холодає.		Похолодало.

(стан природи; фізичний чи психічний стан людини)

2) **особовим дієсловом у безособовому значенні**:
(найчастіше – об'єктивний стан речей або фізичний стан людини)

<u>Сохне</u> в горлі	<u>Загриміло</u> .
<u>Шумить</u> у голові	<u>Звідки тебе занесло сюди?</u>
<u>Кортить...</u> , <u>щастить...</u>	<u>Пахне хлібом</u> .

3) **безособові дієслова на – ся**

Хочеться...	Тут любилося...
Закортілося...	На зборах йшлося...
Не спиться.	Легко дихається.

4) **дієслівними формами на -НО, -ТО** (повідомлення про здобутий результат):

Ой у полі жито копитами збито,
Під білою березою козаченька вбито.
Вбито його, вбито, затягнуто в жито,
Червоною китайкою личенько накрито.

Може бути дієслово **було (буде)**:

Було створено...
Буде застосовано...

5) **словами категорії стану**:

а) стан явища... (+ модальні слова – **предикативи**)

час	треба	характерно	ясно
шкода	потрібно	досить	неясно
пора	можна	мало	відомо
	важливо	багато	

б) стан природи або психічний чи фізичний стан людини:

радісно	сонячно
сумно	затишно
тихо	гірко
соромно	душно
тепло	жаль...

в) категорія стану **нема (не було; не буде)**, (= *не вистачає, бракує, не залишається*)

Нема часу на роздуми.

Не знаходиться купця на дачу.

Немає щастя вічного.

Сюди ж: *Навколо – ні душі (= нема) – генітивні.*

Головний член безособових речень може ускладнюватися:

1) категорія стану + інфінітив:

Важко працювати вночі (безособово-інфінітивні речення);

2) безособове дієслово + інфінітив: *Мені хочеться співати.*

3) предикатив + інфінітив: *Треба поїхати додому. Можна попросити тебе?*

Підмета в таких реченнях нема і не може бути. Хоча суб'єкт може підказуватись: 1) Д. в. іменника: *Ночами йому не спиться;*

2) О.в. іменника: *Степ замело снігом. Пахне борщем.*

5. ІНФІНІТИВНІ РЕЧЕННЯ

Такі односкладні речення, в яких головний член виражається незалежним інфінітивом.

До тебе вже шляхів не напитати,

І в ніч твою безсонну не зайти (В. Стус)

За структурою поділяються на 2 групи:

1) інфінітивні речення без часток **би, б** (спонукання, порада...)

Хіба забути нам ті дні? Нікому нічого не говорити! Не втекти тобі від розплати.

2) інфінітивні речення з частками **би (б)** – (бажання)

Твоїми устами мед би пити Скинуди б мені з десятків літ!

Можуть бути і розповідними:

Фарш перекрутити, додати... (порада).

Двічі не вмирати (судження)

Питальні:

Як правильно харчуватися? Чому б не поговорити?

Спонукальні:

Вийти всім! Гроші перерахувати на рахунок...

6. НОМІНАТИВНІ РЕЧЕННЯ

Односкладні речення, в яких стверджується буття, існування речей і явищ, а головний член виражається іменником (субстантивним словом) у Н. в.

Ранок. Сходить сонце.

Вона. Невже тут?

Скільки енергії!

(!) Не бувають заперечними, не вживаються із значенням минулого або майбутнього часу)

За змістом поділяються на:

1) буттєві (констатуючі) – відбивається навколишня дійсність.

Найчастіше у поезії, у ремарках, у кіносценаріях:

Травнева ніч. Яблуні. Сп'яніти можна. Які пахучі яблуні!

Замовкає річ. Вечір. Ніч.

2) вказівні (на основі буттєвих + вказівні частки *от, ото, то, ось, це, оце...*)

Ось і школа, ось і клас.

Ось місяць. Зорі. Солов'ї.

3) називні (повідомляють, що постало перед очима: назви установ, газет, журналів, марок машин, мила, парфумів, прізвища):

«Бесіда» (чай).

4) спонукальні (наказ, розпорядження)

Вогонь! Скальпель!

5) емоційно-оцінні (виражають емоційну оцінку)

Яка славна дівчина!

Що за перли!

6) кількісно-характеризувальні (Три дні і сто вражень! А людей!)

7) номінативні уявлення: повідомляють про предмет, який постає у спогадах, думках.

Роки, роки! Сивіє голова...

Матуся... Рідна, люба, як доленько ти зараз!

! Якщо при номінативі є додаток або обставина – це двоскладні неповні речення: В небі – журавлиний ключ.

Вживаються у художньому та розмовному мовленні.

7. ВОКАТИВНІ РЕЧЕННЯ

Вокативними називаються ОР, у яких передається певне почуття або волевиявлення, а предикативний центр виражається субстантивами у Н. або Кл в.

Як правило, це ім'я особи, до якої звернене мовлення.

Андрію! – зупиняє вихователь учня, що бешкетує.

Світланко!... – заспокоює подруга дівчинку.

Додаткове значення – спонукування (Нащо ти це зробив? Як ти можеш? і под.) дає змогу розглядати аналізовані конструкції як окремий тип односкладних і відмежовувати від речень-звертань:

Мамо, мамо, вічна і кохана,

*Ви пробачте, що був неуважний!
Знаю, ви молилися на мене,
Дні і ночі, сива моя нене (М. Луків)*

Вперше виділені О. Шахматовим. П. Дудик називав їх реченнями-звертаннями; І. Слинько – звертальними комунікатами.

! Багато мовознавців такий тип не виділяє.

Вживаються у розмовному мовленні.

3. СИНТАКСИЧНО НЕЧЛЕНОВАНІ КОНСТРУКЦІЇ – речення, виражені одним чи кількома неповнозначними словами, які служать для передачі змісту цілого речення, виступають його еквівалентом (*Геть! Ні-ні...*)

Місце їх вживання – діалоги, усне мовлення.

– *Ти виступиш завтра?*

– *Так. (Угу. – Ні! – Добре. – Гаразд...)*

Чому це речення? Бо висловлюють певну думку, інтонаційно оформлені, виражають ствердження або заперечення.

Відрізняються від звичайних речень:

1) у них немає жодного члена – головного, другорядного;

2) з морфологічного боку – це частки, вигуки, модальні слова;

3) не містять суб'єкта, об'єкта ...;

4) без зв'язку з контекстом – не зрозумілі.

На слова-речення вперше звернув увагу О. Огоновський. О. Шахматов відносив їх у вигуково-безпідметові речення. Розглядали М. Поспелов, Є. Галкіна-Федорук. Детально охарактеризував П. Дудик, який за Л. Булаховським і Н. Шведовою зарахував їх до еквівалентів речень; назвав словами-реченнями.

За значенням поділяються на групи:

1) стверджувальні – служать для вираження, схвалення висловленої думки, її підтвердження.

– *Так.*

– *Умгу.*

– *Еге ж.*

– *Можна.*

– *Аякже.*

– *Та наче.*

– *От.*

– *Та ніби.*

– *Авжеж.*

– *Ну так.*

! Не змішувати із прислівниками (*Так ніхто не кохав!*)

з частками (*Так, я буду крізь сльози сміятись...*)

2) заперечні – для вираження заперечення, непогодженості з висловленою думкою.

– *Ні.*

– *Ніскілечки.*

- Аж ніяк.   – Ага!
– Ні – ні.   – Дзуськи.

3) питальні – спонукають співбесідника до пояснення своєї думки, прискорення її викладу:

1. Стверджувальні та заперечні + питальна інтонація (–Так? Ні?)
2. Питальні частки: *Га? Хіба? Невже?*
3. Питальні займенники чи прислівники: *Чому? Що? Нащо? Як? Коли?*

4) спонукальні – виражають спонукання до дії

- *На.*   – *Геть!*
– *Ну, годі.*   – *Алло!*
– *Стоп!*   – *Ша!*
– *Марш!*   – *Гвалт!*

5) емоційно-оцінні – виражають емоції: *Гаразд. Ого. Ще б пак. Шкода. Що ні то ні. Добре.*

6) мовно-етикетні (привітання, прощання, подяка): *Добридень! На добраніч! До зустрічі! Дякую!*

Література

1. Бевзенко С.П. та ін. Сучасна українська мова. Синтаксис : навч. посіб. / С.П. Бевзенко, Л.П. Литвин, Г.В. Семеренко. – К.: Вища шк..., 2005. – С. 89–106.
  2. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис / І.Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. –С. 94-110.
  3. Дудик П. С. Синтаксис української мови : підручник / П. С. Дудик, Л. В. Прокопчук. – К. : ВЦ «Академія», 2010. – С. 130–169.
  4. Слинько І.І. та ін. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання / І.І. Слинько, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська. – К.: Вища шк., 1994. – С. 182-295.
  5. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 232-262, 289-310.
  6. Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я. Плющ. – К.: Вища шк., 1994. – С. 329-334.
- Додатково: Горяний В.Д. Синтаксис односкладних речень / В.Д. Горяний. – К., 1984.– 160 с.

Тема 6

НЕПОВНІ РЕЧЕННЯ

1. Структурно-семантичні різновиди неповних речень.
2. Приєднувальні конструкції як специфічні різновиди повних і неповних речень.
3. Порівняльні звороти.
4. Порядок слів у простому реченні.

1. СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ РІЗНОВИДИ НЕПОВНИХ РЕЧЕНЬ

НЕПОВНИМИ називаються речення, в яких пропущено один або декілька членів речення, які визначаються з контексту або ситуації.

Із одного берега у ставок сосни заглядають, а з другого – дуби.

Неповними такі синтаксичні конструкції названі умовно, бо в дійсності відсутність у таких реченнях одного чи кількох членів зовсім не порушує їх смислової повноти.

Не слід змішувати *односкладні повні* речення, у яких не буває підмета, з *двоскладними неповними*, в яких підмет пропущений.

Вовчєня зітхало. Тягло здобич – неповне.

З річки тягло прохолодою – односкладне.

Пропущений член речення у двоскладних реченнях встановлюється з контексту або ситуації, а в односкладних наявність одного головного члена є найістотнішою структурною ознакою їх.

Утворенню неповних речень сприяють фактори позамовного характеру, такі, як **контекст** (смісловий зв'язок з наступними або попередніми реченнями), **ситуація** (обстановка, в якій відбувається мовлення) та **власне мовний характер** (структура самого речення).

Додатковими умовами існування неповних речень є *інтонація, спільний досвід співрозмовників, міміка, жести, авторські ремарки* тощо.

Залежно від цих факторів розрізняють:

контекстуальні неповні речення, в яких пропущений член речення підказується текстом або пояснювальними словами (*Бджола жалить жалом, а людина словом; Ідуть заробітчани... Йдуть та йдуть, чорні, похилі, мокрі, нещасні, немов каліки-журавлі... Йдуть і зникають у сірій безвісті (М. Коцюб.)*);

ситуативні неповні речення, відсутні члени яких підказуються мовленнєвою ситуацією (*Касирка з віконця автостанції: «Вам куди?»; Державний – синьо-жовтий*);

еліптичні неповні речення (від старогрецького ελλείρισις – нестача, пропуск), у яких відсутність пропущеного члена речення є їх структурною ознакою, бо його відтворення непотрібне для вираження думки (*У мене гості. Попрощався – і надвір. А ми до вас в ранковий час. Руки вгору! Місто – селу. З приїздом! Час на роботу*)

I. Вихованець відповідно до різного співвідношення формальних і семантичних ознак виділяє такі **різновиди неповних речень**:

1) речення *формально і синтаксично неповні* (ситуативні – усне мовлення і контекстуальні – писемне мовлення), сюди ж – приєднувальні конструкції. Все це – власне неповні речення.

2) *формально-неповні, але семантично повні речення* (еліптичні речення).

За структурою (І. Білодід) неповні речення поділяються на такі групи:

1) неповні двоскладні речення з неназваним підметом (*Дівчина зупинилась. Оглянулась на чийсь кроки*); односкладні (*Година. Друга*);

2) неповні двоскладні речення з неназваним присудком (*Сталь гартується в огні, а людина в праці*); односкладні (*По одному*);

3) неповні речення з неназваним другорядним членом, переважно додатком (*Лекції не буде. Перенесли на завтра*).

4) неповні речення з кількома неназваними членами речення (*Брат над уроками години сидить, а я чотири!*).

II. ПРИЄДНУВАЛЬНІ КОНСТРУКЦІЇ ЯК СПЕЦИФІЧНІ РІЗНОВИДИ ПОВНИХ І НЕПОВНИХ РЕЧЕНЬ

Приєднувальні конструкції – це синтаксичні побудови, які формуються як частини попереднього речення, але виділяються в окремі самостійні речення – здебільшого, неповні – і становлять додаткові повідомлення.

Інші назви – приєднувально-видільні речення, видільні речення, парцельовані конструкції.

Структурні типи приєднувальних конструкцій:

1) **повні** приєднувальні конструкції (за будовою – повні речення):

Зійшло сонце. Та його скупе проміння уже не зігрівало землю;

2) **неповні** приєднувальні конструкції:

– **підметові** (*Все завмерло в темряві. І ліс. І річка. І поле*);

– **присудкові** (*У небі весело усміхається сонце. Виблискує промінням.*

Підморгує хмаринкам; Все хоче породитися і жити. І розцвісти. І збутись. І любити);

3) приєднувальні **слова-речення** (в усно-розмовному мовленні: емоційно-оцінні, стверджувальні чи заперечні): *Як же мені боляче! Ой-ой-ой!*

4) **власне приєднувальні** конструкції (другорядні члени речення):

– **додаткові** (*Люблю свою землю. Ліси і поля. Річки і озера. Гори і долини*);

– **означальні** (*Уже у квітні земля проросла зеленню. Чіткою, соковитою, шовковистою; Люблю. Чужого. Раптом – неминучого; Емоції – страшний ворог серця. Навіть здорового (Амосов)*);

– **обставинні** (*Дощ шумів за вікном. Тихо, сумно, монотонно; Марта ревнувала Антона. Уперто, затаєно, сильно*).

Приєднувальні конструкції вимовляються після довгої паузи,

виділяються логічно й інтонаційно. Широко вживаються в усному мовленні і в художній літературі з метою підкреслення найважливіших деталей обстановки, рис характеру, психічного стану.

Аналізуються як неповні речення, причому визначається тип приєднувальних конструкцій.

III. ПОРІВНЯЛЬНІ ЗВОРОТИ

Порівняльний зворот – це сполучення слів, яке шляхом порівняння образно характеризує дію чи якісну ознаку предмета.

I. Кучеренко порівняння поділяв на **безсполучникові**:

– виражаються: О. в. іменника: (*Дівчина ластівкою летіла додому*); прислівниками з по- (*Не співає, а виє по-вовчому*); словами у поєднанні з дієслівними зв'язками (*Голос хлопця здавався цвіріньканням горобчика*), і **сполучникові**, які поєднуються за допомогою сполучників *як, мов, ніби, наче* і їх модифікацій.

Сполучникові порівняння можуть бути:

– **повними підрядними порівняльними реченнями** (*Небо рясно засіялось зорями, неначе хтось порозкидав там тремтливі іскорки*).

– **неповними підрядними порівняльними реченнями** з пропущеним підметом або присудком (*Хлопець говорив байдужим і тихим голосом, неначе переповідав чужі думки*).

Власне **порівняльним зворотом** вважають структури, у яких не виділяють головних членів. Сюди відносять:

– порівняльні сполучники з прикметниками чи дієприкметниками, що виступають **обставинами** (*Бійці слухали, як зачаровані*);

– структури, у яких іменники стоять у непрямих відмінках (*Було темно, мов у ямі*) – **обставина способу дії**.

– іменники, які можна замінити О. в. (проблемно: *Чумаки летять, як чайки* – можна вважати синкретичними (подвійними) членами речення).

Подібна ситуація: *І місяць в небі, як підкова, безшумно котиться у світ* (означення і обставина способу дії).

Постановка розділових знаків у реченнях з порівняльними зворотами залежить від граматичних, смислових і стилістичних факторів. Здебільшого **виділяються комами** порівняльні звороти, що виступають у реченні у ролі означень чи обставин способу дії (*Один із прикордонників, як стріла, помчав до командуючого*).

Кома не ставиться:

1) якщо порівняльний зворот входить до складу присудка (*Була ти наче лісова царівна. По пиениці теплий вітер хвилями гуляє, молодую пиениченьку неначе гойдає*);

2) коли є прислівник **майже, зовсім** (*Дівчина говорила майже як*

доросла)

3) у фразеологізмах (*білий як сніг, почервонів як рак, упав як підкошений, берегти як зіницю ока, боятися як вогню, ростуть як гриби, звалитися як сніг на голову, голодний як вовк*).

(! кома ставиться, якщо є слово так)

!Розрізняти порівняльні звороти і неповні підрядні порівняльні речення:

1) іменники у порівняннях є назвами не конкретного предмета, а предмета взагалі, як виразника однієї типової ознаки: *рак, жар, буряк* – червоного кольору; *ніч* – чорного; *лід* – холоду; *сльоза* – чистоти; *стріла, блискавка* – швидкості.

Як тінь, зникла за дверима (= тінню. О. в.)

А надвечір, наче квітка (= квіткою), парашут в небі розцвів.

2) якщо у порівнянні йде мова про конкретний предмет (можуть бути підсилювальні частки, відокремлені означення, підрядні, що залежать від порівняння), то маємо **неповне речення – підрядне порівняльне**.

Ніхто тебе не любить так, як я.

Ти така ж швидка, як вітер.

Він глянув так болісно, як звір, загнаний у пастку.

Його обличчя лисніло, як грудка масла, що тане на сонці.

IV. ПОРЯДОК СЛІВ У ПРОСТОМУ РЕЧЕННІ

Порядок слів – це властиве даній мові розташування членів речення по відношенню один до одного.

Для української мови характерний вільний порядок слів, однак зміна порядку слів інколи призводить до зміни **граматичного** (*Зелене дерево – Дерево зелене*), **стилістичного**, коли винесені члени речення, як правило, виділяються логічним наголосом (*Лише пісня в садах солов'їна*) і навіть **семантичного значення**.

Тому виділяють такі **функції порядку слів**:

1) синтаксичну (*Радість змінює горе*)

2) семантичну (*Змагання триватимуть днів 5*)

3) стилістичну (*Ніколи п'ють ворожі коні не будуть воду у Дніпрі*).

Зважаючи на такі особливості, розрізняють *прямий і зворотний* (інверсію; лат. *inversio* – перестановка) порядок слів у реченні.

При **прямому порядку** кожний член речення займає властиве йому місце: підмет – перед присудком;

додаток – після доповнюваного слова;

узгоджене означення – перед пояснюваним словом, а неузгоджене – після нього;

обставина – на початку або в кінці речення (детермінанти) або перед

чи після пояснюваного слова.

Дотримуватися треба і таких правил:

1) у словах автора, які стоять перед прямою мовою, спочатку іде підмет, потім присудок, а після неї – присудок і підмет (*Батько казав: «Повернись пізно»; «Повернись пізно», – сказав батько*);

2) не можна розривати однорідні члени речення іншими словами (*Син продовжував розпочату батьком розмову і його друзями*);

3) не слід міняти місцями слова, якщо це впливає на зміст вислову (*Син приніс матері лист: кому? або чий?*).

При зворотному порядку слів члени речення займають не властиві для них місця. Переставляти в реченні можна будь-який член речення:

До школи йдуть дівчата русокоші.

Подій мінялися відтінки.

Степ димком передсвітнім пропах.

Література

1. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис / І.Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – С. 102–105.

2. Дудик П. С. Синтаксис української мови: підручник / П. С. Дудик, Л. В. Прокопчук. – К.: ВЦ «Академія», 2010. – С.

3. Кучеренко І.К. Порівняльні конструкції мови в світлі граматики / І.К. Кучеренко. – К.: Наукова думка, 2004. – 106 с.

4. Слинко І.І. та ін. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання / І.І. Слинко, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська. – К.: Вища шк., 1994. – С. 576–587.

5. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За ред. І.К. Білодіда – К.: Наук. думка, 1972. – С. 262–269.

6. Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я. Плющ. – К.: Вища шк., 1994. – С. 332–333.

Тема 7

ПРОСТЕ УСКЛАДНЕНЕ РЕЧЕННЯ

1. Просте ускладнене речення як синтаксична одиниця.

2. Поняття про основні умови відокремлення членів речення.

3. Відокремлені означення, прикладки, додатки, обставини, уточнювальні члени речення у складі простого речення.

4. Однорідні члени речення.

а) засоби вираження однорідності.

б) узагальнювальні слова про ОЧР.

в) однорідні та неоднорідні означення та обставини.

5. Звертання, його місце у реченні та способи вираження.

6. Вставні і вставлені конструкції у структурі речення.

1. ПРОСТЕ УСКЛАДНЕНЕ РЕЧЕННЯ ЯК СИНТАКСИЧНА ОДИНИЦЯ

ПУР – це такі речення, до складу яких входять відокремлені члени, однорідні члени, вставні і вставлені конструкції, звертання.

За граматичними і семантичними ознаками ПУР займають проміжне місце між простими і складними реченнями. Проте ПУР – це не самостійна синтаксична одиниця. Це прості речення, а функціонуюча ускладнювальна частина – у ролі якогось члена речення (однорідні підмет, присудок ..., відокремлене означення) або взагалі не виконують функцію членів речення.

Спільне зі складним: утворюється в результаті трансформації складних речень. Ускладнення пов'язується із напівпредикативністю – особливим синтаксичним значенням, що близьке до предикативності (у відокремлених означеннях, прикладках, обставинах). Це додаткове до основного висловлювання повідомлення про співвіднесення висловлюваного з дійсністю. Наприклад:

1. *Вражена почутим, дівчина довго не могла заснути.*

Трансформуємо повідомлення:

1. *Дівчина довго не могла заснути.*

2. *Вона була вражена почутим.*

2. *Яблуні і груші густо вкрились купіллю біло-рожевого цвіту.*

1. *Яблуні ..... цвіту.*

2. *Груші ..... цвіту.*

Трактування ПУР в синтаксисі **неоднозначне**. Переважає думка, що це просте речення з ОЧР, відокремленими членами, вставним чи вставленим компонентом або ж із звертанням. Проте дехто із синтаксистів вважає, що до них начебто **не належать ОЧР**, «бо однорідність кількісно поширює, а не ускладнює речення» (А.Ф. Прияткіна). Однак однорідність модифікує речення семантично, розгортає структурно. Навіть синтаксично ізольовані частини (звертання, вставні і вставлені конструкції) привносять у речення щось особливе, важливе.

2. ПОНЯТТЯ ПРО ОСНОВНІ УМОВИ ВІДОКРЕМЛЕННЯ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ

З історії вивчення ВЧР. Науково-лінгвістичне осмислення відокремленості як особливого явища у граматиці більш-менш системно розпочалося у русистиці з 20-х р. XIX ст. Започаткував М. Греч у «Практической русской грамматике» (СПб, 1827), продовжили: О. Востоков («Русская грамматика...» (СПб, 1831)), Ф. Буслаєв («Историческая грамматика русского языка», 1856).

М. Греч трактував ті одиниці, які ми називаємо відокремленими, як *скорочені варіанти підрядного речення* (їх можна розгорнути у підрядні).

Це мовні звороти з дієприкметником чи дієприслівником.

Подібно трактували названі граматисти – О. Востоков, Ф. Буслаєв – розглядали відокремлені звороти як *скорочені підрядні речення*. Наприклад: *Усердно работаая, не замечаешь течения времени. Когда усердно работаешь, не замечаешь течения времени.*

О. Потебня назвав термін (скорочене підрядне речення) незручним. Для нього це не скорочене підрядне речення, а лише члени речення – що загалом відповідає сучасному розумінню.

Створив і вперше запровадив до синтаксичного вжитку термін **відокремлені члени речення** О.М. Пешковський («Русский синтаксис в научном освещении») (1914). Відокремлюються *лише* другорядні члени речення. Сутність відокремлення – в інтонаційному виділенні. Проте недооцінив смислове навантаження. О. Пешковський охарактеризував різні види ВЧР, визначив умови відокремлення, створив терміни, якими і послуговується відокремлене означення, відокремлена прикладка, обставина і т.д.

Його класифікація – морфологічна: розрізняв **відокремлений прикметник, керований іменник, відокремлений дієприслівник** і т.д.

Російському «обособление» = українська калька «відокремлення». Запропоновану Пешковським концепцію відокремленості синтаксизовано (*відокремлення не прикметників..., а означень, обставин...*).

Терміни – *відокремлення, відокремлені другорядні члени речення* – уже в 30-і роки ХХ ст. ввійшли майже до загального вжитку (наукового, вузівського, шкільного). (У школі – щоб пояснити розділові знаки).

Далі теорія збагачувалася.

Русисти: В. Бабайцева, В. Белошапкова, Н. Валгина, В. Виноградов, П. Лекант, Т. Ломтев, Н. Шведова...

Українці: І. Білодід, Л.А. Булаховський, І. Вихованець, А. Грищенко, Н. Гуйванюк, М. Каранська, Б. Кулик, М. Плющ...

Відокремлення – це смислове та інтонаційне виділення другорядних членів речення для надання їм граматичної і смислової значеннєвої ваги (І. Вихованець).

Засобом виділення в усному мовленні слугує своєрідна відокремлювана інтонація, паузи, що у писемному мовленні – позначається комою, рідше – тире.

Відокремлюватися може як окреме повнозначне слово, так і поєднання повнозначних слів. Наприклад: *Замріяна, вона дивилася на сонце. Замріявшись, вона не помітила повернення тата.* Поміняємо їх місцями. Бачимо: відокремлені члени вимовляються сильніше, стають більш значущими у смисловому плані, звертають більшу увагу читача.

Таким чином, **мета** відокремлення – надати відокремленому члену більшої самостійності і цим самим посилити його важливість.

Відокремлюються тільки другорядні члени, бувають **непоширеними і поширеними**. (Приклади).

Відокремлення властиве книжній мові. Це робить фразу економнішою, конкретнішою.

Відокремленими називаються другорядні члени речення, які доповнюють основну думку речення, у вимові виділяються інтонацією, а на письмі – розділовими знаками для посилення їх смислової ролі.

Умови відокремлення:

- **семантичні** (залежать від смислового навантаження члена речення);
- **морфологічні** (залежать від способу вираження);
- **синтаксичні** (від порядку слів, поширеності);
- **комбіновані** (коли діють одночасно кілька умов).

До **загальних** умов відокремлення відносять:

1) **додаткове смислове навантаження** (препозиційне узгоджене означення відокремлюється, якщо має обставинне значення: *Задоволене, дитя посміхалося. Пор.: Задоволене дитя посміхалося*);

2) **незвичайний порядок слів у реченні** (постпозиція другорядних членів: *Її очі, великі, сліпучо-голубі, завжди були сумними*);

3) **ступінь поширеності члена речення** (поширені відокремлюються частіше – звороти: *Люблю читати лежачи* (присл.). *Лежачи на печі, їжі не здобудеш*);

4) **граматична несполучуваність слів** (особовий займенник не може мати пояснювальних слів у атрибутивних відношеннях: *І вона, вибаглива і неприступна, на цей раз сіла поруч з ним* (О. Гонч.)).

3. А). ВІДОКРЕМЛЕНІ ОЗНАЧЕННЯ

Означення відокремлюються:

1) якщо пояснюють **особовий займенник** (незалежно від позиції):

В цьому найкращім світі із світів я тобі, єдиній, склав молитву (Д. Шупта).

Він стоїть на мурі, юний і прекрасний, і кладе цеглини, зводить дім новий (В. Сосюра).

Балакучий та моторний, він і хвилини не сидів без діла (Л. Муратов).

Займенник може і не називатися (нульовий):

Малий, сиджу біля вікна і всього боюсь (Є. Гуцало);

2) якщо узгоджені поширені означення стоять у **постпозиції (зворот у постпозиції)**. Зворот може бути дієприкметниковий або ад'єктивний (з якісним прикметником в основі):

Над головами плавали рожеві хмарки, схожі на медуз (П. Панч).

Людям, закоханим у свою справу, є про що розповісти.

3) зворот у **препозиції** відокремлюється, якщо має **додаткове обставинне значення** (вказує на причину, умову):

Наляканий громовицею, *кінь тихенько заіржав (М. Ст.);*

Збентежений з такої зустрічі, *хлопець ледве не випустив хлібини (О. Донч.).*

4) два і більше **непоширених** узгоджених означень у **постпозиції** відокремлюються, якщо:

а) **перед** пояснюваним словом **уже є узгоджене** означення:

*Пахло медом і здавалося, що це шумить весняний **молодий дощик**, запашний і веселий (С. Васил.);*

б) мають **додатковий** (роз'яснювальний чи уточнювальний) характер:

Берізку, ніжну і струнку, цілує вітер кучерявий.

*Над похмурих лісом піднімалося **сонце** – велике, ласкаве.*

5) у **препозиції** відокремлюються означення з **додатковим обставинним значенням** (і поширене означення, і непоширене):

Схвильована, *дівчина розповідала плутано.*

Осяяні сонцем, *гори блищать, **осріблені місяцем**, сосни шумлять.*

б) відокремлені означення, **відірвані** від означуваного слова іншими словами (у позиції): *Олеся йде сама дорогою, легка, витончена, пружка (О. Довж.).*

*Довгожданий **ранок** настав – теплий, прозорий, щедро обсипаний позолотою сонця.*

Чекання сповнена, *увалась ніч.*

7) відокремлені означення **мішаного типу** (узгоджені разом з неузгодженими):

*В хату увійшов старий **Джеря**, високий, тонкий, з сивуватими довгими вусами, з нужденним блідим лицем та смутними очима (І. Неч.-Лев.).*

Б). ВІДОКРЕМЛЕННЯ ПРИКЛАДОК

Відокремлені прикладки найчастіше виражаються **іменником** (або сполученням з іменником у центрі), **субстантивованим словом** чи **синтаксично неподільним поєднанням** слів:

*Час, **великий диригент**, перегортає ноти на пюпітрі (Л. Кост.).*

*Послухайте нас, **старих** (М. Вовч.).*

Прикладки відокремлюються з такою ж **метою** і за таких же **умов**, як і означення, але в писемному мовленні частіше при них вживається **тире**.

Прикладки відокремлюються:

1) якщо стосуються **особового займенника**:

Це я, невістка ваша, Софія!

2) поширена прикладка у постпозиції: *Я маю спокій – істинного друга.* (Може бути і непоширена прикладка: *Ми дбаємо про своє майбутнє – молодь. Одна в поета правда – чистота.*)

3) поширена прикладка після власної назви:

Тарас Шевченко – геній української нації – наш земляк.

4) власна назва після загальної (іменника), якщо уточнює її: *Увійшов мій брат, Микола.*

5) поширена прикладка у препозиції, якщо має додаткове обставинне значення: *Відданий друг, Петро не шкодував ні часу, ні зусиль для мене.*

6) прикладка, яка приєднується до пояснювального слова сполучниками, частками чи прийменниково-іменниковими конструкціями: *або, тобто, особливо, а саме, навіть, як наприклад, зокрема, на ім'я, по імені, на прізвище, родом, за походженням, за віком, за професією, у тому числі.*

Букви, розміщені у певному порядку, становлять алфавіт, або азбуку.

Марко Вовчок, росіянка за походженням, – це велика окраса українського художнього слова.

7) прикладка з початковим сполучником як, якщо має значення причини:

Лаврін, як найменший син, мав право зостатися у батьковій хаті.

Як міцне і тверде дерево, дуб здавна використовувався у суднобудуванні.

Не відокремлюються, якщо прикладка із сполучником **як** характеризує предмет, вказує у ролі кого / чого:

Ліс зустрів мене як друга. Він поводився як господар.

!!! Не плутати таку прикладку з порівняльною іменною частиною присудка:

І дівчатка у своїх легеньких бантах були як метелики.

В). ВІДОКРЕМЛЕННЯ ОБСТАВИН

Відокремлені обставини не однотипні, що дозволяє виділити кілька груп, а саме: **виражені**:

1) дієприслівником (одиничним);

2) дієприслівниковим зворотом;

3) іменниково-прийменниковою конструкцією.

А. Відокремлення одиничних дієприслівників

● Завжди відокремлюється, якщо вказує **на додаткову дію** або має

обставинне значення (вказує на час, умову, причину...):

Усяка пташечка, радіючи, співала (=раділа і співала).

Не обмочившись, рибки не піймаєш (=якщо не обмочишся).

Не піймавши, не кажи, що злодій (=якщо не впіймав).

Повечерявши, полягали спати (=коли повечеряли).

Не хотючи, образив людину (допусту).

• **Не відокремлюються** одиничні дієприслівники, які втратили дієслівні ознаки і перейшли у прислівники (адвербіалізувалися). Це теж **обставини способу дії** (або означ.):

Читання лежачи не завжди шкідливе.

Якби хліб та одежа, то їв би козак лежа.

Встала з-за столу не ївши.

• **Не відокремлюються** дієприслівники способу дії і в препозиції:

Додому плачучи прийшла, і спати плачучи лягла, і не вечеряла.

Вона сиділа замислившись (як?).

Можу довго працювати не втомлюючись (як?).

Співають ідучи дівчата.

Що дівучи Мотря придбала, то все позношувала.

Б. Відокремлення дієприслівникових зворотів

Дієприслівниковий зворот відокремлюється **завжди**, незалежно від місця у реченні: *Степ, струсивши із себе росу, шарудить травою.*

Не відокремлюються:

– **фразеологічні** дієприслівникові звороти: *У тилу люди працювали не покладаючи рук,*

– **стійкі звороти:** *Ці справи роблять стоячи на носках.*

В. Відокремлення прийменниково-іменникових конструкцій

1. Завжди відокремлюються **обставини допусту** із прийменниками **незважаючи на, попри:**

Незважаючи на веселий вечір, мені раптом стало сумно.

Попри всі непорозуміння, ми намагаємося знайти спільну мову.

2. Факультативно (**за бажанням автора**) відокремлюються обставини **мети, причини, умови** зі сполученнями причини: *згідно з ...*

завдяки ...

наперекір ...

всупереч ...

на випадок ...

через ...

умови: за умови ...

внаслідок ...

за (при)

наявності

за браком ...

(відсутності) ...

у зв'язку з ...

мети: з нагоди ...

*Чіпка, наперекір світові і людям, якийсь веселий, радий.
За відсутності потрібної кількості лиж змагання не відбулося.*

Г. Порівняльні звороти

Відокремлюються порівняльні звороти (способу дії) зі сполучниками **мов, ніби, наче, нібито**: *Спить дитина, наче після купелю.*

Г). ВІДОКРЕМЛЕНІ ДОДАТКИ

Відокремлення додатків простежується досить рідко. Це завжди непрямі додатки, що виражені:

іменником (субстантивом) у поєднанні з прийменниками:

крім (окрім, oprіч)...,

замість...,

за винятком...,

поряд із...,

на відміну від...,

віддієслівні: починаючи з...,

не рахуючи...,

включаючи (виключаючи)...

Опріч Гафійки, було ще два наймити (Коц.)

***А я не знаю нічого ніжного, окрім берези.*(Л. У.)**

Додаток із прийменником **замість**, що означає об'єкт заміни (=за) **не відокремлюється**: *Замість коханячка вийшло прощаннячко. Підеш на роботу **замість** батька.*

«Додатками» називають ці сполуки умовно: це не об'єкти дії, до них малозастосовні питання непрямих відмінків, хоч зв'язок із реченням – керування.

УТОЧНЮВАЛЬНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

*Відокремлені члени речення можуть бути уточнювальними – конкретизують поняття, звужують його. Бувають **поширені і непоширені**.*

Уточнювальними можуть бути **всі** члени речення, крім підмета. Уточнювальні та уточнювані члени речення завжди:

– синтаксично однотипні; виступають тим самим членом речення;

– відповідають на те саме питання;

– але не є однорідними членами речення (не допускають підстановки сполучника і).

Уточнювальне слово завжди **вужче** за значенням від уточнюваного:

Я хочу встати вранці, на зорі.(Л. К.)

Отже, **уточнювальними** називаються члени речення, які конкретизують зміст однойменного попереднього члена, звужуючи чи

обмежуючи його значення, відповідаючи на питання: *Де саме? Коли саме? Як саме?* тощо.

Члени речення, які уточнюють підмет, виступають у ролі прикладки:

Кумис, або перешумоване кобиляче молоко, вживають як ліки.

Найчастіше відокремлюються уточнювальні **обставини**, а саме:

– обставини **місця**: *А там, за Ятранню, – Веселі Боковеньки!*

– обставини **часу**: *Рано, разом із сонцем, прокинулася і Харитя;*

– обставини **способу дії**: *Марко привітався голосно, на всю хату;*

– обставина **причини**: *З найменшого приводу – за поламани граблі, за порвану косу – Гаркуша рвав і метав.*

Інші уточнювальні члени речення:

– присудок: *Шестірний перемінився в лиці – поблід.*

Семен був вищий за Карпа, але плечі в Карпа були широкі, чи не найширші на все село;

– відокремлені **означення**: *І мене в сім'ї великій, в сім'ї вольній, новій, не забудьте пом'янути... (Т. Ш.);*

– додаток: *Під час роботи з мікроскопом вимагаю від учнів одного – бути уважними.*

4. ОДНОРІДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Порівняємо:

Ніхто і ніде мене не чекає (М. Хвил.),

Рости, рости, моя пташка, мій маковий цвіте (Т. Ш.),

Назvu тебе уперше, мила, Рибкою, і щастям, і зорею (А. Малишко.)

Чи утворили члени рядів однорідність?

Ознаками однорідності є:

● члени ряду займають позицію одного члена (однакова синтаксична позиція);

● пов'язані сурядним зв'язком (сполучником або інтонацією);

● рівноправні;

● відносяться до одного «третього» члена (взаємна залежність);

● часто мають однакове морфологічне вираження;

● мають однотипну семантику (однотипні поняття).

Однорідними називаються члени речення, які тотожні за своєю синтаксичною функцією, поєднуються між собою сурядним зв'язком і стосуються спільного члена речення.

Однорідними можуть бути **всі** члени речення:

◇ підмети: *Я і ти – два світи.*

◇ присудки: *Сміються, плачуть солов'ї і б'ють піснями в груди.*

◇ додатки: *І хлібом, і цвітом, прадідом-дідом гріє душу село.*

◇ означення: Маленька, кругленька, швидка і жвава..., – вона здавалася русалкою.

◇ обставини: ... у дощ, у ніч, у морок, у сльоту – крізь час і простір – далі й швидше... (О. Пахл.) .

Інколи ОЧР виражаються **різними** частинами мови: *Люди стояли мовчки, похилившись, понуро прикипівши поглядами до попелища.*

***Речення з ОЧР – найбільш поширений тип ПУР. Це наслідок трансформації, стягнення кількох речень в одне на основі якогось спільного члена (підмета, присудка, другорядного). Наприклад: *Ніч була тиха, спокійна й прекрасна.* Можна розглядати як стягнене з 3 речень: *Ніч була тиха + Ніч була спокійна + Ніч була прекрасна.*

Саме тому російські та українські мовознавці ХІХ–ХХ ст. такі конструкції називали **стягненими реченнями**, а відповідні члени – **стягненими (підметами, присудками...)** (Ф. Буслаєв, О. Пешковський, О. Шахматов).

Учення О. Пешковського про стягнені речення мало вплив на багатьох мовознавців (розумів однорідність як речову (змістову) і граматичну подібність). Л. Булаховський ОЧР називав **рядами**.

О. Мельничук запровадив поняття про «**однорідні синтагми**».

Проте дехто з мовознавців конструкцію з кількома присудками вже відносить до складних (А. Загнітко). Проте більшість українських мовознавців (Б. Кулик, І. Вихованець, К. Городенська) усі речення з ОЧР розглядають як ПУР – що цілком виправдано.***

ОЧР можуть бути:

• **поширеними** (*Веселий, красивий, здатний на різні витівки, хлопець усім подобався*),

• **непоширеними** (*Веселий, красивий хлопець усім подобався*).

Ряди ОЧР бувають **відкритими** (незамкненими) (можна продовжити за допомогою того ж зв'язку) і **закритими** (замкненими) – не можна продовжити за допомогою того ж зв'язку.

Падають тепло і глухо Яблука в нашій саду (однотипний, сполучниковий, незамкнений ряд); *Дівчина стояла із спокійним, але грізним обличчям* (замкнений ряд).

Засоби вираження сурядного зв'язку між ОЧР:

- 1) інтонація;
- 2) інтонація + сурядні сполучники.

Наявність сполучників увиразнює смислові відношення між ОЧР:

• **єднальні**: *Стояла ніч, красива, мов Кармен, червоні й чорні міряла троянди* (Л. Кост.)

•протиставні: **Не краса красить, а розум. Тече вода в синє море, та не витікає.** (Т.Ш.)

•розділові: Дощ то **затихав**, то **лив** як з відра.

•приєднувальні (семантика доповнення): Він тільки **махнув** рукою та й зарився у сіно (М. Вовчок)

•градаційні (означають перевагу 1 з ОЧР): Сади Болгарії – не тільки цвіт, не тільки плід, а й слід безсмертних літ (М. Рил.)

!!!Не частки, а сполучники *Мар'ян не стільки почув, скільки догадався.*

3. НЕ Є ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ РЕЧЕННЯ:

- повтор того самого слова: *Летить і летить у безвість віків планета.*

Ох не рання любов, не рання (Л. К.)

Тихо, тихо в кімнаті.(С. Васил.)

-цілісні **фразеологічні вирази** (виконують функцію 1 члена речення):

*і сміх і гріх, ні слуху ні духу, ні те ні се, ні пуху ні пера,
і швець і жнець, ні живий ні мертвий, і вашим і нашим,
ні кує ні меле, дешево й сердито, рано чи пізно.*

І сміх і гріх було дивитися на нього.

- ускладнені **форми простого присудка** (повторювані слова з частками):

хочеш не хочеш, а йти треба; оце заспівав, так заспівав;

раді не раді, а гостей зустрічайте.

- поєднання дієслів, що утворюють **складний присудок**:

Піду подивлюся розклад. Сидить читає наш тато.

- уточнювальні члени речення: *Уночі, в темряві, чи далеко заїдеш?*

Узагальнювальні слова

Це слова, що об'єднують в одну групу ті предмети, ознаки, дії, які позначаються однорідними членами речення.

ОЧР конкретизують зміст понять, що виражаються узагальнювальними словами. Між собою узгоджуються у відмінку, виступають у однаковій синтаксичній ролі.

За лексико-граматичними ознаками і вживанням поділяються на три групи:

1. УС, що означають **широкі родові поняття**:

- означальні чи заперечні займенники: **все, всі, кожен, всякий, ніхто, ніщо ...;**

- прислівники місця і часу: **скрізь, кругом, всюди, ніде ...**

2. УС, що означають **найближче родове поняття** (однорідні – видові):

- іменники, прикметники, словосполучення із числівниками, займенниками. Стоять у препозиції.

*У щастя людського **два рівних** є крила: троянди й виноград, красиве й корисне.*(М.Р.)

3. УС, що вказують на **відношення цілого до складових частин**:

*Перед очима простягнувся **мальовничий краєвид**: блакитне плесо ріки, тонка смуга лісу і широке безмежжя пшеничних ланів.*

У реченнях, ОЧР яких пов'язуються протиставними, градаційними, приєднувальними відношеннями узагальнюючі слова не вживаються.

Розділові знаки: • (після УС), — (перед УС),

• **і** — якщо речення продовжується.

Однорідні присудки

1) коли стосуються одного підмета:

А ми були молоді й веселі (Тич.)

Влас хоч і не був красень, але й не поганий.

2) в односкладних реченнях головні члени однорідні, коли є **спільний другорядний член**: *У кімнаті тихо і темнувато.*

Головні члени підметового типу теж однорідні, якщо є спільний другорядний член:

Кругом бори та болота, Туман, туман і пустота (Т. Ш.) (Це двоскладне речення з нульовим присудком – еліптичне).

Осінній вечір, шум трамваїв, автомобілів перегук (Рил.) (Складне речення з 3 предикативних частин, номінативних) .

Координація присудка з однорідними підметами

Залежить від: порядку слів, значення сполучників, лексичного значення підметів і присудків.

Підмети у множині – присудок у множині завжди:

*Зеленіють по садочку **черешні та вишні**.*

Коли єднальний (безсполучниковий зв'язок):

1. Підмети у однині, є назвами осіб (уособлених предметів) → присудок у множині: *Осталися сиротами старий батько й мати.*

2. Якщо присудок препозитивний – може мати форму першого підмета:

підмет у мн. → присудок у множ.: *Пішли дощі, пороша, вітер* (Укр.)

підмет у одн. → присудок в одн.: *Чорніє поле, і гай, і гори* .(Т. Ш.)

3. Постпозитивні присудки у одн., якщо підмети в одн., зрідка – у множ.

Затихло все, тільки дівчата та соловейко не затих.

Гнів і жаль охопили Петра.

Коли розділовий, протиставний чи градаційний зв'язок:

– присудок в однині здебільшого: *Чи то сором, чи то гнів опанував його серце (П.М.), Не вітер, а буря завіяла (П.М.)*

Однорідні та неоднорідні означення

Однорідні означення – характеризують предмети з одного боку, вимовляються з перелічувальною інтонацією, поєднуються сурядними сполучниками (або ж безсполучниково, з перелічувальною інтонацією, але сполучники можна підставити).

1. Завжди означення однорідні, якщо поєднані сурядними сполучниками:

*Я пам'ятаю мою вчительку – **просту, і скромну, і завжди спокійну.***

2. Характеризують предмет з одного боку (вказують на матеріал, колір, розмір): ***Голубі, сині, фіолетові, рожеві** пасма снувались над головами.*

3. Називають певні різновиди якогось предмета:

*У ботанічному саду ростуть **польові, степові, гірські** квіти.*

4. У постпозиції: ***Праця самовіддана, чесна, продуктивна** возвеличує людину.*

5. Характеризують предмет з різних боків, але мають спільний відтінок у лексичному значенні (можна замінити 1 словом)

*На липах з'явилось **свіже, молоде, пахуче** листя (=весняне).*

***Високо серед неба стояв ясний, блискучий, повний** місяць* (Кожне ніби підсилює попереднє означення).

6. Означення – епітети: ***Тихі, ніжні** зорі спадали з неба (Л.Укр.)*

7. Якщо стоять поряд прикметник (перший) і дієприкметниковий зворот:

Рівний, залитий сонцем степ** одразу **принишк.

(коли навпаки – **неоднорідні**: ***Скрізь було видно залиті сонцем старі** садки.)*

Неоднорідні означення характеризують предмети з різних боків (рожевий сонячний промінь) або ж друге уточнює перше.

Обставини неоднорідні

• коли вказують на **різні** обставини дії:

***Сергій тепер знічев'я цілоденно** тиняється з кутка в куток.*

• коли мають уточнювальний характер:

***Попереду, аж під лісом,** хтось розклав вогнище.*

• коли мають часткові значення в межах цілого:

В село із лісу вовк забіг.

Обставини однорідні

• коли мають однаковий вияв дії чи ознаки, хоч морфологічно можуть бути і однотипними, і різнотипними:

Жінка говорила дрібно, швидко, тонким сопрано, перебиваючи себе раз у раз.

5. ЗВЕРТАННЯ

Звертання – це слово або сполучення слів, які називають особу або персоніфікований предмет чи явище, до яких звертається мовець.

Традиційно вважають, що звертання не мають статусу членів речення, а називаються синтаксично ізольованими складниками речення (частинами речення).

Ознаки звертання:

- **номінативна семантика**;
- чітко усталена морфологічна **форма** (іменник (субстантив), займенник у Кл. (Н.) відмінку);
- позиція в реченні будь-яка (переважає **препозиція**);
- звертальна **інтонація**.

Без мови рідної, юначе, й народу нашого нема (В. Сос.)

Прощай, моя школо! Прощай, альма-матер!

Звертання вводиться в речення, щоб привернути чиюсь увагу, домогтися якоїсь реакції. Проте бувають і риторичні звертання (не вимагає відповіді чи реакції, це називає особу або ж предмет, рослину, тварину, абстракцію, міфічний персонаж, історичну особу тощо).

Простіть, Родени, Моцарти, Ейніштейни (І. Др.)

Слово, моя ти єдина зброє, ми не повинні загинуть обоє (Л. Укр.)

Звертання бувають: **поширені, непоширені**.

Живи, священна славо людей, які зродились, щоб смерть перебороти!

Якщо кілька звертань поряд, одне може бути звертанням, решта – приклади:

Привітай же, моя ненько, моя Україно, своїх діток нерозумних...

Виділяються **комами**. Якщо на початку речення і вимовляються з окличною інтонацією – **знаком оклику**. Вигуки відділяються від звертань теж комами. *Ей, ви, в костюмі!*

Вигуки **о, ой** стають підсилювальними частками біля звертань і не відокремлюються: *О земле! Велетнів роди!*

Спосіб вираження звертання:

1. Природним є звертання у **кличному відмінку** (вокативні):

Зоре моя вечірняя, зійди над горою.

2. За аналогією до рос. мови – у **Н. в** (номінативні):

Думи мої, думи мої, лихо мені з вами

!!!! (в іменників с. р та у множині – Н. в = Кл.в.)

3. **Субстантиви:**

*Кохайтеся, **чорнобриві**, та не з москалями (Т.Ш.)*

*Спи, **мій малесенький**, пізній бо час.*

4. Рідко – **займенником** чи іншими словами:

*Гей, **ти**, ворушись!*

***Там, біля дверей**, підійдіть!*

*Гей, у **червоній шапці**, не розмовляйте!*

***Той, хто говорить англійською**, – крок уперед!*

Звертання не є членом речення, але граматично пов'язується з ним (у роді, числі, особі, відмінку): *Ти би, **Тарасе**, вчив нас правди святої (П. Кул.)*

*Стережіться, **люди добрі**, лихої години (П. М.)*

*Ти дав мені, **о краю рідний**, життя (М. Рил.)*

Звертання поєднують **дві функції**:

- **апелятивну** (в офіційному спілкуванні);

- **експресивну** (у художньому та розмовно-побутовому мовленні, висловлюють не лише звертання, а й ставлення до адресата: *Синочку мій, зачекай!*). Іноді наснажуються сильними почуттями та емоціями:

*Мово моя, моя **птахо крилата**,*

*Мріє невтомна, – в майбутнє **політ**,*

*Сестро, **кохана**, рідная **мати**, **пісне моя**,*

*Дивовижний **мій світ!***

*Тяжко тобі у **нерівному** **герці**...*

*Нівечить **душу твою** (Є. Чередниченко)*

***Термін «**звертання**» («обращение») запровадив Ф. Буслаєв, в українському мовознавстві його узаконили у «Правописі» 1936 р., а до того вживалися «**зовні слова**, **окличні слова**».

Ф. Буслаєв не вважав звертання членом речення.

Є. Тимченко, І. Кучеренко – підтримали цю думку.

О. Руднєв вважає звертання членом речення (М. Скаб – «Грамматика апеляції в українській мові» – найповніше дослідив проблеми звертання в українській мові).

О. Шахматов розглядав звертання у ролі предикативної одиниці – запропонував термін «**вокативні речення**» (досліджував П. Дудик).

Слинько І., Гуйванюк Н., Кобилянська М. називали звертання як «**кличні комунікати та їх модифікації**» («Проблемні питання...»).

К. Ф. Шульжук – автор кандидатської дисертації про звертання.

6. РЕЧЕННЯ ІЗ ВСТАВНИМИ І ВСТАВЛЕНИМИ КОНСТРУКЦІЯМИ

Вставні і вставлені відрізки речення – це *граматично ізольовані частини* простого речення. Чітке розмежування вставності і вставленості простежується далеко не завжди.

Якщо **вставні** слова (сполучення і речення) виражають найрізніше ставлення мовця до висловленої думки, то **вставлені** конструкції виражають такі повідомлення, пояснення, зауваження, якими доповнюється зміст речення. **Вставлений** елемент привносить до речення щось таке, що попередньо, можливо, *не проектувалося, не передбачалося*. І ще: **вставлені** елементи через це ніколи не стоять на початку речення.

Вставні конструкції – найпоширеніші засоби вираження суб'єктивної модальності. **Вставлені** – репрезентують об'єктивну модальність.

Вставні – це слова, словосполучення чи речення, які *граматично не пов'язані з основним реченням і виражають ставлення мовця до повідомленого*.

Вставна конструкція:

- не відповідає на питання, не є членом речення;
- не відноситься до жодного члена речення;
- займає будь-яке місце у реченні;
- вимовляється зниженим тоном;
- виділяється комами з обох боків, рідко —;
- вживається у всіх стилях.

За структурою поділяються:

- **слова:** *Мабуть, треба поспати.*
- **словосполучення:** *Правду кажучи, вчитися не хочеться.*
- **речення:** *Бачу, так діла не буде.*

За походженням бувають (С. Бевзенко):

1. Відіменникові (*на щастя, словом*);
2. Віддієслівні (*здається, знаєш, признатися, кажуть*);
3. Відприслівникові (*безумовно, достеменно*);
4. Відприкметникові (*власне, головне*);
5. Відчислівникові (*по-перше*);
6. Відзайменникові (*по-моєму, до того ж*);
7. Модальні слова (*мабуть, напевне*);
8. Відсполучникові (*однак, проте*).

Є вставні конструкції, які синонімічні до членів речення. Основна відмінність – відповідають на питання чи ні:

Ніч здається короткою. Ніч, здається, коротка.

Я сподівалась на щасливий випадок. Я, сподіваюсь, щасливий випадок трапиться-таки.

Якщо від них ставлять питання – предикатив:

Зрозуміло, що так буває лише перед дощем. Уявіть: я приходжу, а там ... . Безперечно: людина є вінець природи.

За значенням поділяють на групи:

1) Вказують на модальну оцінку (впевненість, невпевненість, можливість, неможливість, сумнів): *безперечно, безумовно, без сумніву, зрозуміло, розуміється, звичайно, звісна річ, природно, ясно, ясна річ, мабуть, можливо, здається, може... .*

2) На емоційну оцінку (радість, співчуття, здивування, застереження): *на щастя, на жаль, на сором, як на біду, як на зло, нівроку, як навмисне, шкода... .*

На жаль, реальне життя знекровлює найчистіші мрії (Мал..)

3) Порядок думок, їх зв'язок, логічна послідовність: *по-перше, по-друге, нарешті, з одного боку, до речі, між іншим, навпаки, наприклад, отже, словом, значить, зокрема, зрештою, повторюю... .*

Це, так би мовити, тільки квіточки.

4) На джерело повідомлення: *кажуть, як кажуть, повідомили, за висловом (...), на думку (...), на мою думку, по-моєму, я думаю, як на мене, з точки зору (...), за даними (...).*

Як то кажуть, діло майстра величає.

5) Привернення уваги співрозмовника: *чуєте, чуєш, знаєте, дивись, дивіться, бач, бачите, погодьтеся, повірте, уявіть собі, майте на увазі, зверніть увагу, прошу вас, даруйте, між нами кажучи... .*

Я сьогодні, даруйте, не можу прийти.

6) Оцінку фактів як звичайних: *як водиться, як буває, було, буває, як завжди.*

***Поняття про вставні слова виникло разом із вченням про скорочені та стягнені речення. На думку **Ф. Буслаєва**, речення могли не тільки скорочуватися, а й вставлятися, тому він використав термін **вставні речення** (навіть якщо це стосується слів *дарма... .*)

О. Огоновський називав їх *втрученими реченнями*.

Д. Овсянко-Куликовський виділив *вставні слова, вставні вирази, вставні прислівники і обставинні вислови*.

Сучасний погляд на вставні конструкції запровадив **В. Виноградов**. Характеризував із семантичного і морфологічного боку. Розрізняв *вставні слова, словосполучення і речення*. Виділив модальні слова.

О. Руднєв визначав їх **членами речення**, які поєднані з реченням особливим зв'язком – співвідношенням.

Є. Кротевич такий зв'язок називав **включенням**.

І. **Вихованець** визначив вставні слова як *вторинні модальні синтаксеми*.

Вставлені конструкції

Почнемо з прикладу: *Почув він (мабуť від сороки), що соловейка хвалить всяк. (Л. Гліб.), Годинник бив – що з ним? - зовсім не ту годину (І. Жиленко)*

Вставленими називаються синтаксичні конструкції, які граматично не зв'язані з реченням, але вносять в нього додаткові, побіжні повідомлення, зауваження, уточнення, пояснення.

***Уперше у мовознавчій науці речення із вставленими словами виокремив О. **Шахматов**. В україністиці про особливий вид «втручених речень» йдеться у праці О. **Огоновського** (1889).

Поняття про «вставлені речення» впровадили Б. **Кулик** та Л. **Кадомцева**.

Як розрізнити вставні і вставлені конструкції?

Вставні – виражають суб'єктивне ставлення мовця до повідомлюваного (може, думаю, чуєш...).

Вставлені – виражають такі повідомлення, які в перший момент формування думки не передбачалися, але з'являються з метою доповнення, уточнення, зауваження, вказуючи на якісь деталі чи нові факти. Особливість цих одиниць – вони не можуть стояти на початку речення (не можна щось уточнювати, поки не сказали основне).

З основним реченням **не пов'язуються** граматично (не відповідають на питання, не є членами речення). На **групи за значенням** поділити не можна.

За структурою поділяються:

- слова;
- словосполучення;
- прості речення;
- складні речення.

Слова: *Ми (уманчани) поселилися разом із франківцями. Батька заслали в чужий Казахстан, сина – загинути – в Афганістан (Яр. Слав.)*

Словосполучення: *Орю свій переміг – убогу ниву! – та сію слово. Іде Катерина у личаках – лихо тяжке! – і в одній свитині (Т. Ш.)*

Просте речення: *Погода (як я і думала) зіпсувалася. З-за погрібника пахло м'ятою (росло її там, густої та холодної, багато), а від хати несло духом матіоли (Є. Гуц.). В щирім серці, в чесних грудях – вірю, знаю! – квіти є (В. Сим.)*

Складне речення : *Зі скреготом і брязкотом у двір, – якщо те, що залишилося, можна назвати двором, – в'їжджають два бульдозери (О. Довж.). А сина (сотник був жонатий, та жінка вмерла), сина дав у*

бурсу в Київ обучатись (Т. Ш.).

Якщо вставлена конструкція складається з 2 чи більше речень – то пишеться кожне з великої букви.

Дивись же на мене, сонце, й засмали мою душу, як засмарило тіло, щоб вона була недоступна для комариного жала... (Я себе ловлю, що до сонця звертаюся, як до живої істоти. Невже се значить, що мені вже бракує товариства людей?). (М. Коц.)

Рівнотональні – виділяють комами.

Нижчетональні – вимовляють тихіше, виділяють дужками (комами з тире).

Вищетональні – вимовляють голосніше за речення, виділяють тире.

Література

1. Бевзенко С.П. та ін. Сучасна українська мова. Синтаксис: навч. посіб. / С.П. Бевзенко, Л.П. Литвин, Г.В. Семеренко. – К.: Вища шк., 2005. – С. 50–61.
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис / І.Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – С. 112–114, 102–105, 129–134.
3. Дудик П.С. Просте ускладнене речення / П.С. Дудик – Вінниця, 2002. – 335 с.
4. Дудик П. С. Синтаксис української мови: підручник / П. С. Дудик, Л. В. Прокопчук. – К.: ВЦ «Академія», 2010. – С. 190–242.
5. Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я. Плющ. – К.: Вища шк., 1994. – С. 335–356.
6. Слинько І.І. та ін.. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання / І.І. Слинько, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська. – К.: Вища шк., 1994. – С. 296–404.
7. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови : підручник / К.Ф. Шульжук. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – С. 150–176.

Тема 8

СКЛАДНОСУРЯДНІ РЕЧЕННЯ

1. Складне речення як синтаксична одиниця.
2. Структурно-семантичні типи ССР.

Порівняємо: *Краса врятує світ.*

В мене крила, в крові – огонь, в душі – любов (О. Ол.)

У 1-му – одна предикативна основа, у 2-му – 3 еліптичні неповні речення.

Складним реченням називається синтаксична конструкція, яка складається з двох і більше предикативних частин, які утворюють семантичну, граматичну та інтонаційну єдність за допомогою наявних у мові засобів.

М. Я. Плющ виділяє такі найістотніші ознаки складного речення:

- поліпредикативність,
- особлива структурна схема,
- семантична та інтонаційна цілісність та завершеність.

Такі ж ознаки виділяє І. Вихованець. Він же характеризує *формально-синтаксичну, семантико-синтаксичну та комунікативну структуру* складного речення.

Формально-синтаксичну структуру визначає кількість частин, граматичні особливості цих частин, характер синтаксичного зв'язку між ними, засоби вираження синтаксичного зв'язку, внутрішнє формально-синтаксичне членування складних речень.

Семантико-синтаксична структура складного речення визначається на основі *семантико-синтаксичних* відношень між частинами (єднальні, часові, з'ясувальні тощо).

Комунікативна структура складного речення подібна до простого.

Засоби поєднання предикативних частин:

• **інтонація** (сукупність фонетичних засобів мови, за допомогою яких частини речення сполучаються між собою). Особливо яскраво проявляється у безсполучниковому реченні. Напр.

перелічувальна: Рече та стогне Дніпр широкий, Сердитий вітер завива...

протиставна: Зайця ноги носять – вовка ноги годують.

пояснювальна: Я знаю: і на нашій вулиці буде свято.

умова: Зробив діло – гуляй сміло.

порівняння: Гляне – морозом обдасть.

• **сполучники і сполучні слова.** Сполучники сурядності поєднують рівноправні частини, сполучники підрядності – нерівноправні: *Терпіння – прекрасна риса, але життя надто коротке, щоб довго терпіти.*

У ролі сполучних слів виступають *займенники* в різних відмінкових формах (*хто, що, який, чий...*) і займенникові *прислівники* (*як, де, куди...*).

• **порядок розміщення предикативних частин**, який може бути *вільним* (коли одночасність подій, СПР часові, умови та ін.), *сталим, фіксованим* (послідовність подій, СПР з'ясувальні, наслідку та ін.). Пор.: *Згода будує, а незгода руйнує. І Вовка боялися – в ліс не ходити.*

• **наявність лексичних елементів** (займенників, прислівників, спільних другорядних членів). *Спочатку попримовкали коники, тоді коротко шелеснуло листя, потім знову запала тиша, і раптом вітерець шпарко пробіг по верхів'ях, і ліс зітхнув і зразу прокинувся. Або Ловив вовк ловку, поки сам піймався.*

• **співвідношення видо-часових та способових форм дієслів**, тобто певна скоординованість присудків. Якщо порушити це співвідношення, то або зміниться значення, або складне речення зруйнується. *Стало холодно, бо подув північний вітер.* (пор:...бо подує ....., ...бо подуй...).

Залежно від того, якими сполучними засобами поєднані предикативні частини, розрізняють: **сполучникові** (ССР, СПР, складні речення із сурядністю та підрядністю), **безсполучникові** (речення з однотипними та різнотипними предикативними частинами), **сполучниково-безсполучникові речення** (зустрічаються найчастіше).

***В українській граматичній літ-рі у XVIII–XIX ст. складне речення називалося «зложене положеньє», «зложене речення», «складчасте речення», «сполука речень». О. Пешковський називав його *складне речення*, О. Шахматов – *сполучення речень*. Лише в середині 30-х рр. XX ст. усталився термін **складне речення**.

2. Складносурядне речення – це таке складне речення, предикативні частини якого синтаксично рівноправні і об'єднані в одне граматичне, інтонаційне та смислове ціле сурядним зв'язком (за допомогою сполучників сурядності та відповідної інтонації).

За типом сполучників ССР поділяються на: **єднальні, протиставні, розділові, приєднувальні, градаційні та змішаного типу**.

Єднальні вказують на перелічення, одночасність чи послідовність подій чи явищ, причиново-наслідковий зв'язок (**і, й, та, ні-ні**)

Вже червоніють помідори, і ходить осінь по траві (одночас.),

Пройшла гроза, і ніч промчала, і знову день шумить кругом (послід.),
Тебе нема, і світ мені немилий (прич.-насл.),

Шануй людей – і люди шануватимуть тебе (висновок),

Ні ти нас не знаєш, ні ми тебе...

Іноді після сполучника **і** додаються слова **потім, тоді, після того, отже, от, навіть, тим більше** та ін. *Варто весні пробудитись, і от усміх тамуєш, примруживши вії* (О. Пахл.).

Зіставно-протиставні вказують на зіставлення (спол. **а**): *Як сказано у Біблії, до зла веде шлях широкий, а до добра вузький.* (В. Шевч.), *Тут був чорнозем, а тепер – Чорнобиль* (О. Пахл.).

– чи протиставлення (**а, але, проте, зате, однак**): *Гуляння ранні ллються в сльози пізні, а пізній цвіт б'ють ранні холоди* (П. Засенко), *Усе іде, але не все минає над берегами вічної ріки* (Л. К), *Мене водило в безвісті життя, та я вертався на свої пороги* (Д. Павл.), *А мати хоче научати, так соловейко не дає.*

Розділові ССР (**або, чи, то-то, не то–не то** ін.) вказують на чергування чи взаємозаміну подій чи явищ: *Хоч криком кричи, хоч сядь*

та й мовчи. (Н. тв.) **То** над Європою кислотні йдуть дощі, **то** раптом лазер проникає в гени (О. Пахл.), **Або** все, **або** нічого (Н. тв.)

Приєднувальні ССР (та й, ще й, а також, причому, і при цьому, тобто) вказують на додатковість приєднаних частин: *Був один шанс, та й той прогавили* – або уточнюють першу частину: *Невдовзі випуск, тобто ми нарешті станемо справжніми фахівцями.*

Градаційні (не тільки, а й; не стільки, скільки) поєднуються парними сполучниками, причому друга частина має більшу смислову вагу: *Не стільки ліки допоможуть, скільки ти сам маєш подолати слабкість духу.*

ССР змішаного типу складаються з 3 і більше предикативних частин, які поєднані різними типами сурядного зв'язку: *Люблю я кийські каштани, але акації миліші, і пахнуть вони так духмяно, та й ніжні дуже і біліші вони...*

***Раніше ССР іменувалися **рівнорядними**, або **рівнорядно-сполучниковими**, до їхнього складу вводили безсполучникові речення з однотипними частинами. Ще з часів М. Греча (1840) такі речення поділяли на **єднальні, розділові та протиставні**. Потім додалися **приєднувальні та градаційні**. В. Белошапкова ССР поділила на **незамкнені** структури (єднальні і розділові) та **замкнені** (решта). І. Вихованець поділяє ССР на **відкриті і закриті**. ССР *відкритої* структури при бажанні можуть бути продовжені за допомогою того самого зв'язку, вони однотипно побудовані і становлять незамкнений ряд (це єднальні зі значенням одночасності, послідовності і розділові): *Спускається вечір, і гасне сонце, і густішають сутінки, і спалахують на чорному полотні неба перші зорі ...* ССР з єднальними причиново-наслідковими відношеннями, зіставно-протиставні, розділові і т.д. – **закриті**: *Язык має і коняка, та не балака. Поцілуєш – і від чару змовкнуть солов'ї...* (О. Ол.).

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ У ССР

Між частинами ССР, з'єднаними сполучниками сурядності, ставиться кома, крапка з комою і тире.

КОМА ставиться завжди:

1) перед протиставними сполучниками А, АЛЕ, ПРОТЕ, ЗАТЕ, ОДНАК: *Є в глечичку молоко, та голова не влазить. Кухарів багато, зате каша пригоріла;*

2) перед приєднувальними сполучниками ТА Й, ТАКОЖ, ТЕЖ: *Жінки відбігли, чоловіки теж поступилися;*

3) якщо граматичні основи з'єднані повторюваними сполучниками єднальними або розділовими (І І, НІ...НІ, ЧИ ЧИ, ТО...ТО, АБО..АБО): *Зеленіють жита, і любов одцвіта, і волошки у*

полі синіють (В. С.); *То дощ іде, то зривається мокрий сніг;*

4) якщо граматичні основи з'єднані одиничними сполучниками І, ТА, ЧИ, АБО: *Дивлюсь на них крізь вії, і піснею тремтять закохані вуста (В. С.).*

КОМА не ставиться

між частинами ССР, що з'єднані сполучниками І, Й, ТА(і), ЧИ, АБО:

1) якщо вони спільні за метою висловлювання – питальні, спонукальні чи окличні: *Де я і хто ти? Хай день цвіте над нам веселково і хай життя вирує молоде! Як солодко спати і як не хочеться вставати!*

2) якщо є спільний другорядний член: *Де-не-де біля вирв синіє безводний полин або кущиться пахучий чебрець (О. Г.);*

3) якщо є спільна вставна чи відокремлена конструкція: *Як кажуть, сіно ціле і кози ситі... Там, за горами, давно вже день і сяє сонце (Коц.);*

4) якщо є спільна частка або вигук: *Гей, поле жовтіє і небо синіє.. (М. Р.);*

5) якщо є спільна частина складного речення: *Але бачить: відчиняються ворота і чорні коні під самі вікна підкочують коляску;*

б) між двома номінативними або двома безособовими (якщо головні члени однорідні): *Мороз і сонце. У хаті стає темно і тихо.*

КРАПКА З КОМОЮ ставиться:

якщо частини ССР поширені, або мають свої розділові знаки, або слабко пов'язані за змістом:

Воно й добре; та, на лихо, лісничі почули.

ТИРЕ ставиться:

ставиться перед сполучниками І, ТА, ТА Й, коли у другій частині висловлюється висновок, наслідок, різка зміна подій, різке протиставлення: *Сію хліб – і нема в мене хліба. Плаче Україна – і я плачу... Випав сніг – і все навкруги повеселішало.*

Література

1. Бевзенко С.П. та ін. Сучасна українська мова. Синтаксис : навч. посіб. / С.П. Бевзенко, Л.П. Литвин, Г.В. Семеренко. – К.: Вища шк., 2005. – С. 157–175.

2. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис / І.Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – С. 279–312

3. Грищенко А.П. Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові / А.П. Грищенко. – К., 1969. – 128 с.

4. Дудик П. С. Синтаксис української мови : підручник / П. С. Дудик, Л. В. Прокопчук. – К. : ВЦ «Академія», 2010. – С. 243–259.

5. Слинко І.І. та ін. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання / І.І. Слинко, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська. – К.: Вища шк., 1994. – С. 416–423, 597–624.

6. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 387–409.
7. Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я. Плющ. – К.: Вища шк., 1994. – С. 352–358.
8. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови: підручник / К.Ф. Шульжук. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – С. 206–248.
9. Шульжук К.Ф. Складне речення в українській мові: пос. для вчит. / К.Ф. Шульжук. – К., 1981. – 135 с.

Тема 9

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ

1. Синтаксичне значення понять «головна частина» та «підрядна частина».
2. Функції сполучників і сполучних слів у складнопідрядному реченні.
3. Принципи класифікації складнопідрядних речень.
4. Лінгвістичні ознаки розмежування складнопідрядних речень розчленованої і нерозчленованої структури.
5. Різновиди складнопідрядних речень.
6. Функціональне співвідношення другорядних членів речення та підрядних частин складнопідрядних речень.

1. СИНТАКСИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ПОНЯТЬ «ГОЛОВНА ЧАСТИНА» ТА «ПІДРЯДНА ЧАСТИНА»

Складнопідрядними називаються складні речення, предикативні частини яких синтаксично нерівноправні і об'єднані в одне смислове, граматичне й інтонаційне ціле підрядним зв'язком за допомогою сполучників підрядності або сполучних слів, інтонації та інших засобів.

Предикативні частини СПР синтаксично нерівноправні: одна з них підпорядковується іншій, **головній**, перебуває в певній залежності від неї. Ця залежна частина СПР, пояснювальна, що відповідає на певне питання, називається **підрядною**.

Та частина речення, якій підпорядковується підрядна, незалежна, пояснювана частина СПР, від якої ставимо питання, називається **головною**.

Залежність підрядної від головної є поняттям синтаксичним – визначається синтаксичними засобами зв'язку: у підрядній частині є показник несаможитності (сполучник чи сполучне слово). У семантичному відношенні обидві частини бувають рівноцінні, навіть інколи підрядна передає основний зміст СПР.

Навіть чути, як пливе в далечінь невтомна земля (Ст.)

До того ж, під час структурного аналізу виявляється, що головна частина не завжди є саможитною (у ній є вказівне слово, яке потребує розкриття змісту).

Хто вчиться, той і знає. Який Сава, така й слава.

2. ФУНКЦІ СПОЛУЧНИКІВ І СПОЛУЧНИХ СЛІВ У СКЛАДНОПІДРЯДНОМУ РЕЧЕННІ

Основними засобами зв'язку між головними і підрядними частинами, крім інтонації, є **сполучники і сполучні слова**. Сполучники поділяються на **семантичні та асемантичні**.

Семантичні своєю семантикою вказують на тип підрядного: **бо** – сполучник причини, **якби, якщо** – умови тощо.

Більшість сполучників – **асемантичні** (*що, щоб, коли...*)

Сполучники відрізняються від сполучних слів тим, що вони ніякої іншої функції не виконують, крім поєднання підрядної частини з головною. Це службові слова, які не є членами речення, не можуть бути питальними словами, не наголошуються, на них не може падати логічний наголос.

Мати розказала, що була в сина і що бачила там.

Сполучні слова. До них відносять:

займенники:

- 1) **хто**, кого, кому...
- 2) **що**, чого...
- 3) **який**, якого...
- 4) **чий**, чийого..
- 5) **котрий**, котрого...
- 6) **скільки**, скільком, ...

прислівники: як, коли, де, куди, звідки...

Сполучні слова сполучають підрядну з головною, але залишаються повнозначними частинами мови, в реченні виконують синтаксичну роль.

Білі роси – то кохання, що живе лиш до світання (Д. П.).

Слава рукам, що пахнуть хлібом.

Слова **що, як, коли** виступають омонімічними.

Критерії їх розрізнення:

Що – сполучне слово:

- 1) займає у підрядній частині позицію підмета або додатка:
(див вище) *Я не знаю, що ти візьмеш із собою.*
- 2) можна замінити іншим займенником: *Навколо мене лежала інша земля, що (яка, котра) мусила ожити.*
- 3) падає логічний наголос: *Що в піснях співається, те в житті збувається. Хто знає, що тобі треба?*

Як – сполучник (частіше):

- 1) якщо синонімічний до сполучників **якщо, мов**: *Із ступу, як (мов) із вогкої печери, тягло свіжою прохолодою.*

Але ти зможеш потрясати лише тоді, тоді, тоді,

Як (якщо) сам в душі не волохатий,

Як (якщо) в тебе думи молоді. (О.Гонч.)

Як – сполучне слово (прислівник), якщо падає логічний наголос:

Дивився, як вона працює. Та ви вже знаєте, як сплять гаї.

Коли – сполучне слово (прислівник) у СПР **означальних, з'ясувальних, часу**: *Я не знаю, коли відбудеться зустріч. Весна, коли все розцвітає, дарує всім радість.*

Коли – сполучник у СПР **умови**:

Мати буде сита, коли (якщо) діти не голодні. Коли б ти знав, як погано без тебе.

Вказівні слова

У головній частині СПР можуть бути вказівні слова, які самі не виражають значення, а лише сигналізують, що воно буде виражене у підрядній частині. *Я той, що греблі рве.* У ролі вказівних слів виступають:

1) **займенники**: *вказівні (той, та, ті, такий, стільки),*
означальні (весь, сам, самий, всякий);

2) **прислівники**: *там, туди, звідти, так....*

Де господар добре робить, там і поле буйно родить.

Вказівні слова містяться лише у головній частині. **Не змішувати їх із сполучниками так що, через те що, для того, щоб; після того як.**

3. ПРИНЦИПИ КЛАСИФІКАЦІЇ СПР

У процесі вивчення СПР у вітчизняній синтаксичній традиції склалося три принципи класифікації.

Логіко-граматична класифікація. Розробив Ф. Буслаєв в «Исторической грамматике русского языка» (1875): «Кожен із членів головного речення, крім присудка, може бути виражений реченням підрядним».

У її межах підрядні речення розглядаються як розгорнуті члени простого головного речення. Відповідно до членів речення (підмет, присудок, додаток, означення, обставина) виділяють підрядні речення:

1) **підметові** – підрядна частина виконує роль відсутнього підмета або ж конкретизує підмет головної частини, виражений займенником (питання *Хто? Що?*): *Благословен, чий труд прекрасний життя здіймає із руїн (В. Сос.), Хто зерно сіє золоте в землі палку невтому, той сам пшеницею росте на полі вселюдському (М. Рил.);*

2) **присудкові** – підрядна конкретизує іменну частину складеного присудка в головному, виражену займенником: *Друг – це той, хто робить тобі добро за будь-яких обставин;*

3) **додаткові** – підрядна виконує роль додатка до одного із членів

головної частини або конкретизує додаток (питання непрямих відмінків): *Хіба я не знаю, що біля краси вроджується гріх?* (Ст.);

4) **означальні** – підрядна виконує роль означення або уточнює означення: *Зустріла людину, про яку мріяла все життя;*

5) **обставинні** – підрядна виконує функцію обставини: *Стояла у красі своїх кіс і сльозин, ніби пшеничний колосок у вечірній росі* (М. Ст.).

Формально-граматична класифікація.

Ґрунтується на засобах зв'язку головної і підрядної частин. Її розробляли О. Пешковський, П. Фортунатов, М. Петерсон, Л. Булаховський. З огляду на засоби зв'язку вони виділили 3 типи речень: СПР, в яких підрядні поєднуються сполучниками; СПР, в яких підрядні поєднуються сполучними словами; СПР з роздільною паузою.

Ця класифікація не набула поширення, оскільки зводить характеристику СПР до аналізу сполучників та ін. сполучних засобів.

Структурно-семантична класифікація

Стала популярною у II пол. XX ст. Вона враховує: **до чого** відноситься підрядна частина, **як** поєднується з головною, **які смислові відношення** між частинами. Цією класифікацією користуються зараз.

4. Лінгвістичні ознаки розмежування складнопідрядних речень розчленованої і нерозчленованої структури.

І. Кручиніна в «Русской грамматике» (1980), розвиваючи погляди М. Пospelова, за характером співвіднесеності підрядної частини з головною усі СПР поділяє на складнопідрядні речення *нерозчленованої і розчленованої* структури.

У **нерозчленованих (одночленних)** реченнях підрядна стосується одного слова у головній (дієслова, іменника, прикметника тощо) і приєднується за допомогою асемантичних сполучників і сполучних слів. Сюди належать: з'ясувальні, означальні, займенниково-означальні, порівняльні, зіставні. *Щасливий, хто сни має милі.*

У **розчленованих (двочленних)** реченнях підрядна відноситься до головної в цілому, поєднується семантичними сполучниками і сполучними словами (це, в основному, обставинні). *Як побачу рідну хату, завесню, наче цвіт* (А. Демид.). *Що край, то звичай.*

5. Різновиди складнопідрядних речень.

За структурно-семантичною класифікацією виділяємо 14 типів підрядних (таблиця у додатку).

Література

1. Бевзенко С.П. та ін. Сучасна українська мова. Синтаксис : навч. посіб. / С.П. Бевзенко, Л.П. Литвин, Г.В. Семеренко. – К.: Вища шк., 2005. – С. 176–220.

2. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис / І.Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – С. 313–340.

3. Дудик П. С. Синтаксис української мови : підручник / П. С. Дудик, Л. В. Прокопчук. – К. : ВЦ «Академія», 2010. – С. 260–295.

4. Слинько І.І. та ін. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання / І.І. Слинько, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська. – К.: Вища шк., 1994. – С. 424–597.

5. Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я. Плющ. – К.: Вища шк., 1994. – С. 359–373.

6. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови: підручник / К.Ф. Шульжук. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – С. 249–302.

Тема 10

СКЛАДНІ БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ РЕЧЕННЯ

1. Складні безсполучникові речення: сутність, історія вивчення. Проблема статусу складних безсполучникових речень.
2. Структурно-семантичні типи складних безсполучникових речень.
3. Пунктуація у СБР.

1. СКЛАДНІ БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ РЕЧЕННЯ: СУТНІСТЬ, ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ. ПРОБЛЕМА СТАТУСУ СКЛАДНИХ БЕЗСПОЛУЧНИКОВИХ РЕЧЕНЬ

Складні безсполучникові речення, незважаючи на тривалість їх вивчення і наявність багатьох спеціальних досліджень, і нині викликають суперечки у мовознавстві. Дотепер не з'ясовано теоретичні питання щодо їх граматичної природи, синтаксичної форми та синтаксичного значення, не визначено статусу інтонації, по-різному трактуються різновиди цих одиниць. Проблематичним залишається й сам статус безсполучникових речень: лінгвісти або не виділяють їх в окремий тип, а розподіляють між складносурядними і складнопідрядними реченнями, або надають їм статус складних безсполучникових речень, або виводять за межі речення.

Уже праці М. Ломоносова, О. Востокова, О. Потєбні, П. Фортунатова містять окремі зауваження про безсполучниковий зв'язок. О. Пешковський розглядав безсполучникові конструкції **як різновиди складносурядних і складнопідрядних речень**. Цей погляд довго панував у мовознавстві, а дехто дотримується його й нині. І. Вихованець, наприклад, лише *незначну частину безсполучникових утворень відносить до складносурядних* (єднальні речення з часовими відношеннями між сурядними частинами) та *складнопідрядних* (у яких друга частина стоїть у позиції другорядного члена і підпорядкована опорним предикатним словам першої частини типу *казати, мовити, думати, знати, пам'ятати, бачити*; ці речення співвідносні зі складнопідрядними сполучниковими з підрядним сполучником *що*).

Решту конструкцій він розглядає як **складні безсполучникові речення з недиференційованим синтаксичним зв'язком** між частинами.

Наприкінці 50-х років ХХ ст. стався злам у тлумаченні природи складних безсполучникових речень, чому сприяли праці М. Поспелова, Є. Коротаєвої, Є. Іванчикової та ін. Зокрема, М. Поспелов обґрунтовує, що **складні безсполучникові речення становлять інший тип речень, ніж складносурядні та складнопірядні**. Учений виокремив складні безсполучникові речення із парадигми речень сполучникового типу. Ця концепція мала вплив і на українських мовознавців (Б. Кулик, І. Вихованець, Л. Кадомцева, С. Бевзенко та ін.).

В україністиці ідеї М. Поспелова про безсполучникові складні речення як окремий тип складних структур розвинув Сергій Дорошенко (нар. 1924).

Серед складних безсполучникових речень він виділяє конструкції з **одnofункціональними** предикативними частинами, до яких відносить речення перелічувальної семантики, і конструкції з **різнофункціональними** предикативними частинами (речення зіставно-протиставного значення, з пояснювальними відношеннями компонентів, з відношенням детермінації).

І. Кручиніна в «Русской грамматике» (1980) висловлює *протилежну* думку. Вона **выводить складні безсполучникові конструкції за межі речень**. Близьких поглядів дотримуються і І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська, визначаючи ці конструкції як **безсполучникові комунікати**, оскільки в них **відсутні основні граматичні ознаки складного речення**.

Мовознавці, які визнають **автономний характер** складних безсполучникових речень, справедливо зазначають, що, крім інтонації, *важливе значення у вираженні синтаксичних відношень між предикативними компонентами безсполучникових конструкцій* мають такі чинники, як *порядок розташування частин, видо-часові співвідношення дієслів-присудків, наявність лексичних елементів відповідної семантики тощо*.

З огляду на це безсполучникові речення кваліфікують як структури, в яких частини поєднуються в єдине синтаксичне і змістове ціле за допомогою певних лексико-граматичних і ритмомелодійних засобів, однак без сполучників і сполучних слів.

Складні безсполучникові речення – речення, частини яких об'єднуються в єдине структурно-семантичне ціле інтонаційно, без допомоги сполучників і сполучних слів.

К.Ф. Шульжук зазначає: **щодо наявності предикативних компонентів** складні безсполучникові речення можуть бути

елементарними (дві предикативні одиниці) і *неелементарними*, багатоконпонентними (три і більше предикативних одиниць). Елементарність / неелементарність пов'язана з відкритістю / закритістю структури складного речення: **відкритість структури** передбачає розгортання елементарного речення в неелементарне, допускає доповнення речення мінімальної структури новими предикативними одиницями; **закритість структури** здебільшого властива елементарним реченням, що не можуть бути розгорнуті в багатоконпонентні зі збереженням тих самих семантичних відношень, які наявні в елементарних структурах.

З огляду на змістові відношення між складовими частинами складні безсполучникові речення К.Ф. Шульжук поділяє на дві групи: **речення з однорідними частинами** (частини є незалежними, семантично скоординованими, співвідносяться із сурядними частинами складносурядних речень) і **речення з неоднорідними частинами** (частини залежні, семантично неоднорідні, співвідносяться з головною і підрядною частинами складнопідрядних речень).

Оскільки безсполучникові структури співвідносні із сполучниковими, то речення з однорідними частинами можна легко перетворити на складносурядні, речення з неоднорідними частинами – на складнопідрядні, напр.: *Світило сонце, парувала земля* (Петро Панч); *Сіли перепочити і раптом помітили: хтось до них іде* (В. Канівець). Пор.: *Світило сонце, і парувала земля; Сіли перепочити і раптом помітили, що хтось до них іде.*

Однак іноді безсполучникові конструкції важко або взагалі **неможливо перетворити на сполучникові**. Йдеться про конструкції, в яких між складовими частинами наявні пояснювальні або пояснювально-приєднувальні відношення, напр.: *Подивись: з початку року навкруги лежать сніги*. Або: *Стукотіли молотки – шевці ремонтували і шили нові чоботи* (Ю. Збанацький); *Біля греблі почувлися голоси – то йшли робітники-монтажники* (Ю. Збанацький).

Особливість безсполучникових речень полягає і в тому, що вони **поліфункціональні**, семантика їх не завжди чітко диференційована. Тому часто безсполучникове речення можна трансформувати **одночасно і в складнопідрядне, і в складносурядне речення**. Напр.: *Гаї шумлять – я слухаю*. Який сполучник підставити? **І, коли, якщо?**

Отже, СБР і відповідні їм сполучникові складні речення близькі семантично, але не граматично, тому їх не слід ототожнювати.

Семантичні відношення у СБР зумовлюються **інтонацією**, якій належить особлива роль, що часто позначається і на розділових знаках на межі його частин.

Ознаки СБР: 1) відсутність сполучників та сполучних слів;
2) менша спаяність предикативних частин (порівняно зі сполучниковим реченнями); 3) багатоплановість семантики.

2. СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ТИПИ СКЛАДНИХ БЕЗСПОЛУЧНИКОВИХ РЕЧЕНЬ

СБР поділяємо (за М.Я. Плющ та ін.) на 2 різновиди:

- з **однотипними** частинами;
- з **різнотипними** частинами.

СБР з **однотипними** частинами в основному співвідносяться зі сполучниковими сурядними і поділяються на групи:

- **єднальні,**
- **зіставно-протиставні,**
- **поширювальньо-приєднувальні.**

1. Єднальні речення з часовими відношеннями. *Часові відношення вказують на одночасність дій, явищ або на їх послідовність.*

Найчіткіша семантична однотипність виявляється у конструкціях, що вказують на **одночасність дій, явищ**. Присудки (головні члени) предикативних частин у таких реченнях виражаються однаковими видо-часовими формами. **Інтонація** в таких реченнях перелічувальна, з паузами після кожної частини. **Порядок розташування** частин вільний. Лише за наявності співвідносних займенників і прислівників частини поміняти місцями не можна, напр.:

Весело бриніли набубнявілими гілками осокори, задумливо погойдувала обважнілими косами береза (Ю. Яновський).

Місяць на небі, зіроньки сяють, тихо по морю човен пливе (Леся Укр.),

Знову цвітуть каштани, хвиля дніпровська б'є (Мал.)

У реченнях із **часовою послідовністю** компоненти теж семантично рівноправні, не залежать один від одного. У цих конструкціях у часовому вимірі дії і явища змінюють у часі одні одних, часто без вказівки на їх внутрішній взаємозв'язок, напр.:

Лягло сонце за горою, зірки засіяли (Т. Шевченко);

Небо скоро затяглося хмарами, стало мрячити (О. Гончар).

Поклала мати коло хати маленьких діточок своїх, сама заснула коло їх... (Т. Шевченко).

2. Речення із зіставно-протиставними відношеннями.

У реченнях зі значенням зіставлення виражаються **співвідношення** двох схожих чи неоднакових явищ, що **не суперечать одне одному, не перебувають у значеннєвому контрасті**. Такі речення однотипні за будовою. Характерною ознакою компонентів таких конструкцій є

структурний паралелізм, напр.:

По один бік жито шепоче, тяжке, по другий бік льон гріє на сонці свої побурілі голівки (В. Земляк); *На зеленій траві білі чайки сидять, білі свічі горять на тарелях латать* (Д. Павличко). Основу зіставлення становить перша частина, друга називає те, на чому акцентується зіставлення.

У реченнях зі значенням **протиставлення** складові частини виражають **протилежні за змістом явища, перебувають у значеннєвому контрасті, заперечують одна одну**. Напр.:

Не вітер – буря (П. Тичина); *Не тополю високою вітер нагинає, дівчинонька одинока долю зневажає* (Т. Шевченко).

Нерідко такі структури характеризуються симетричним розташуванням слів в обох складових частинах, напр.:

Але він – не слуга слова, він – його володар (М. Рильський);

Замало бути великим при житті, треба залишитися великим після смерті (В. Симон.);

Бджоли раді цвіту, люди раді літу.

Протиставлення може підсилюватися окремими **вставними** словами, напр.: *Я не тікав; навпаки, ми навіть почали розмову, наче давні знайомі* (М. Коцюбинський). Нерідко протиставлення будується на основі **антонімічних** слів, напр.: *Все меншає віх у колоні, все більшає їх на пройденім шляху* (О. Гончар).

Біда – не радість, мачуха – не мати.

Гори! Життя – єдина мить, для смерті ж – вічність ціла (О. Ол.).

3. Поширювальньо-приєднувальні (друга частина пояснює, доповнює зміст першої, причому в ній є прислівники: **там, туди, тоді** і под.):

Ми всі зібралися йти до БК – там сьогодні концерт.

Нарешті я зібралася у закордонну подорож – поїхати туди була моя давня мрія. Вперше ми зустрілися на початку червня – тоді було дуже тепло і гарно.

РЕЧЕННЯ З РІЗНОТИПНИМИ ЧАСТИНАМИ

Співвідносяться зі сполучниковими СПР, у них найчастіше виражаються умовні, причиново-наслідкові, часові, допустові, цільові і пояснювальні семантико-синтаксичні відношення. Поділяються на групи

1. Речення з **пояснювальними** відношеннями. У них друга частина **пояснює першу** в цілому або ж **якийсь член речення** у першій частині, (можлива підстановка сполучників: **ЩО, А САМЕ, ТОБТО**), напр.:

Друзі розповіли подробиці: втеча готувалася давно (М. Олійник);

І диво дивне сталося із ним: совість заговорила (А. Іщук);

Хтось із істориків кинув гірку фразу: історія людства – це історія

воєн.

2. Речення з **причиново-наслідковими** відношеннями. Їхні частини здатні до транспозиції, напр.: *Море в той день було неспокійне і брудне – кілька діб підряд штормило* (Ю. Логвин) – Кілька діб підряд штормило – море в той день було неспокійне і брудне; *Кораблі набрали повного ходу – небезпечне місце треба було проминути якнайшвидше* (Д. Ткач) – Небезпечне місце треба було проминути якнайшвидше – кораблі набрали повного ходу.

У безсполучникових причиново-наслідкових реченнях **причина** і **наслідок** можуть міститися і в першій, і в другій частині. Залежно від цього вони співвідносяться з відповідними типами складнопідрядних речень, (можлива підстановка сполучників: ТАК ЩО, БО, ТОМУ ЩО), напр.:

Сватай, сину, сиротину – господиня буде.

Дереvence до деревця додавай – зашумить зелений ліс або гай.

Ой радуйся, земле, Син Божий народився!

Цілуй її, цілуй її, – знов молодість не буде!

3. Речення з **умовним** значенням. Складні безсполучникові речення з умовним значенням *співвідносні зі складнопідрядними сполучниковими із значенням умови*, перша частина вказує на умову. Їх легко перетворити на складнопідрядні з підрядними умови, поставивши перед першою частиною сполучник **ЯКЩО, КОЛИ Б, ЯКБИ**, напр.:

Боятися вовків – у ліс не ходити.

Днем раніше посієш – на тиждень скоріше збереш.

Грім гряне – ледачий не встане.

Взявся за гуж, не кажи, що недуж.

Деколи може вживатися наказовий спосіб, напр.: *Удар тепер мороз, озимина вся пропаде!* (Григорій Тютюнник).

4. Речення з **часовими** відношеннями. У цих реченнях перша частина завжди вказує на **час** дії, стану, процесу, про які повідомляється у другій частині (підставляється сполучне слово КОЛИ), напр.:

Гаї шумлять – я слухаю (П. Тичина);

Прийде осінь – у засіках буде хліб золотий (О. Десняк);

Вернувся він – вже смеркло (Панас Мирний);

Приїхали до лісу – зійшло сонце (Григорій Тютюнник);

Зайде сонце – Катерина по садочку ходить (Т. Шевченко).

5. Речення з **допустовими** відношеннями. У першій частині таких конструкцій виражається **умова, всупереч якій відбувається** те, про що повідомляється у другій частині (можна підставити сп. ХОЧ–АЛЕ), напр.:

Поливали доріженьку – вона все куриться (Нар. творч.);

Засип правду хоч золотом, вона впливе доверху (Нар. творч.);

Сова плаче – сліз не має.

Загину я – на моє місце десятки стануть.

Ці речення найчастіше функціонують у розмовному мовленні та в фольклорі.

6. Речення з **цільовим** значенням. Вони співвідносні зі складнопідрядними реченнями мети з постпозитивною підрядною частиною, напр.:

Гей, життя, виходь на бій, – пожартуєм для розваги (П. Тичина); *А згадаймо, може, серце хоч трошки спочине* (Т. Шевченко).

Будучи співвідносними зі складнопідрядними реченнями з підрядними частинами мети, ці структури не можуть бути перетворені у складнопідрядні речення лише уведенням сполучника: при трансформації їх у сполучникові часто необхідно змінювати форму присудка другого компонента.

7. Речення зі значенням **міри і ступеня** (можлива підстановка сполучника ЩО):

Заметіль така – нічого не видно. Отакої міцності арка: циклон не бере. Така ти завжди лагідна і добра, мені аж страшно тої доброти.

8. Рідко трапляються речення з **порівняльними** відношеннями між частинами, напр.: *Погляне – холодною водою обіллє* (Марко Вовчок). *Подивилась ясно – заспівали скрипки* (Тич.).

3. ПУНКТУАЦІЯ У СБР

Кома: між однотипними частинами з часовим значенням, які тісно пов'язані між собою:

Гаснуть у плавнях летючі комети, тихо вмирає на заході ніч.

Крапка з комою: якщо частини однотипні, але зберігають певну самостійність у змістовому плані або мають свої розділові знаки:

Шелестить пожовкле листя по діброві; гуляють хмари; сонце спить; ніде не чує людської мови...

Двокрапка: коли друга частина доповнює, пояснює, вказує на причину:

І досі сниться: під горою між вербами та над водою біленька хаточка стоїть...

Тире: коли між частинам відношення зіставлення, протиставлення, причиново-наслідкові, умовні, порівняння, часові, висновкові:

Гірка праця – солодкий відпочинок. Не вмієш – навчимо. Вигоряє любов – закипає ненависть. Говорить – медом маже.

Література

1. Бевзенко С.П. та ін. Сучасна українська мова. Синтаксис : навч. посіб. / С.П. Бевзенко, Л.П. Литвин, Г.В. Семеренко. – К.: Вища шк., 2005. – С. 220–230.
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис / І.Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – С. 256–301.
3. Дорошенко С.І. Складні безсполучникові речення в сучасній українській мові./ С.І. Дорошенко. – Х., 1980. – 151 с.
4. Дудик П. С. Синтаксис української мови : підручник / П. С. Дудик, Л. В. Прокопчук. – К. : ВЦ «Академія», 2010. – С. 295–305.
5. Слинько І.І. та ін. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання / І.І. Слинько, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська. – К.: Вища шк., 1994. – С. 628–657.
6. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 409–428.
7. Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я. Плющ. – К.: Вища шк., 1994. – С. 373–379.

Тема 11

СКЛАДНЕ УСКЛАДНЕНЕ РЕЧЕННЯ

1. СУР (ССК): сукупність, типологія, історія вивчення.
2. СПР з кількома підрядними.
3. Складні речення із сурядністю і підрядністю.
4. Складні речення із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком. Період.

1. Складною синтаксичною конструкцією (ССК) називається складне ускладнене речення, яке складається із 3 або більше предикативних одиниць, що утворюють семантичну, граматичну та інтонаційну єдність і поєднуються різними типами синтаксичного зв'язку.

Розрізняють такі типи ССК:

1) ССР ускладнені речення: ¹І колишеться м'ята, ²і тремтить далина, ³і доріг тих багато, ⁴а Вітчизна одна.

I [ ], і [ ], і [ ], а [ ].

Складне ускладнене складносурядне речення з єднальним і зіставно-протиставним зв'язком.

2) СБР ускладнені речення: ¹Поглянь: ²уся земля тремтить в палких обіймах ночі, ³лист квітці рвійно шелестить, ⁴траві струмок воркоче.

[ ]: [ ], [ ], [ ].

Складне ускладнене безсполучникове речення з різнотипним пояснювальним та однотипним єднальним зв'язком.

3) СПР з кількома підрядними;

4) Складне речення із сурядністю і підрядністю;

5) Складне речення із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком.

Найкращим дослідженням ССК в українському мовознавстві є монографія Каленика Федоровича Шульжука «Складні багатокomпонентні речення в українській мові» (К., 1986) та інші праці автора і його учнів. Свою класифікацію пропонує І. Вихованець.

2. СПР з кількома підрядними називається така синтаксична конструкція, до складу якої входить одна головна і дві або більше підрядні частини, які утворюють семантичну, граматичну та інтонаційну єдність.

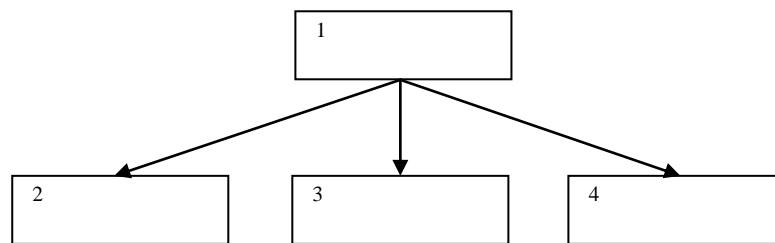
За характером зв'язку підрядних речень з головним та між собою СПР з кількома підрядними поділяються на *конструкції із супідрядністю, послідовною підрядністю та змішаного типу*.

Супідрядність – це тип підрядності, коли два або більше підрядних речень залежать від головного речення.

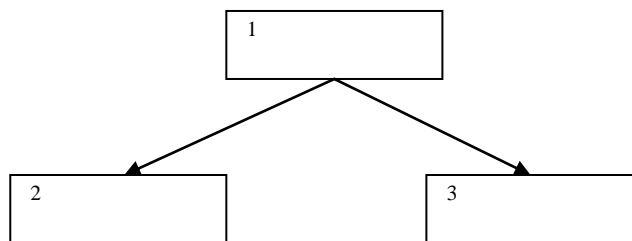
Супідрядність буває **однорідною, неоднорідною (одночленною, різночленною, паралельною)** та **змішаного типу**.

Однорідна супідрядність – це такий тип підрядності, коли підрядні речення однакові за значенням і відносяться до того самого слова в головній частині або до всієї головної частини.

¹Я мрію так життя прожити, ²щоб кров і піт віддати землі своїй, ³щоб у плодах мої хилились віти, ⁴щоб розроставсь в глибинах корінь мій.

¹Намір цінний тоді, ²коли ще не потьмянів, ³коли йде від горіння душі і не має на собі відбиття холодного розуму.

(Кома може не ставитися).

¹Як тільки смеркне і ²чорне покривало щільно укріє землю, ³далекий обрій враз розцвітає червоним саявом.

(Як тільки...) і (...), [...].

Неоднорідна супірядність – це тип підрядності, коли різні за значенням підрядні речення відносяться до того самого слова в головній частині або до головної частини в цілому, а також коли однакові чи різні підрядні частини відносяться до різних слів у головній частині.

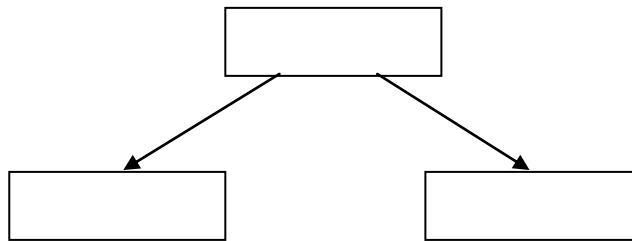
Неоднорідна супірядність може бути одночленною (різні підрядні речення пояснюють щось одне в головній частині), різночленною (різні підрядні частини пояснюють різні члени в головній частині), паралельною (однакові підрядні речення пояснюють різні члени в головній частині).

¹Вітер, ²який шумів за вікном, ¹нагадував, ³що дощ ще не перестав (різночл.)

¹Коли розвиднілось, ²ми пішли в ліс, ³щоб назбирати грибів (одночл.)

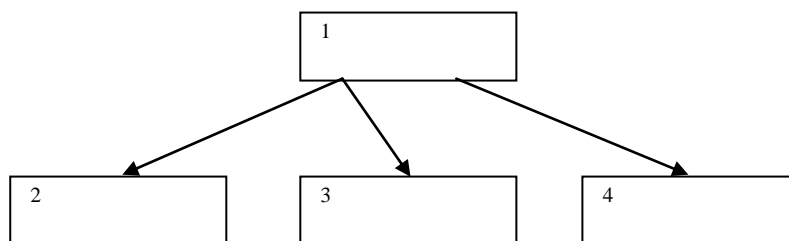
¹Ми працю любимо, ²що в творчість перейшла, ¹і музику палку, ³що ніжно серце тисне (парал.)

Схема до цих речень буде типова:

Супірядність змішаного типу – тип підрядності, коли різні типи супірядного зв'язку комбінуються в одному СПР.

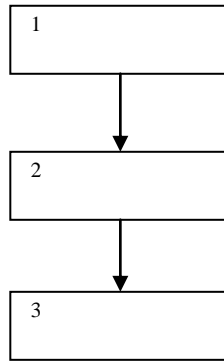
¹Той, ²хто любить паростки кленові, ³хто діброви молоді ростить, ¹сам достоїн людської любові, ⁴бо живе й працює для століть.

Послідовна підрядність – це тип підрядності, коли перше підрядне речення (I ступеня) залежить від якогось слова в головній частині або від усього головного речення, друге підрядне (II ступеня) – від першого і т. д.

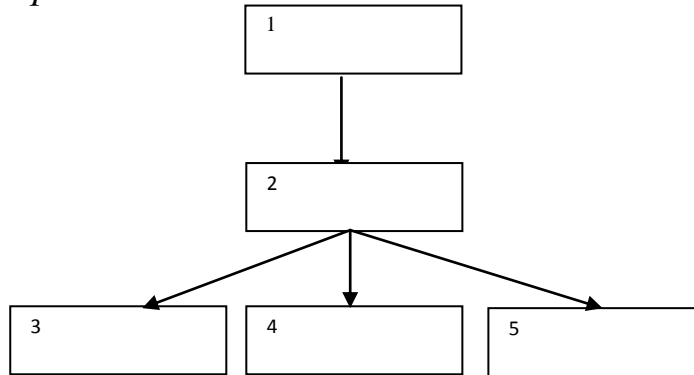
¹Той, ²хто твердо не знає, ³що йому робити, ¹ніколи не досягне своєї мети.

¹Як досвідчений купець можу сказати вам, ²що товар набуває вартості також від ціни, ³яку за нього заплачено.

СПР з кількома підрядними змішаного типу називаються речення, в якому комбінується супідрядність та послідовна підрядність.

¹У кожної людини в житті була така хвилина, ²коли треба добре подумати, ³як ти будеш жити далі, ⁴куди завернеш, ⁵яка стежка простелиться перед тобою.

3. Складним реченням із сурядністю і підрядністю називається синтаксична конструкція, предикативні одиниці якої утворюють семантичну, граматичну та інтонаційну єдність і поєднуються між собою різними типами сурядного і підрядного зв'язку.

4 типи конструкцій:

•Сурядно-підрядне (просте + СПР):

¹Цвітуть поля, ²і гречка пахне тепло, ³немов розлився скрізь солодкий мед.

[   ], і [   ], (немов   ....).

•Підрядно-сурядно-підрядні (СПР + СПР):

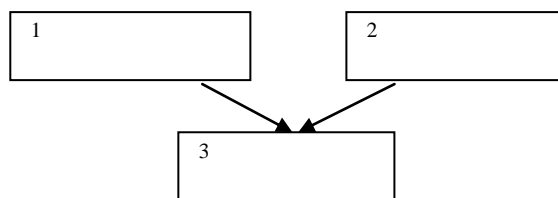
¹Земля оживає, ²коли покроплять її дощі, ³але пустеля перемагає цвіт, ⁴як тільки спека знищить всю вологу.

[   ], (коли   ), але [   ], (як тільки   ....).

•Підрядно-сурядне (СПР + сур.(1, 2,...)):

¹Питається дуб берези, ²а явір калини, ³чи ж вернеться знову весна

до нас в Україну?

•З сурядністю і підрядністю змішаного типу:

¹Із-за гори виплило сонце, ²і краплини роси заблищали на траві, ³але швидко насунули хмари, ⁴які закрили небесне світило, ⁵що так і не появилось більше до вечора, ⁶який, здавалося, настав уже зранку.

[ ], і [ ], але [...хмари], (які ...світило), (що ...вечора), (який...)

4. **Складним реченням із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком** називається синтаксична конструкція, предикативні частини якої утворюють семантичну, граматичну та інтонаційну єдність і поєднуються між собою різними типами сполучникового та безсполучникового зв'язку.

Такі речення поділяються на 5 груп:

1. ССК із сполучниковим сурядним і безсполучниковим однотипним зв'язком:

Хмари низько пливли над горизонтом, вітер рвучко шарпав оголені дерева, сніг кружляв у повітрі, але земля ще не була вкута білою ковдрою і стигла на морозі.

2. ССК із сполучниковим підрядним і безсполучниковим однотипним зв'язком: *Зійшло сонце, дмухнув легенький вітерець, шелестінням колосків заговорило поле, що вже одягло золоту сукню серпня.*

3. ССК із сполучниковим сурядним і безсполучниковим різнотипним зв'язком: *Розвиднилося, але сонця не було видно: хмари закрили його від наших очей.*

4. ССК з сполучниковим підрядним та безсполучниковим різнотипним зв'язком:

Небокрай, який ще годину тому краявся сліпучими блискавками, повітлішав, – було видно, що дощ скоро перестане.

5. ССК із сполучниковим та безсполучниковим зв'язком змішаного типу: *Вже медово погустішало місячне марево, у видолинку завчено обізвався деркач, і тиша-тиша над світом, що навіть чути, як житній колос розмовляє з пшеничним, як поводить скрипучим вусом ячмінь.*

ПЕРІОД

Період – ускладнене просте чи складне речення, з чітко виділеними двома частинами (попередньою, заключною), і особливою інтонацією.

У попередній частині – кілька однотипних за функціями синтаксичних одиниць. Це – **члени періоду**.

Інтонація: I частина – поступове підвищення голосу; межа – кульмінація (, –); II частина – зниження голосу.

Чи тільки терни на шляху знайду,

Чи до мети я повної дійду,

Чи без пори скінчу той шлях тернистий, –

Бажаю так скінчити я свій шлях, як починала:

з співом на устах (Л. У.)

Між членами періоду ставиться кома або крапка з комою.

Члени періоду – різні синтаксичні конструкції:

1. Група однорідних, відокремлених членів.

2. Група сурядних частин.

3. Група однорідних підрядних частин.

Лиш хто любить, терпить,

В кім кров живо кипить,

В кім надія – це лік, кого бій ще манить,

Людське горе смутить, а добро веселить, –

Той цілий чоловік (І. Фр.).

4. Група складних речень – членів періоду.

Схема розбору СУР:

- 1) Речення складне, ускладнене.
- 2) Із скількох частин складається.
- 3) Встановлення між частинами смислових відношень, типу синтаксичного зв'язку та засобів поєднання.
- 4) Накреслення графічних схем.
- 5) Тип складного речення, його різновид.
- 6) Пунктуація між частинами складного речення.
- 7) Аналіз за схемою розбору простого речення.

Література

1. Бевзенко С.П. та ін. Сучасна українська мова. Синтаксис : навч. посіб. / С.П. Бевзенко, Л.П. Литвин, Г.В. Семеренко. – К.: Вища шк., 2005. – С. 230–243.
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис / І.Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – С. 351-354, 340-345.
3. Дудик П. С. Синтаксис української мови : підручник / П. С. Дудик, Л. В. Прокопчук. – К. : ВЦ «Академія», 2010. – С. 305-315, 290–295.

4. Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я. Плющ. – К.: Вища шк., 1994. – С. 379-392.
5. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови: підручник / К.Ф. Шульжук. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – С. 302–342, 353–363.

Тема 12

ЗАСОБИ ПЕРЕДАЧІ ЧУЖОГО МОВЛЕННЯ

1. Статус конструкцій із прямою мовою.
2. Пряма мова. Розділові знаки при прямій мові.
3. Різновиди прямої мови.
4. Непряма та невласне пряма мова.
5. Цитата.

1. СТАТУС КОНСТРУКЦІЙ ІЗ ПРЯМОЮ МОВОЮ

У сучасній лінгвістиці відсутнє єдине розуміння терміна «пряма мова». Більшість мовознавців, зокрема І. Білодід, М. Каранська, В. Кодухов, Г. Чумаков, К. Шульжук, вважають, що це засіб передачі чужого мовлення, яке передається дослівно, з повним збереженням лексичних, синтаксичних та інтонаційних особливостей.

М. Каранська зауважує: «Пряма мова – це не завжди сказане іншою особою, бо мовець у формі прямої мови іноді повідомляє висловлене ним самим, свої думки та розмову самого з собою». Тобто, за такої умови власне мовлення перетворюється у чуже, оскільки повідомлення, яке передається, належить одній особі.

Питання про синтаксичний статус конструкцій із прямою мовою є дискусійним. На думку В. Кодухова, який досліджував пряму мову в російській лінгвістиці, якщо авторське речення і речення прямої мови об'єднуються у складне речення, то виникає особливе складне безсполучникове речення, яке називається реченням із прямою мовою. І. Білодід виводить ці конструкції за межі синтаксису речення, повністю заперечуючи можливість їхнього функціонування у складі безсполучникових речень.

М. Каранська таки переконана, що певне семантико-функціональне взаємовідношення між частинами конструкцій прямої мови існує, незважаючи на те, що між ними немає синтаксичних зв'язків.

К. Шульжук розглядає такі утворення як конструкції з прямою мовою, аналізуючи окремо як речення пряму мову і слова автора. Якщо слова автора – це переважно просте речення, то пряма мова може становити будь-який тип простого або складного речення.

2. ПРЯМА МОВА. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ПРЯМІЙ МОВІ

Чуже мовлення може відтворюватися і передаватися іншим людям такими способами:

- пряма передача чужого мовлення (*пряма мова, діалог, цитата*);
- непряма мова (*непряма і невласне пряма мова*).

Точна, незмінна передача мови, із збереженням лексичних, синтаксичних, інтонаційних та інших особливостей, зроблена мовцем від імені особи, яка її висловила, становить **пряму мову**.

Я дочекалася свята:

В гості приїхала мати. –

Очі веселі, мова – сумна:

«Як ти, дитино,

Вдвох чи одна?»

Пряма мова звичайно супроводжується словами автора, що вказують, кому належить ця мова. Із синтаксичного боку слова автора можуть оформлятися як простим, так і складним реченням, що стоїть у **препозиції, інтерпозиції** або у **постпозиції**:

Симпатична дружина каже чоловікові: «Я поїду, коханий на курорт, буду сидіти біля моря і тільки й мріятиму про тебе». «Ні, – відповідає чоловік, – ти, люба дружино, сиди вже краще вдома і мрій про море!»

Слова автора і речення, що безпосередньо відтворюють чуже мовлення, перебувають не у граматичному, а у загально змістовому зв'язку. Змістовий зв'язок впливає насамперед з того, що у складі слів автора, як правило, наявні **дієслова** на позначення процесів мовлення або мислення, які потребують конкретизації свого значення. Це такі дієслова: **говорити, казати, повідомляти, оголошувати, наказувати, покликати, вітати, розуміти, доводити, вирішувати, задумати, підкреслювати, зазначати** і т.п.

Якщо автор передає чуже висловлювання від себе, розкриваючи тільки зміст чужої мови і не намагається зберегти всі індивідуальні властивості живої мови того, хто говорить, то маємо **непрямую мову**:

Мати запитує 5-річного сина, що б він хотів на свої іменини в подарунок.

– Коника, пістоleta і три дні не вмиватися.

Як видно, пряма мова виразніша і більш емоційно насичена, ніж непряма. Тому вона дуже поширена в живій розмовній мові. Вона також дає змогу авторові використовувати мову як засіб характеристики персонажів, передати їхній внутрішній світ, світогляд. Для збереження цих особливостей у прямій мові зберігаються звертання, вигуки, вставні слова. Без зміни передається інтонація висловленого.

Зустрів один колегу та й каже:

- *О, вчора я вас бачив із дружиною у театрі!*
- *Невже? Але, знаєте, краще їй про це нічого не говорить.*

Основна **граматична ознака** прямої мови – що вона зберігає самостійність і чітко відмежовується від тексту автора. На письмі – розділовими знаками, а в усній мові – відповідною інтонацією: між словами автора і прямою мовою робиться чимала пауза.

Якщо **СА** стоять **перед ПМ**, то між ними попереджувальна інтонація; якщо **СА після ПМ** – висновкова інтонація. Коли **СА** розривають **ПМ** і становлять вставне речення, то вимовляються з інтонацією, близькою до інтонування вставного речення. Відповідно ставляться розділові знаки:

А:»П...» *Каже тато синові: «Добре, сину, що ти вже перестав плакати». На що той відповів: «Я не перестав, я відпочиваю».*

«П,» – а. *«Це не ваш синок загортає піском мій одяг?» – запитує сусідку відпочиваючий. «Ні, це син моєї сестри. Мій набирає вашим капелюхом воду,» – відповідає та.*

«П, – а. – П» *«Куме, – каже один чоловік до другого. – Моя дружина як зашиє шкарпетки, зовсім не видно». «Моя також, – відповідає другий. – Як попросує сорочку, теж непомітно».*

«П?(!, ...) – а. – П» *«Це тільки ти так можеш...– докоряє чоловік дружині. – Послати мене на батьківські збори і не сказати, в якому класі навчається наш син».*

«П, – а, – п» *«Який час, – запитує на уроці вчитель, – кращий для збирання яблук у саду?» Учень відповідає: «Коли пес спить у будці».*

«П. (?/!) – а: П» (одна частина СА стосується 1-ї частини ПМ, а друга частина – 2-ї частини ПМ): *«Ой!.. Богдан! – скрикнула Ярина і тихо відповіла йому чи собі: – Це я...»*

3. РІЗНОВИДИ ПРЯМОЇ МОВИ

Діалог – різновид прямої мови, розмова двох осіб. Може вводитися словами автора і бути без них. Окремі повідомлення (**репліки**), з яких складається діалог, пишуться з нового рядка, перед кожним – тире. Якщо пишуть в рядок – беруться у лапки. Слова автора називають **ремарками**:

1. *–Мама вдома?*

– *Ні.*

– *А тато?*

– *Теж заховався.*

2. *– Ти знаєш, жінко, що верблюд може 8 днів робити і нічого не пити?*

– *Ова, я знаю такого верблюда, що 8 днів п'є і нічого не робить.*

Полілог – це розмова кількох осіб.

Монолог – це усне або писемне розгорнуте мовлення однієї особи,

яке не розраховане на безпосередню словесну реакцію слухача й адресується або самому собі, або іншим особам. Монолог характеризується складними синтаксичними побудовами, це вже текст з усіма його особливостями.

4. НЕПРЯМА ТА НЕВЛАСНЕ ПРЯМА МОВА

Непряма мова – це чужа мова, уведена в авторський текст як мова автора. Непрямою мовою мовець передає чиєсь висловлювання від свого імені, причому це він робить не буквально, а тільки переказуючи його загальний зміст. Така мова не зберігає індивідуальних рис переказуваного чужого мовлення (лексики, синтаксису), не передає інтонації. У чистому вигляді у художній літературі чи поезії вона зустрічається рідко. Сфери її використання: ділові стосунки, наукова проза. Непряма мова відрізняється від прямої:

– **граматично**. Вона не може бути самостійним реченням, – це завжди підрядне речення, що стоїть після головного. Головне – це **СА**.

– **інтонацією**. В головному реченні тон підвищується, потім – пауза, і з високого тону, що спадає, вимовляється непряма мова.

Непряма мова приєднується до слів автора певними сполучниками. Найчастіше – **ЩО**, бо ним легко вводяться розповідні речення різних типів: *Сократ колись писав, що він знає, що він нічого не знає.*

Якщо автор у чомусь **сумнівається**, то непряма мова вводиться сполучниками **ніби, мов, немов, наче, неначе**: *Мені здається, наче я це десь читала.*

При передачі **прохання, наказу** непряма мова приєднується за допомогою сполучника **ЩОБ**: *Клієнтка попросила свого адвоката, щоб той зробив усе можливе, щоб вона залишилась з машиною, а чоловік з дітьми.*

Наказ і прохання можуть передаватись і за допомогою слів **хай, нехай**: *Олеся просить, хай почекають її.*

Я передала тітці, хай, як зможе, зайде до мене.

В інших випадках, коли треба передати непряме питання, непряма мова приєднується до слів автора питальними займенниками: **хто, що, який, чий, котрий, стільки** та питальними прислівниками: **де, куди, звідки, коли, як**. Питання в непрямій мові може бути передане і за допомогою частки **ЧИ**.

Особливістю непрямой мови є те, що особові форми займенників і дієслів уживаються «з погляду автора», а не того, чия мова автора передається:

Запитує дружина чоловіка:

– Лікар **мені** порадив у цьому році поїхати на Чорне море. **Як ти думаєш**, куди податися?

– *До іншого лікаря.*

Дружина запитала чоловіка, куди б їй податися, бо лікар порадив цього року їй поїхати на Чорне море. Той сказав, що до іншого лікаря.

Пряма мова може замінюватися непрямю – замінюються форми особових дієслів і займенників + сполучники або сполучні слова. Не всі особливості прямої мови передаються (звертання, вигуки, наказові форми дієслів змінюються).

Проміжною ланкою між прямою мовою і непрямю є **невласне пряма мова (вільна непряма)**. Як і пряма мова, вона:

- певною мірою зберігає інтонацію прямої мови;
- порядок слів;
- дослівні вирази;
- емоційне забарвлення живої мови персонажів.

Спільне із непрямю мовою:

- особові форми займенників;
- особові закінчення дієслів;
- місце у СПР – як у непрямій мові.

Дієслово-введення і сполучники можуть опускатися. Такий прийом використовується, коли показується, що герой думає, згадує щось, мріє, для показу його психічного стану, обґрунтування вчинків тощо.

Невласне пряма мова синтаксично не виділяється, бо не має типізованої форми, не формується як підрядна частина, це здебільшого окремі (питальні, спонукальні, окличні) речення. Це «внутрішнє мовлення» персонажа (автор перевертілюється у персонаж, говорить за нього):

Розкажіть ви, буйні вітри, що живий син Микола, живий, здоровісінький. Тільки сивина рясна вкрила скроні, як паморозь осіння.

Не забув тебе, мати, молодий син...

Мовчи, серце! Стань твердим, як креміль. Ні однієї сльози з очей, бо сльоза зір соколиний затуманить... (А. Шиян).

5. ЦИТАТИ

Нерідко у наукових чи публіцистичних працях, у лекціях, доповідях чи виступах для підтвердження висловлених думок необхідне цитування.

Цитата – це особливий різновид чужого мовлення, дослівний уривок із якогось твору, що наводиться іншим автором для підтвердження чи пояснення своєї думки. Синтаксична будова цитат буває різною (просте або складне речення, слово): *«Афоризм» старогрецького лікаря Гіппократа починається словами: «Мистецтво настільки велике, що на оволодіння ним не вистачить життя».*

Розділові знаки:

1. Цитати завжди беруться у лапки. Кожна цитата обов'язково паспортизується.

2. Якщо цитата є самостійним реченням, то після слів автора ставиться двокрапка, і починається цитата з великої літери.

3. Якщо цитата вводиться в речення як його частина, то перед нею двокрапка не ставиться, а сама цитата починається з малої літери навіть тоді, коли в цитованому тексті це початок речення: – *Таким [боягузам і хитрунам] не заздрю, – сказав Богдан. – Оце вони і є ті, що «народжені повзати».*

4. Інколи мова автора розкриває цитований текст. Тоді розділові знаки ставляться, як при прямій мові:

а) коли на місці розриву не повинно бути ніякого знака або мала бути кома, крапка з комою, двокрапка, тире, то перед словами автора і після них ставиться кома й тире, а цитата продовжується з малої літери: *«Українська Біблія в перекладі професора І. Огієнка, – зазначає один із авторитетних знавців Святого Письма К. Костів, – класична й найкраща з усіх досі існуючих перекладів...»*

б) коли на місці розриву мала бути крапка, то перед словами автора ставиться кома й тире, а після них – крапка і тире, причому цитата починається із великої букви.

в) коли на місці розриву має бути знак питання чи знак оклику, то перед словами автора зберігається цей знак і додається тире, а після слів автора – крапка й тире, цитата продовжується з великої літери. Якщо ж слова автора вказують на продовження думки, то ставиться двокрапка і тире: *«А що мова народна бере з літературної? – запитує І. Огієнко і далі переконує: – Народна мова ... часто мало варта для мови літературної, але...»*

5. Якщо цитата велика і немає потреби наводити її повністю, окремі речення чи словосполучення пропускають, а на їх місці ставлять три крапки.

6. Коли цитата береться із середини тексту, після відкритих лапок ставиться три крапки, а далі – цитата з великої літери.

7. Якщо цитата береться не з початку, а з середини речення, то після відкритих лапок ставиться три крапки, і далі починається цитата з малої літери.

8. Строфи із вірша здебільшого у лапки не беруться.

9. Сталі вислови вводяться у текст як звичайний член речення, проте у лапках: *Гриня ... тоном Галілея, що мовить своє славетне «А вона-таки крутиться», прорік...*

Існує також вкраплена пряма мова, коли цитуються найхарактерніші слова, стислі словосполучення чи речення, що стають членами

авторського речення.

Література

1. Бевзенко С.П. та ін. Сучасна українська мова. Синтаксис : навч. посіб. / С.П. Бевзенко, Л.П. Литвин, Г.В. Семеренко. – К.: Вища шк., 2005. – С. 243–253.
2. Дудик П. С. Синтаксис української мови : підручник / П. С. Дудик, Л. В. Прокопчук. – К. : ВЦ «Академія», 2010. – С. 343–350.
3. Каранська М.У. Синтаксис сучасної української літературної мови / М.У. Каранська. – К.: Либідь, 1995. – 312 с.
4. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – 314 с.
5. Українська мова: Енциклопедія. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2004. – 824 с.
6. Чумаков Г.М. Синтаксис конструкцій с чужою реччю / Г.М. Чумаков. – К.: Вища школа, 1975. – 219 с.
7. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови / К.Ф. Шульжук. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – С. 364–370.

Тема 13

ОСНОВИ УКРАЇНСЬКОЇ ПУНКТУАЦІЇ

1. З історії української пунктуації.
2. Принципи української пунктуації.
3. Система розділових знаків та їхні основні функції.
4. Основні правила вживання розділових знаків.

1. З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ

Пунктуація забезпечує потреби писемного спілкування. Вона становить частину графічної системи мови, використовує для писемного членування знаки, які допомагають розуміти зміст написаного. Проте сучасна система розділових знаків не може передати на письмі всього багатства інтонаційних відтінків усного мовлення.

Розділові знаки використовують для такого членування писемного мовлення, яке не може передаватися ні морфологічними засобами, ні порядком розміщення слів.

Пунктуація – це система правил про вживання на письмі розділових знаків; розділ мовознавства про використання розділових знаків.

Пунктуацією також називають і самі розділові знаки. Українська пунктуація, як і пунктуація інших слов'янських мов, почала формуватися з виникненням книгодрукування (XVI ст.). Текст у давніх рукописах писали без поділу на слова. Нечисленні розділові знаки (крапка, крапки, три крапки, проставлені трикутником; чотири крапки, розміщені ромбіком) були зумовлені переважно суб'єктивними чинниками –

необхідністю перепочинку того, хто писав. На початку XV ст. з'явилася кома, а у 1513 р. під впливом граматики венеціанського друкаря *Альд Мануція* – інші розділові знаки, використання яких уже пов'язане з певними нормами.

У різних західноєвропейських граматиках упродовж XVI–XVII ст. були спроби врегулювати використання розділових знаків на певній теоретичній базі. Це позначилося, зокрема, на граматиках *Лаврентія Зизанія* та *Мелетія Смотрицького*. Рукописи і книги XVII ст. уже фіксують . ; ? ! () «..» – ... Отже, під впливом західноєвропейської пунктуаційної системи український правопис сформувався до XVIII ст. У XIX–XX ст. його було унормовано. Сучасні пунктуаційні норми зафіксовано у четвертому виданні «Українського правопису» (Київ, 1993).

2. ПРИНЦИПИ УКРАЇНСЬКОЇ ПУНКТУАЦІЇ

Українська пунктуація, будучи складною і розвинутою системою, ґрунтується на трьох принципах:

1. Синтаксичний (структурний). Згідно з ним розділові знаки ставляться на межі частин складного речення, в реченнях з однорідними членами, відокремленими другорядними членами, вставленими і вставними конструкціями, звертаннями тощо. Вони зумовлені структурою речення і тому є обов'язковими.

2. Смысловий принцип. На цьому принципі, як і на синтаксичному, ґрунтуються розділові знаки у складному і в простому реченні, ускладненому відокремленими другорядними членами, передусім означеннями і прикладками, які порівняно з невідокремленими мають більше змістове навантаження: *Вірний син трудової поневоленої України, Шевченко став виразником дум і сподівань народних (О. Гончар)*. Відокремлена прикладка має додаткове обставинне значення. Смыслову функцію виконують і крапки: *...підняв смичок... і скрипка ожила! (Л. Костенко)*.

Особливо важлива роль цього принципу у складних безсполучникових реченнях: *Вогонь перекидається на хату, солом'яна стріха займається, пожежа швидко поймає хату (Леся Українка)* (наявні темпоральні відношення – послідовність подій) – *Вогонь перекидається на хату – солом'яна стріха займається, пожежа швидко поймає хату* (причиново-наслідкові відношення).

3. Інтонаційний принцип. Тісно пов'язаний із смысловим, тому розділові знаки можуть бути різними: *Я бачу, погляд твій палає від погорди (Леся Українка)* (вставне речення) – *Я бачу: погляд твій палає від погорди* (складне безсполучникове).

За інтонаційним принципом ставляться розділові знаки в кінці

речення – ? ! ., часто і в середині – *Тату, візьми мене з собою – Тату!* *Візьми мене з собою* (підвищена емоційність, особлива видільна інтонація зумовлюють знак оклику).

Інтонаційний принцип реалізується у зв'язку зі структурним та смисловим. Здебільшого усі три принципи взаємодіють одночасно. Поєднання принципів розстановки розділових знаків свідчить про розвиток сучасної української пунктуації, її гнучкість, що дає змогу передавати найтонші відтінки змісту та структурне різноманіття.

3. СИСТЕМА РОЗДІЛОВИХ ЗНАКІВ ТА ЇХНІ ОСНОВНІ ФУНКЦІЇ

В українській мові розділові знаки становлять усталену систему. У ній розрізняють *одиночні* (. : ... , ; – ? !) і *парні* розділові знаки (*два коми, два тире, дужки, лапки*).

Розділові знаки або *відділяють* частину тексту одну від одної, або *виділяють* певні відрізки в середині частини. Залежно від цього розділові знаки поділяють на *роздільні* та *видільні*.

РОЗДІЛЬНІ РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ – . ? ! , ; – : ...

Крапка ділить текст на речення, вказує на кінець речення.

Знак питання означає питальний характер речення, відмежовує речення.

Знак оклику вказує на емоційний характер речення, відмежовує речення.

Крапка з комою розділяє частини складних багатокомпонентних чи простих ускладнених речень.

Кома розділяє однорідні члени речення, частини ССР, СПР і СБР.

Тире ставиться на місці пропущеного члена речення, при зміні подій, наслідку тощо.

Двокрапка пояснює, розвиває те, про що повідомлялося у попередній частині речення.

Крапки вказують на перерваність, незакінченість речення, можуть ставитися на початку, в середині та в кінці речення.

ВИДІЛЬНІ РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ – це парні розділові знаки: *два тире, два коми, дужки, лапки*.

Два тире виділяють відокремлені прикладки, вставлені конструкції.

Дві коми виділяють відокремлені члени речення, вставні конструкції, звертання, підрядні речення у середині головних тощо.

Дужки – це знак виключення елементів речення, які граматично з ним не пов'язані. Ними виділяють вставлені конструкції, ремарки у драматичних творах.

Лапки вказують на незвичність, чужорідність виділених ними

елементів. У лапки беруться цитати, слова, вжиті в незвичному значення, умовні назви, пряма мова.

Отже, розділові знаки становлять усталену систему і виконують різноманітні функції.

4. ОСНОВНІ ПРАВИЛА ВЖИВАННЯ РОЗДІЛОВИХ ЗНАКІВ КОМА

– між однорідними членами речення, з'єднаними лише інтонацією, єднальними і розділовими (*і...і, ні...ні, чи...чи, або...або*), протиставними сполучниками (*а, але, проте, зате, хоч*), перед приєднувальними сполучниками *а також, ще й, та й*, парними *не тільки... а й, як... так і, не лише... а й, не так... як, хоч... але*, після слів *а саме, як-от*: *Чи то садок видніє, чи город, чи поле? (Панас Мирний).*

– при повторенні слова для означення великої кількості предметів, тривалості дії, для підкреслення згоди або заперечення тощо:

Все, все згадала вона в ту хвилину! (О. Довженко);

Здається, часу і не гаю, а не встигаю, не встигаю (Л. Костенко).

– для виділення звертань і зв'язаних із ними слів: *Народе мій, ясна любове, ти волю лиш яви свою... (Д. Павличко);*

– після вигуків:

Гей, на коні, всі у путь (П. Тичина);

О, як люблю я рідну землю... (П. Воронько).

– після стверджувальних слів *так, еге, гаразд, авжеж*, заперечення *ні*, запитання *що*: *Що, титаря вбили ? (Т. Шевченко).*

– для виділення вставних і вставлених конструкцій: *З копачів я, бачте, родом (Д. Білоус);*

– для виділення порівняльних зворотів, які вводяться словами *як, мов, наче, немов, ніби, ніж*: *Зникло лихоліття, наче уві сні (Братунь).*

– для виділення відокремлених членів речення: *Деревця молоді, укриті білим пухом, тихонь сплять над Волгою в снігу (Л. Забашта);*

– для виділення уточнюючих обставин: *Там, за горами, давно вже день і сяє сонце (М. Коцюбинський);*

– у ССР, СПР, СБР (з однотипним зв'язком).

КРАПКА З КОМОЮ

– між поширеними однорідними членами речення, особливо якщо в середині хоч би одного з них є коми;

– між реченнями, що входять до СБР, коли вони поширені або в середині них уже є розділові знаки;

– між реченнями – частинами ССР, зв'язаними сполучниками *а, але, проте, однак, все ж таки*:

І крізь мокру сніговицю бачу я вогонь червоний, наче сонце, що конає у

молочній білій млі; **а** навколо нього мріють наче тіні чорних птахів (Леся Українка).

ДВОКРАПА

– якщо перед однорідними членами стоїть узагальнююче слово, що вказує на перелік:

У густій мряці, білій як молоко, все пропадало: небо, гори, ліси, пастухи (М. Коцюбинський);

– між двома реченнями, що входять до складу СБР, якщо друге речення розкриває зміст першого або вказує на причину того, про що йдеться в першому реченні:

Лаврін не поганяв волів: він забув і про воли, і про мішки й тільки дивився на Мелашку (І. Нечуй-Левицький); Якби його так намалювати, – сказали б: то не чоловік сидить, то – сам сум! (Панас Мирний);

ТИРЕ

– між підметом і присудком,

а) коли останній виражений іменником або кількісним числівником у Н.в, а дієслова-зв'язки немає: *Київ – столиця України; Три та сім – десять (примітка: якщо перед присудком-іменником є заперечна частка не, то тире не ставиться: Серце не камінь);*

б) коли один із членів (або обидва) є інфінітивами: *Говорити – річ нудна; Вік прожити – не ниву пройти гомінку (А. Малишко);*

в) якщо перед присудком є частки **це, оце, то, ось, значить**: *Поезія – це завжди неповторність (Л. Костенко); Це таке щастя – любити людей (О. Гончар);*

– перед єднальним сполучником між двома присудками, якщо другий з них виражає щось несподіване або різко протилежне: *Земля на прощання усміхнулась – і потемніла (Панас Мирний); Повечеряємо – і за роботу (Г. Тютюнник);*

– перед узагальнюючим реченням після однорідних членів речення *День, вечір, ніч, ранок – все біле, все тьмяне (Леся Українка);*

– на місці пропущеного члена речення, переважно присудка: *Праворуч – сонце, ліворуч – місяць, а так – зоря (П. Тичина);*

– для виділення прикладки в кінці речення, якщо перед нею можна, не змінюючи змісту, вставити **а саме**: *У своїм невеличкім гурточку він завів новину – гуртову роботу;*

– між частинами заперечного порівняння (*То не вітер буйний, то не вода бурхлива, – то козак плаче*);

– між реченнями, що входять до СБР чи ССР, якщо в другому з них подано висновок або наслідок дії першого: *Защобетав соловейко – пішла*

луна гасм (Т. Шевченко); Крутнувся грудень сиво над дубами – і затремтів, снігами повнячись, багрець (М. Стельмах);

– між частинами СБР, в якому перша частина виражає причину або умову, а друга – наслідок: Як тільки займеться десь небо – з другого боку встає зараз червоний туман і розгортає крила (М. Коцюбинський); або коли зміст речень різко протиставляється: Ще сонячні промені сплять – досвітні огні вже горять (Леся Українка);

– між двома або кількома власними іменами, сукупністю яких називається вчення, теорія, науковий закон: Фізичний закон Бойля – Маріота;

– між двома словами на означення просторових, часових або кількісних меж: Автотраса Київ – Одеса; Пам'ятки XII–XIII ст.;

– для виділення вставлених словосполучень і речень: А тоді зоналу – не встигло радіо попередити! – вернулися морози (В. Яворівський);

– для спеціально підкреслюваної паузи: І віримо, що переможемо – ми, і знаємо, що не вмеремо – ніколи!;

– разом із комою у періоді: Як тільки ясний день погасне і ніч покриє божий мир, і наше лихо трохи згасне, і стихне людський поговір, – я йду до берега крутого... (Л. Глібов);

– перед початком прямої мови, якщо вона починається з абзацу.

ДУЖКИ

– підзаголовки, пояснення іншомовних та маловідомих слів: *Вокатив* (кличний відмінок) – форма іменника, що означає особу, до якої звертаються;

– вставлені конструкції: Там батько плачучи з дітьми (А ми малі були і голі), не витерпів лихої долі (Т. Шевченко);

– ремарки у драматичних творах.

ЛАПКИ

– цитати;

– власні назви організацій, книг тощо.

Література

1. Бевзенко С.П. та ін. Сучасна українська мова. Синтаксис : навч. посіб. / С.П. Бевзенко, Л.П. Литвин, Г.В. Семеренко. – К.: Вища шк., 2005. – С. 261–262.
2. Дудик П. С. Синтаксис української мови : підручник / П. С. Дудик, Л. В. Прокопчук. – К. : ВЦ «Академія», 2010. – С. 351–365.
2. Олійник О. Знаки-чаклуни / О. Олійник – К.: Хрещатик, 1994. – 88 с.
3. Український правопис. – К.: Наукова думка, 1998. – С. 126–155.
4. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови: підручник / К.Ф. Шульжук. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – С. 377–387.

ТЕМАТИКА ПРАКТИЧНИХ І ЛАБОРАТОРНИХ ЗАНЯТЬ

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ І. СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

Тема 1.1. СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ ЯК СИНТАКСИЧНА ОДИНИЦЯ

Мета: поглибити знання студентів про синтаксис як розділ граматики, основні синтаксичні одиниці і про словосполучення зокрема, його будову; формувати вміння розмежовувати прості й складні словосполучення; розрізняти вільні і невільні, зокрема лексичні, фразеологічні та синтаксичні словосполучення; удосконалити вміння порівнювати словосполучення зі словом, словоформою і реченням; виховувати повагу до культурно-історичного минулого нашого народу.

Питання для розгляду:

1. *Предмет синтаксису як розділу граматики.*
2. *Синтаксис у системі інших наук.*
3. *Словосполучення як синтаксична одиниця.*
4. *Відмінність словосполучення від слова і речення.*
5. *Засоби поєднання компонентів словосполучення.*
6. *Типи словосполучень за ступенем злиття компонентів, будовою та функціональними особливостями.*

Домашнє завдання:

Охарактеризувати словосполучення за типом зв'язку, синтаксичних відношень, морфологічним вираженням стрижневого слова.

На засніженому подвір'ї, іти дорогою, сонце світить, місто Хмельницький, два продавця, змагання з тенісу, ішов не оглядаючись, сильніший від усіх, не приніс грошей, ключі від помешкання, погода гарна, ходити по гриби, їхати у Карпати, в осінньому лісі, голос матері, батько втомлений, гніздо соловейка, здобувати перемогу, двічі переписаний, йти до лікаря, схвильований почутим, хитав головою, занурився у воду, десь далеко, їхні висновки, дівчина-українка, зоряне небо, іде дощ, повільно їсти, сонце і місяць.

Тема 1.2. ТИПИ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ

Мета: з'ясувати особливості структури словосполучень з різними типами сурядного і підрядного зв'язку; навчити аналізувати їх за способом вираження головного слова та типу синтаксичних відношень; формувати навички аналітико-синтетичного характеру на основі синтаксичного розбору словосполучень; розвивати творчі вміння

побудови словосполучень з різними видами зв'язку; за допомогою мовленнєво-комунікативного матеріалу виховувати повагу до рідної мови.

Питання для розгляду:

1. Способи зв'язку слів у словосполученні і реченні.
2. Типи сурядного зв'язку.
3. Типи підрядного зв'язку слів у словосполученні і реченні.
4. Типи синтаксичних відношень у словосполученні.
5. Типи словосполучень за характером стрижневого слова.
6. Повний синтаксичний аналіз словосполучень.

Вправа 1. *Виписати по 3 словосполучення, компоненти яких поєднані такими зв'язками: сурядним єднальним, узгодження, керування, прилягання, координації, кореляції, аплікації.*

Вітер, неначе парубок у танці, на всі боки обертав кожухарку-метелицю, і вона, широко розкинувши поли кожуха, то захлиналась жагучим потаємним шепотом, то лютилась, мов звірина, і водночас, як їй манулось, розтрушувала, розмотувала, розкублювала над землею холодну вовну.

Мовчали закурені поля, німувала насічена рубцями-переметами дорога, тільки діброва, до якої він саме дійшов, пересварювалася з хуртовиною і вітром; незлинялі накучерявлені дуби, як військо шолом'яне, стояли плечем в плече проти них, надламували їхню силу, а самі по коліна вгрузали у сніг. І враз із діброви неждано обізвалась музика...

Богдан зупинився, зашкарублюю рукавицею обтер сніг з обличчя і всім єством потягнувся до зазубня лісу, а він, шиплячи листом, знову розгонисто бризнув запорозькою безжурою.

Поки здивовано думалось над усім, із дубняка, подзвонюючи упряжжю, виринули засніжені коні і сани, на них мальовничо сиділи музики і веселою міддю переважували завію (За М. Стельмахом).

Вправа 2. *Визначити тип керування (сильне / слабе, опосередковане / безпосереднє).*

Розумітися на красі, любити дітей, засівати житом, вчитися у старших, недалеко від школи, п'ять років, серце коханого, повен радості, славити Батьківщину, пісня про щастя, готуватися до зустрічі, радіти успіхам.

Вправа 3. *Із кожним словом скласти словосполучення з усіма можливими типами синтаксичного зв'язку (слова не змінювати).*

Працювати, сьогодні, мрія, третій, наш, зоряний, намалювавши.

Вправа 4. У запропонованих словосполученнях визначити тип синтаксичних відношень. Окремо виділити проміжні типи синтаксичних відношень.

Добре відпочити, ліс засніжений, розмовляти з покупцями, вартій уваги, берег річки, лисичка-сестричка, місто Сочі, розгойдане море, десь далеко, йти на полювання, повернутися в три години, контрольна з мови, звільнений за власним бажанням, один із нас, трави і кущі, листя пожовкло.

Вправа 5. Встановити тип словосполучень залежно від стрижневого слова. Виділені словосполучення проаналізувати за схемою.

Йти долиною, один за одним, річка Дніпро, сяючий внизу, **думка про майбутнє**, кращий за нього, вона співала, кожен із нас, **дуже просто**, купатися в морі, **перша квітка**, щось невідоме, написаний олівцем, мрія відпочити, десять яблук.

Вправа 6. Із запропонованих речень виписати усі прості словосполучення. Визначити тип синтаксичного зв'язку, відношень та тип за характером стрижневого слова.

1. Трава уже застелила всю землю, і торішній лист, здиблений молодим поростом, попелясто просвічувався дивовижно крихітними сітчатками (М. Стельмах). 2. Синюватий дим підіймався вгору, швидко розчиняючись у випарах прив'яленого денною спекою бур'яну, носився над тихим селом (П. Козланюк). 3. Він обтер мокре чоло рукавом свитка і глянув на небо, де ключем пролетіли журавлі, курликаючи в блакитній високості (М. Коцюбинський).

Домашнє завдання:

а) підготувати повідомлення: «Історія вивчення синтаксису», «Вивчення словосполучення на уроках рідної мови у загальноосвітній школі»;

б) У запропонованих реченнях виділити словосполучення та проаналізувати їх за схемою.

Трепетним багрянцем, червленим золотом і мінливим сріблом вкривають свої пишні шати дерева. Невдовзі вітер-хутковій здмухне останній лист, і він, кружляючи, печально поставить крапку осені на стужавілу і скуту першим морозцем землю.

Схема розбору словосполучення

1. Словосполучення, яке аналізується.
2. Група за ступенем злиття компонентів (вільне/невільне).
3. Група за кількістю компонентів (просте/складне).
4. Група за функціональними особливостями (предикативне/непредикативне).

5. Група за типом синтаксичного зв'язку (сурядне/підрядне).
6. Різновид синтаксичного зв'язку (узгодження, керування...).
7. Різновид семантико-синтаксичних відношень (об'єктні, атрибутивні...).
8. Тип за характером стрижневого слова (субстантивні, вербальні...).
9. Засоби поєднання компонентів (інтонація, форми слова, службові слова, порядок слів).

Зразок розбору

Любов до матері – словосполучення вільне, просте, непередикативне, підрядне, керування (слабке, опосередковане), об'єктно-атрибутивні відношення, субстантивне (іменниково-іменникове); форми слова, службові слова.

БЛОК ЗАПИТАНЬ І ЗАВДАНЬ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Що вивчає синтаксис і з яких розділів він складається?
2. Дати визначення словосполучення.
3. Які типи словосполучень виділяють залежно від ступеня семантичного злиття компонентів?
4. Які сполучення слів не належать до словосполучень і чому?
5. Які типи словосполучень виділяють за будовою?
6. Назвати типи словосполучень за морфологічним вираженням головного слова й навести приклади.
7. Які типи словосполучень виділяють за семантико-синтаксичними відношеннями між головним і залежним словами? Навести приклади.
8. Назвати способи підрядного зв'язку між словами у словосполученні.
9. Які засоби вираження синтаксичних відношень у словосполученнях?
10. Чим словосполучення відрізняється від речення?

Література для додаткового опрацювання

1. Байдусь С. Словосполучення як одиниця синтаксису (Урок в 11 класі) / Сніжана Байдусь // Дивослово. – 2012. – № 1. – С. 2–3.
2. Гуйванюк Н. «Складня» Степана Смаль-Стоцького крізь призму сучасних наукових парадигм / Ніна Гуйванюк // УМ. – 2010. – № 1. – С. 3–15.
3. Кобилянська М.Ф. Керування орудним відмінком в українській мові / М.Ф. Кобилянська // УМЛШ – 1982. – № 10. – С. 34–41.
4. Матвіяс І. Особливості синтаксису в західноукраїнському варіанті літературної мови / Іван Матвіяс // УМ. – 2011. – № 3. – С. 52–56.
5. Медушевський А.П. Лексичні, фразеологічні й синтаксичні

словосполучення / А.П. Медушевський // Мовознавство. – 1972. – № 6. – С. 60–66.

6. Омельчук С. Комунікативно-функційний підхід до вивчення синтаксису/ С. Омельчук // Дивослово. – 2007. – № 1. – С. 2–9.

7. Омельчук С. Поглиблене вивчення української мови у 8 класі / С. Омельчук // Дивослово. – 2007. – № 8. – С. 2–11.

8. Омельчук С. Уроки синтаксису і стилістики (11 кл.) / С. Омельчук, М. Кравець // Дивослово. – 2004. – № 9. – С. 37–44.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ТЕСТОВОГО КОНТРОЛЮ

1. Словосполучення – це поєднання
  - а) двох і більше слів;
  - б) двох повнозначних слів;
  - в) двох і більше повнозначних слів;
  - г) двох повнозначних і службових слів.
2. Визначити, у якому рядку усі словосполучення складні:
  - а) дорожчий за все, буду працювати сумлінно, лагідна і тиха розмова;
  - б) пісня про літо і кохання, бажання і вміння переконувати, зайшов із Ольгою та Дмитром;
  - в) розуміти Олександра Вікторовича, в її книзі, дивитися довго вгору;
  - г) на синій холодній хвилі, край битого шляху, поезія Ліни Костенко.
3. У якому рядку запропоновано лише синтаксично невірні словосполучення?
  - а) крокодилячі сльози, білий гриб, бити ворогів, кожен із нас;
  - б) багато бажань, Чорне море, поставити запитання, коники викидати;
  - в) вияв великої поваги, гостра на язик, перше вересня, золота осінь;
  - г) двадцять років, один із них, мати з батьком, щось неймовірне.
4. «Малий» синтаксис не вивчає:
  - а) лексично невірні, фразеологічно невірні словосполучення, сполучення повнозначного слова із службовим, аналітичні граматичні форми;
  - б) лексично невірні, фразеологічно невірні і синтаксично невірні словосполучення;
  - в) сполучення повнозначного слова із службовим, аналітичні граматичні форми, лексично невірні словосполучення;
  - г) сполучення повнозначного слова із службовим, аналітичні граматичні форми, фразеологічно невірні і синтаксично невірні словосполучення.
5. Позначте рядок, у якому запропоновано лише предикативні словосполучення:
  - а) весна засміялася, тихо блимали, яскраві зорі, моя вдача;

- б) полилася пісня, ніч зоряна, я студентка, дівчина у вінку;
 в) вартій уваги, шумить море, він лікар, люди прекрасні;
 г) небо і земля, море блакитне, небо плаче, крик журавлів.
6. Які типи підрядного зв'язку можна визначити у словосполученні?
 а) керування, узгодження, прилягання, кореляція, градаційні;
 б) тяжіння, узгодження, детермінант, координація, об'єктні, предикативні;
 в) керування, узгодження, прилягання, координація, кореляція, тяжіння, співположення, аплікація;
 г) узгодження, керування, прилягання, приєднувальні, атрибутивні, координація;
7. Визначити тип синтаксичного зв'язку у словосполученнях *любити серцем, залишитися в пам'яті, побачити її, барви мови, дума про тебе*:
 а) координація;
 б) узгодження;
 в) прилягання;
 г) керування.
8. Позначити рядки, у яких словосполучення однотипні за способом синтаксичного зв'язку:
 а) тремтячи від щастя; запалене багаття, один серед лісу, ішов повільно;
 б) наказав оберігати, житимеш вічно, дуже привітно, намагання змовчати;
 в) ледве впізнав, на вершині пагорба, ніжний шепіт, гідний уваги;
 г) поцілував у руку, п'ять років, вищий від мене, здійснення мрій.
9. Який тип синтаксичних відношень встановлюється у словосполученнях *тремтячи від щастя, підійти до будинку, спинився біля порога*?
 а) об'єктні;
 б) атрибутивні;
 в) об'єктно-обставинні;
 г) атрибутивно-об'єктні.
10. Встановіть, у яких рядках подано прономінальні та ад'єктивні словосполучення:
 а) скупий на слова, схожий на мене, корисний для всіх, вищий за батька;
 б) з радісним галасом, чудово пахне, занадто спокійний, хороший настрої;
 в) жоден із присутніх, він і вона, ніхто з нас, ми з товаришем;
 г) дехто з них, наші знайомі, вісім гривень, один із небагатьох.
11. У якому варіанті усі словосполучення відповідають моделі: *вербальне–об'єктне–керування*?
 а) стати навколішки, навчання дітей, узявшись за руки;

- б) зроблено під мрамур, схоже на правду, біг швидко;
  - в) подарувати сестрі, написати пером, скаржитися на погоду;
  - г) освячення джерела, розмова по телефону, вийшов без шапки.
12. Який синтаксичний зв'язок у наступних словосполученнях – у *трьох кишенях, на цьому місці, з усіма фактами*?
- а) узгодження;
  - б) керування;
  - в) прилягання;
  - г) тяжіння.
13. Встановити тип словосполучення за зв'язком, відношеннями та стрижневим словом – *спогад про минуле*:
- а) керування, об'єктно-атрибутивне, субстантивне;
  - б) керування, об'єктне, вербальне;
  - в) узгодження, атрибутивне, субстантивне;
  - г) прилягання, об'єктно-обставинне, субстантивне.
14. Скільки простих словосполучень у реченні *Літом пекучі вітри й сонце випалюють все навкруги*?
- а) вісім;
  - б) шість;
  - в) сім;
  - г) п'ять.

2. У якому рядку всі словосполучення поєднані зв'язком керування?

1.

- а) сидіти біля хати, безхмарне небо, байдики бити, говорити з друзями, цвіт яблуні;
- б) протягом тижня, написати листа, пливти за течією, вишневий сад, рожевий від сонця;
- в) ласкава до мене, думати головою, пливти кораблем, ходити по саду, ніжність матері.

2

- а) читання книжки, повний води, цвіт жоржини, сидіти з матір'ю, вода з озера;
- б) займатися спортом, рясний дощ, тримати язик за зубами, перед глядачами, без мене;
- в) говорити з матір'ю, ходіть же, перший урок, над палацом, мерехтять зорі.

3

- а) подарувати сестрі, Ольга Вікторівна, дуже тихо, дехто з присутніх, з товаришами;
- б) навчання дітей, схоже на правду, поцілувати в руку, працювати без

відпочинку, я з ним;

в) один серед лісу, білий як сніг, першого липня, вдарити лозиною, ледве впізнав.

4

а) взяти зі столу, підійшов тихо, розказав дівчині, працюючий парубок, не міг заснути;

б) дівчина у вінку, визирати з-за обрію, забувши про все, страшенно збентежений, весняний день;

в) сів біля столу, подивившись на небо, пили чай, зустріч із знайомим, рештки фортеці.

5

а) запальний характер, пішов до неї, кущ маку, польова дорога, дивилися на картину;

б) вареники з сиром, сидів біля столу, сміючись до нього, подруга сестри, хата без вікон;

в) спливли в пам'яті, збирати ягоди, соковита зелень, росли в траві, дехто невідомий.

6

а) телевізійне шоу, говорив пошепки, кущ бузку, наші депутати, дивилися фільм;

б) один у полі, зошити у лінійку, автор повісті, бабуся товариша, схоже на правду;

в) збирати ягоди, підійшов тихо, розказав дівчині, соковита зелень, росли в траві.

7

а) ледве впізнав, на вершині пагорба, між двома стінами, здіймаючись угору, оцей чоловік;

б) зроблено під мрамур, троє дівчат, сьогодні ввечері, друга колона, занадто спокійний;

в) розумітися на красі, засівати житом, вчитися у старших, потрібний людям, двоє друзів.

8

а) схожий на сонце, недалеко від школи, п'ять років, вищий від батька, говорити без пауз;

б) право будувати, подруга сестри, рідна школа, сячі добра, повен радості;

в) автор повісті, намір прийти, дехто з друзів, курний шлях, команда «струнко».

9

а) обома руками, густе волосся, поїхати далеко, працювати знехотя, один серед лісу;

б) пироги з вишнями, лежав на піску, плакати від радості, освячення джерела, земля України;

в) уроки історії, весняна пора, розв'язати язик, ішов повагом, вигляд міста.

10

а) бажати щастя, пісня про кохання, засівати пшеницею, постать дівчини, гідний наслідування;

б) гори перевернути, сказати правду, Довженків край, дуже тихо, надзвичайно небезпечний;

в) нарубати дров, не боятися труднощів, дати на горіхи, рукою подати, намір відвідати.

11

а) лебедина пісня, скупий на слова, трохи незграбний, чудово пахне, звертатися до адвоката;

б) бажає щастя, сонячні зайчики, десяток яблук, на тому березі, схожий на мене;

в) кивнув головою, кращий від нього, гнучкість розуму, потрібний людям, радісно дітям.

12

а) один на двох, завжди сміливий, вісті звідусіль, досить пристойний, думає про майбутнє;

б) мальовничі краєвиди, очима стріляти, причарований морем, ретельно складений, двері вітальні;

в) структура атома, сотні очей, байдужий до всього, розмова по телефону, узявшись за руки.

13

а) один із трьох, вищий від мене, приклеєний до стовпа, добрий до дітей, побажання здоров'я;

б) до глибини серця, відбиваючи світло, кривити душею, на повний хід, дуже серйозним;

в) наламати дров, перше вересня, життя Шевченка, гідний наслідування, слова ковтати.

14

а) шум струмка, боротьба за мир, хвала життю, роздуми письменника, краса людини;

б) сьогодні ввечері, ласкавий зі мною, мандрівне життя, корисний для всіх, думає про мене;

в) завмираючи від хвилювання, п'ята колона, десь угорі, десяток рук, кожен з них.

15

а) прибігли вчора, недалеко від школи, говорити без пауз; рідна

школа, дуже ввічливий;

б) п'ять років, вищий від батька, подруга сестри, схожий на сонце, сіячі добра; в) повен радості, вирощувати ягоди, право відвідати, соковита груша, росли в траві.

Лабораторна робота № 1 **ТЕМА: СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ**

Мета: поглибити теоретичні знання про будову та різні типи словосполучень; вдосконалити навички мовного аналізу сурядних та підрядних словосполучень; розвивати творче мислення та комунікативну компетентність студентів; виховувати почуття краси рідного слова.

Завдання

1. *Запропоновані словосполучення поділити на вільні та невільні (синтаксичні, лексичні, фразеологічні).*

2. *Знайти зайве словосполучення за типом синтаксичного зв'язку.*

3. *Охарактеризувати словосполучення за типом синтаксичного зв'язку, синтаксичних відношень та морфологічним вираженням стрижневого слова.*

4. *Скласти словосполучення за моделями.*

5. *Виписати із речення усі словосполучення, дати їм повну характеристику.*

Варіант 1

1. Водити за носа, цвіт вишні, Кривий Ріг, кожен із нас, занадто спокійний, рукою подати.

2. Зустрілися біля театру, червоний від хвилювання, з нашими друзями, промінь сонця, перевіривши почуття.

3. Море світла, широкі обійми, радісно тремтить, життя щасливе, поет-романтик.

4. Атрибутивне–субстантивне–узгодження; об'єктне–вербальне–керування; об'єктне–ад'єктивне–керування; обставинне–нумеральне–керування; атрибутивне–субстантивне–прилягання.

5. Легенька хвиля ледве помітно зносить човна вбік (О. Довженко).

Варіант 2

1. Чорне море, дякувати батькам, надути губи, рожеві хмари, діти з батьками, вищий за мене.

2. Корисний усім, рушив услід, сфера послуг, рахуючи гроші, байдужий до всього.

3. На синьому небі, річка Дніпро, вітати гостей, хмара росла, сидить задумавшись.

4. Об'єктне–нумеральне–керування; предикативне–прономінальне–координація; об'єктне–ад'єктивне–керування; обставинне–адвербіальне–

прилягання; об'єктне–вербальне–керування.

5. Здалека перед чорною стіною лісу парувала туманами Ворскла (Б. Антоненко-Давидович).

Варіант 3

1. Леся Українка, збити з пантелику, рожевий від сонця, пожовклий лист, ніхто з дівчат, спочити на лаврах.

2. Бажання знати, сьогодні вночі, найголовніше завдання, дуже тихо, дорога ліворуч.

3. Почувши пісню, вміння переконувати, сонячний промінь, річка тече, мати-земля.

4. Обставинне–вербальне–керування; атрибутивне–субстантивне–прилягання; обставинне–адвербіальне–прилягання; атрибутивне–субстантивне–кореляція; об'єктне–прономінальне–керування.

5. Десь дівчата понесли свою тиху пісню про кохання (М. Стельмах).

Варіант 4

1. Раптові відлиги, Марко Вовчок, шумить море, наживати п'ятами, табуни овець, бабине літо.

2. Думати довго, бажання побачити, дуже помітно, зустрічати батька, мандрувати пішки.

3. Свої інтереси, тремтячи від холоду, десь угорі, слова-сльози, я щаслива.

4. Атрибутивне–субстантивне–керування; об'єктне–вербальне–керування; обставинне–вербальне–прилягання; предикативне–прономінальне–тяжіння; обставинне–адвербіальне–прилягання.

5. Пахощі липи і квіток носилися в повітрі і розвівалися далеко навкруги (Панас Мирний).

Варіант 5

1. Щось новеньке, місячне сяйво, Уральські гори, впав в око, столиця України, прийти вчасно.

2. Гідний уваги, найкращі землі, ніжний шепіт, сонячні зайчики, моя мрія.

3. Тихенько заспівав, місто Умань, почервоніло небо, темний ліс, творчість Шевченка.

4. Атрибутивне–нумеральне–узгодження; атрибутивне–субстантивне–кореляція; об'єктне–адвербіальне–керування; обставинне–вербальне–прилягання; предикативне–субстантивне–координація.

5. Срібlistий місяць тихо чарівне світло лив на сонну землю (І. Франко).

Варіант 6

1. Точити яси, банк «Надра», подорожуючи лісом, день і ніч, Михайло Стельмах, три брати.

2. Вісім гривень, з радісним галасом, гармонія звуків, зачарований життям, прокладаючи дорогу.

3. Дуже добрий, перший сніг, думає про майбутнє, річки й озера, шелестить листя.

4. Атрибутивне–субстантивне–узгодження; об’єктне–нумеральне–керування; обставинне–адвербіальне–прилягання; атрибутивне–субстантивне–керування; атрибутивне–нумеральне–узгодження.

5. Виходить дівчина із хати холодної води з криниці набрати (А. Малишко).

Варіант 7

1. Не покладаючи рук, любов до землі, жоден із присутніх, Академія наук, ні пари з уст, їхати до Києва.

2. Зачарований морем, спинився біля порога, двоє дівчат, мрія відпочити, відчуття перемоги.

3. Наблизився до нього, його голос, обриваючи яблука, дощ іде, небо синє.

4. Об’єктне–вербальне–керування; предикативне–прономінальне–координація; атрибутивне–субстантивне–прилягання; об’єктне–вербальне–керування; обставинне–вербальне–керування.

5. Літом пекучі вітри й сонце випалюють все навкруги (В. Кучер).

Варіант 8

1. Багато працює, швидко і вигідно, Восьме березня, замилувати очі, п’ять днів, Ольга з Олегом.

2. Вісті звідусіль, чудово пахне, вертаючись додому, бажає щастя, дуже приємно.

3. Зелений гай, підхоплений хвилею, руки-крила, слухає байдуже, співає жайворонок.

4. Атрибутивне–субстантивне–кореляція; об’єктне–ад’єктивне–керування; обставинне–ад’єктивне–керування; обставинне–вербальне–прилягання; об’єктне–адвербіальне–керування.

5. Лункі октави дальніх пологів запише обрій у вечірній простір (Л. Костенко).

Варіант 9

1. Її зошит, ловити гав, Біла Церква, кращий за всіх, два дні, пасти задніх.

2. Таємнича розмова, мокрий від сліз, добріший від сестри, варити борщ, лагідний до всіх.

3. Подорожуючи лісом, ніч дивна, кава по-закарпатськи, наше майбутнє, глибина ріки.

4. Обставинне–нумеральне–керування; обставинне–адвербіальне–прилягання; атрибутивне–субстантивне–кореляція; предикативне–

прономінальне–тяжіння; атрибутивне–субстантивне–прилягання.

5. Над сизим смутком ранньої зими принишкли хмари, мов копиці сіна (В. Симоненко).

Варіант 10

1. Вищий за батька, борошніста роса, напустити туману, чарівна мелодія, початок літа, Високий Замок.

2. Широкі обійми, моє життя, думки не висловлені, одне бажання, несподівана пригода.

3. Зітхав крізь сон, нахилившись вниз, блакитні простори, Україна-мати, вечір прийшов.

4. Атрибутивне–субстантивне–прилягання; об'єктне–вербальне–керування; об'єктне–прономінальне–керування; обставинне–адвербіальне–прилягання; предикативне–субстантивне–координація.

5. Линуло далеко по лісу мрійливе й приємне туркотіння горлиць (А. Шиян).

Варіант 11

1. Білий гриб, хтось невідомий, уманська «Софіївка», ніжно шепотіти, ні риба ні м'ясо, кава з тістечком.

2. Агроном-садовод, трава деревій, місто Львів, листя шепоче, росиперли.

3. Зніматися вгору, місячне сяйво, уклавши угоду, ріка бурхлива, дорожчий за все.

4. Об'єктне–вербальне–керування; обставинне–нумеральне–керування; атрибутивне–нумеральне–узгодження; обставинне–вербальне–керування; предикативне–субстантивне–тяжіння.

5. Тепер біль розлуки з рідним краєм зливався зі смутком спогадів (З. Тулуб).

Варіант 12

1. Пасти задніх, кінець зими, рання весна, дуб та береза, мріяти про Карпати, Азовське море.

2. Один біля одного, далеко від лісу, шум плавнів, мовчки дивитися, милуватися краєвидом.

3. Моя мрія, уміння творити, пісня про рушник, хтось плаче, двоє з них.

4. Обставинне–вербальне–керування; об'єктне–адвербіальне–керування; предикативне–прономінальне–тяжіння; атрибутивне–субстантивне–кореляція; обставинне–вербальне–прилягання.

5. Він полюбляв Карпати за їхню урочисту суворість і величну красу (С. Чорнобривець).

Варіант 13

1. Наша Батьківщина, мати-й-мачуха, облизня піймати, продовження

книги, двадцять років, завжди вірити.

2. Дівчина мріє, обов'язок допомогти, його кімната, надзвичайно вдалий, намір розлучитися, швидко одружитися.

3. Очі-озера, осінній день, небо плаче, думки про щастя, дуже зажурений.

4. Атрибутивне–субстантивне–прилягання; предикативне–прономінальне–координація; об'єктне–вербальне–прилягання; об'єктне–ад'єктивне–керування; обставинне–нумеральне–керування.

5. Із правдою розлучені слова кудись біжать по сірому перону (Л. Костенко).

Варіант 14

1. Щось таємниче, легка промисловість, обов'язкова робота, спогади про подорож, університети та інститути, вивчити напам'ять.

2. Закоханий у мене, я з друзями, зима і літо, очікування кращого, думати про майбутнє, допомога батькам.

3. Двоє друзів, неймовірні пригоди, гарно вишиває, розмова пошепки, хлопець схвильований.

4. Атрибутивне–субстантивне–кореляція; об'єктне–ад'єктивне–керування; атрибутивне–субстантивне–прилягання; обставинне–адвербіальне–прилягання; предикативне–субстантивне–тяжіння.

5. Ще над Дніпром клубочиться задуха, і пахне степом сизий деревій (Л. Костенко).

Варіант 15

1. Середина року, гарний настрій, лежить на столі; не бажання, а необхідність; ковтнути язика, добре вчитися.

2. Наталя Іванівна, вчитель-філолог, озеро Синевір, гриб боровик, журнал «Дивослово», лисичка-сестричка.

3. Активний і відповідальний, дівчина закохана, тепло від рук, надзвичайно переконливо, моя мрія.

4. Предикативне–субстантивне–координація; об'єктне–вербальне–керування; обставинне–адвербіальне–прилягання; об'єктне–прономінальне–керування; атрибутивне–субстантивне–прилягання.

5. В дні, прожиті печально і просто, все було як незайманий сніг (Л. Костенко).

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ II

ГОЛОВНІ І ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Тема 2.1. ПІДМЕТ, СПОСОБИ ЙОГО ВИРАЖЕННЯ

Мета: поглибити знання студентів про підмет як головний член речення; сформувані вміння знаходити різні типи підметів у двоскладних реченнях і визначати способи їх вираження; удосконалити вміння

конструювати речення з різними за способом вираження підметами; за допомогою мовленнєво-комунікативного матеріалу поглиблювати світогляд студентів щодо загальнолюдських цінностей.

Питання для розгляду:

1. *Головні і другорядні члени речення: сутність, принципи виділення, історія вивчення.*
2. *Підмет як головний член речення.*
3. *Простий підмет, засоби його вираження.*
4. *Складений підмет, його типи і засоби вираження.*

Домашнє завдання: а) *підготувати повідомлення:*

«Історія вивчення речення у вітчизняній та зарубіжній лінгвістиці»;
«Історія вивчення головних членів речення»;
«Вивчення головних членів речення на уроках рідної мови у загальноосвітній школі»;

б) *скласти* по 3 речення на кожен спосіб вираження простого і складеного підметів, об'єднавши їх спільною темою «Осінь у «Софіївці».

Тема 2.2 – 2.3. ПРИСУДОК, СПОСОБИ ЙОГО ВИРАЖЕННЯ

Мета: поглибити знання студентів про присудок як головний член двоскладного речення; сформувати вміння виділяти різні типи присудків у реченнях та визначати їх спосіб вираження; удосконалити вміння конструювати речення з різними за способом вираження присудками; виробити пунктуаційні навички до пунктограми «Тире між підметом і присудком»; за допомогою мовленнєво-комунікативного матеріалу осмислити правила мовного етикету як культурного обличчя нації.

Питання для розгляду:

1. *Присудок як головний член речення: значення, типологія.*
  2. *Простий дієслівний присудок, способи його вираження.*
  3. *Складені дієслівний та іменний присудки, способи їх вираження.*
- Тире між підметом і присудком.*
4. *Складний присудок.*
  5. *Координація форм підмета і присудка.*

Домашнє завдання:

I – вправа 75, 76 (за зб. М. Ф. Кобилянської);

II – вправа 415 (за зб. М. Я. Плющ).

Література для додаткового опрацювання

1. Вихованець І. Студії про члени речення / І. Вихованець // Українська мова. – 2005. – № 2. – С. 22–27.
2. Єрмоленко С. Нові підходи у вивченні простого речення (вища

школа) / С. Єрмоленко // УМЛШ – 2005. – № 2. – С. 54–58.

3. Іваницька Н.Л. Неповирене речення в українській мові / Н.Л. Іваницька // УМЛШ. – 1984. – № 2. – С. 31–35.

4. Сулима О. Складений іменний присудок у науковому стилі / Олеся Сулима // УМ. – 2010. – № 4. – С. 22–29.

5. Хіврич С. Підмет – головний член речення. Способи вираження підмета (Урок у 8 класі) / Світлана Хіврич // Дивослово. – 2011. – № 11. – С. 29–30.

Тести

Виписати з речення присудок і визначити його тип:

А – простий дієслівний.

Б – складений іменний.

В – складений дієслівний.

1.

1. Слова – полова, але огонь в одежі слова – безсмертна, чудотворна фея, правдива іскра Прометея (*І. Франко*).
2. Сонце, немов утомившись, стало сідати (*В. Винниченко*).
3. Степ був сизий, мов крило орла (*Л. Костенко*).

2.

1. Хмарок рожевих цілий рій в безодні синій тане, гасне (*В. Сосюра*).
2. Надворі став накрапати дощ (*В. Гжицький*).
3. Тепер тобі весь світ здається чарівним (*М. Вороний*).

3.

1. Мислити і творити, творити і мислити – це для письменника його фах, його повсякденність (*О. Гончар*).
2. Завтра море буде штормити (*О. Гончар*).
3. І раптом солов'ї взялись співати про молодість далеку мою (*В. Сосюра*).

4.

1. Яке то щастя – свій народ у світлі бачити (*Д. Павличко*).
2. Ти для мене, коханий, ніколи померти не зможеш і забутиш не зможеш... (*Н. Кацук*).
3. Хай же сяє нам благословенне ім'я славетного Франка (*М. Вороний*).

5.

1. Тепле повітря навкруги було напоєне густими пахощами степових квітів (*О. Гончар*).
2. Ніхто не наважувався починати розмову (*Н. Рибак*).
3. Може, я й справді мудрішати став? (*Б. Олійник*).

6.

1. Праця людини – окраса і слава, праця людини – безсмертя її (*В. Симоненко*).

2. Дерева тільки-но почали вкриватись ніжним листом (В. Гжицький).
3. Крони дерев здаються прозоро-веселими хмаринками (В. Гжицький).

7.

1. А ми будем тую правду сіяти в народі (П. Куліш).
2. І заплакало, забилось давнє й чисте у душі (Олександр Олесь).
3. Сто друзів – це мало, один ворог – це багато (М. Стельмах).

8.

1. Образ святого Миколая також був схожий на діда (О. Довженко).
2. Поезія не може жити на смітнику (М. Коцюбинський).
3. Краєвид і справді був чудовий (Ю. Смолич).

9.

1. Повітря навкруги здавалось не сірим, не похмурим, як восени, а майже білястим, променистим (О. Гончар).
2. Червоне – то любов, а чорне – то журба (Д. Павличко).
3. Нехай усміхнеться серце на чужині (Т. Шевченко).

10.

1. Чи ж неповторне можна повторити? (Л. Костенко).
2. Мене будуть доглядати аж чотири няньки (О. Довженко).
3. Од споглядання пекельних кар мені почало щось пекти в п'яти (О. Довженко).

Тестовий модуль з теми «ГОЛОВНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ»

1 варіант

1. Як називається зв'язок підмета з присудком?
  - а) кореляція і тяжіння;
  - б) тяжіння і співположення;
  - в) координація і тяжіння, рідше – співположення;
  - г) координація і аплікація.
2. Простий підмет виражається:
  - а) всіма іменними частинами мови;
  - б) іменниками, займенниками, прикметниками, числівниками;
  - в) іменними та дієслівними формами;
  - г) іменниками, субстантивованими іменними та незмінними формами та інфінітивом.
3. У реченні *До двохсот учнів узяли участь у міській спартакіаді* підмет називається:
  - а) синтаксично неподільним із кількісним значенням;
  - б) семантично неподільним зі значенням приблизності;
  - в) синтаксично неподільним зі значенням приблизності;
  - г) складеним фразеологічним.
4. У якому рядку запропоновані сполуки можуть бути семантично

неподільними підметами?

- а) кінець року, буяння посмішок, хтось таємничий, тугий вузол русої коси;
- б) щось непомітне, сузір'я Велика Ведмедиця, Оксана Михайлівна, середина залу;
- в) свічки каштанів, пустити червоного півня, хтось із вас, бути чемним;
- г) сяйво очей, початок зими, цвіт надій, хтось із тобою.

5. *Простий дієслівний присудок виражається:*

- а) одним дієсловом будь-якого способу;
- б) дієсловом будь-якого способу, інфінітивом та вигуківим дієсловом;
- в) будь-якою дієслівною формою або вигуком;
- г) дієсловом теперішнього, минулого або майбутнього часу.

6. *У якому з речень правильно виділено складений дієслівний присудок?*

- а) Поезія не може жити на смітнику (М. Коцюбинський);
- б) Молодість здатна творити несподіване (Я. Качура);
- в) Ніхто не наважувався починати розмову (Н. Рибак);
- г) Повинен прямо я сказати, що це неправильно.

7. *Складений іменний присудок виражається:*

- а) дієслівною зв'язкою та іменником;
- б) дієслівною зв'язкою та будь-якою іменною частиною мови;
- в) дієсловом, іменною частиною або фразеологізмом;
- г) повнозначним дієсловом та субстантивом.

8. *Де правильно виділений присудок?*

- а) Сестра починала ставати красунею. б) Кожен повинен бути терплячим.
- в) Що може бути смачнішим за коханої уста?
- г) Лаврін був з карими очима.

9. *Як називається присудок у реченні Я рад би спробувати здолати біль?*

- а) складним;
- б) складеним дієслівним;
- в) складеним ускладненим дієслівним;
- г) подвійним.

10. *Яка будова складного присудка?*

- а) повнозначне дієслово та іменник;
- б) допоміжне дієслово та прикметник;
- в) два і більше повнозначних слова;
- г) повнозначне дієслово, зв'язка та іменна частина.

II варіант

1. *У реченні Кохати – нелегка справа інфінітив є:*

- а) простим підметом;
- б) простим дієслівним присудком;

- в) частиною складеного дієслівного присудка;
г) частиною складеного підмета.
2. *Складений підмет завжди складається:*
- а) з двох слів;
б) з кількох слів або словосполучень;
в) зі словосполучення слів або предикативної частини;
г) з поєднання іменника з числівником, займенником або фразеологізмом.
3. *У якому рядку запропоновані сполуки можуть бути підметами з кількісним значенням?*
- а) двоє з них, середина року, половина саду, кілограм цукерок;
б) дев'ятеро онуків, мало студентів, перше з міст, метр шовку;
в) склянка чаю, початок семестру, сім років, дев'ятий вал;
г) кілька дівчат, десяток яблук, дванадцять місяців, пляшка молока.
4. *У якому з речень правильно виділено підмет?*
- а) І все нездійснене здійсниться (А. Малишко);
б) Початок дня ховається у світанні (Є. Плужник);
в) А хіба ж ми з вами не в казці живемо? (Леся Українка);
г) Минуло тижнів зо два.
5. *За будовою присудки поділяються на:*
- а) прості і складені; б) прості, складні і складені;
в) прості, складні, складені, ускладнені;
г) прості, складні й ускладнені.
6. *Простий дієслівний присудок може ускладнюватися:*
- а) частками, фразеологізмами та редуплікацією слів;
б) повтором того самого слова, вигуком, частками;
в) спільнокореневими словами, повтором, фразеологізмами;
г) модальними частками, синонімами, повторами слів.
7. *У якому з речень правильно визначено складений іменний присудок?*
- а) Для мене ви **були** немов **святиня** (Леся Українка);
б) Долини **були наповнені** мною (І. Франко);
в) Слава і в полоні все **буде** славою (Леся Українка);
г) І розумом **дужий** ти **будь** і духом незламним **великий** (Б. Грінченко).
8. *Вкажіть засоби ускладнення складеного іменного присудка:*
- а) інфінітивами; б) фразеологізмами;
в) словосполученнями; г) займенниками; д) дієприкметниками.
9. *Де правильно виділено присудок?*
- а) Починав жевріти схід сонця (І. Нечуй-Левицький);
б) Прагну небо бачити в синій хустині (І. Драч);
в) Небо по волі стало сіріти (В. Гжицький);
г) Довго я не хотіла коритись весні (Леся Українка).

10. Як називається присудок у реченні *Твої руки – мов два голублячі крила ластівки?*

- а) складеним іменним; б) складним;
- в) складеним ускладненим дієслівним;
- г) складеним ускладненим іменним.

БЛОК ЗАПИТАНЬ І ЗАВДАНЬ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Які головні ознаки речення?
2. Як речення співвідносяться із судженням?
3. Назвати типи речень за метою висловлювання.
4. Які інтонаційні та структурні особливості розповідних, питальних, спонукальних речень? Навести приклади.
5. Схарактеризувати і навести приклади різних типів питальних речень.
6. Що можуть виражати спонукальні речення?
7. Які типи речень виділяють за структурою?
8. Що покладено в основу поділу речень на прості й складні; двоскладні й односкладні; поширені й непоширені; повні й неповні?
9. Чим можуть бути ускладнені прості речення?
10. Дати визначення головних і другорядних членів речення.
11. Якими частинами мови виражається простий підмет? Приклади.
12. Чи може простий підмет виражатися словосполученням?
13. Схарактеризувати способи вираження складеного підмета.
14. Назвати типи присудків і навести приклади.
15. Чим виражається простий присудок?
16. Чим може ускладнюватися простий присудок?
17. Який присудок називається іменним складеним?
18. З'ясувати роль зв'язки в іменному складеному присудку.
19. Який присудок називається дієслівним складеним?
20. Назвати основні типи дієслівного складеного присудка.
21. Навести приклади речень з ускладненими іменними та дієслівними присудками.
22. За яких умов ставиться тире між підметом і присудком?
23. В яких випадках тире між підметом і присудком є факультативним?

Лабораторна робота № 2

Тема: ГОЛОВНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Мета: поглибити знання студентів про види та способи вираження головних членів речення: підметів та присудків; удосконалити практичні навички виділення граматичних основ у реченнях; розвивати творчі

вміння студентів у царині синтаксису простого речення.

Завдання

1. Знайти у реченнях підмети, назвати структурний різновид кожного, вказати на їх морфологічне вираження.

2. Увести слова в речення, поєднавши таким чином, щоб їх можна було кваліфікувати як синтаксично неподільні підмети зі значенням: а) сумісності; б) кількості; в) вибірності.

3. Знайти у реченнях присудки, назвати структурний різновид кожного, вказати на їх морфологічне вираження.

4. Трансформувати речення так, щоб змінився різновид присудка (а) простий ускладнений; в) складений; г) складений ускладнений).

Варіант 1

1. 1. Довкола пливе безліч срібних павутинок... (В. Скуратівський). 2. А в другій половині дня наступило, нарешті, омріяне, довгождане (О. Гончар). 3. Зграї шпаків цілими днями літають над полями, над луками, шукають собі їжу (В. Чапліна). 4. «Диво калинове» Дмитра Білоуса – це наша духовна історія (І. Кирпель). 5. Чалапає по мокрій землі босими ногами, а за ним аж двоє з автоматами наготові... (Ю. Збанацький). 6. Мільйони зір повільним бігом плывуть над нами, мов річка (Т. Масенко).

2. Учень, учитель, кожний, багато.

3. 1. Чабан Горпищенко собою незavidний. Але в степу він якось далеко видний (О. Гончар). 2. Бідний прийшов додому, думав, думав та й ну журитися (Нар. тв.). 3. Те слівце прилипло до Тосика й стало правити за прізвисько (Б. Харчук). 4. Рожевощока осінь, як справжня господиня, почала наводити лад: позолотила гаї й діброви, запросила в гості ранкову прохолоду з густими туманами та крихкою памороззю (В. Скуратівський). 5. Традиційно осінь вважається порою статків (В. Скуратівський). 6. Що може душу сколихнуть рабу? (Л. Костенко). 7. Ти матимеш змогу перевірити кожен мій запис (В. Собко). 8. Їй ще й тепер мало не кожна людина здавалася чимось незвичним (З підр.).

4. За клоччям туманів мишачого кольору зникли береги острова (М. Ткач).

Варіант 2

1. 1. Раз тягнули чотири волики тяжкенький плуг вечором з поля додому (Нар. календар). 2. Хай на своїм віку кожен з нас посадить дерево в полі чи у садку! (І. Нехода). 3. На вишеньку біля порога прилетіла зграйка горобців (О. Донченко). 4. Всі вони (артилеристи) зв'язані міцною дружбою (В. Кучер). 5. Те її «Я тебе чекатиму» ніжно юрмилося десь в

потаємному куточку Андрієвого серця (Газ.). 6. Полюблена частина душі зненацька випростовувала крила у невиразному, жагучому пориві (В. Підмогильний).

2. П'ять, діти, мати, хтось.

3. 1. Я був увесь у полоні любові до чудесного Далекого Сходу (Є. Досвітній). 2. Говорити він умів і завжди бундючно підкреслював свій жертвений героїзм за долю чужої йому країни (І. Ле). 3. Рідну мову повинна берегти, розвивати кожна людина (В. Горбачук). 4. Як же без мене ти будеш рости? (О. Олесь). 5. А його очі були ще синіші за небо, прозорі, як камінь-сапфір (О. Гончар). 6. Зал в огнях, кружляють пари, хвилі музики пливуть (В. Сосюра). 7. Вже й баба йому за космонавта (О. Гончар). 8. Він запросив Черниша сісти (О. Гончар).

4. Зіходить тепла вечорова зоря, бринить на синіх матерніх очах (А. Малишко).

Варіант 3

1. 1. Через того самоката посварилися ми з братом... (Г. Бойко). 2. Хтось із пасажирів згадав, як отут, на цій набережній, зародились і набрали широкого розголосу молодіжні походи з озеленення міста (Я. Баш). 3. Сім хлоп'ят і сім дівчаток – років їм усім по сім – ранком вийшли на Хрещатик... (М. Вороний). 4. Ясна річ, чимало прізвищ пов'язано з різноманітними професіями: Бондар, Бондаренко, Гончар, Швець, Шевченко, Скляр (І. Вихованець). 5. «Хліб, сіль і честь» – епіграф до роману «Хліб і сіль» М. Стельмаха (Із підручника). 6. Це «добре» прозвучало тепер м'яко, як сердечна просьба (І. Вільде).

2. Дехто, кільканадцять, вихователь, вихованець.

3. 1. Євген розпалився. Але він умів брати себе в руки (Б. Харчук). 2. Двоє із них були Андрієвими ровесниками (Газ.). 3. Кайдаш пішов у вівторок служити за паламаря (Нечуй-Левицький). 4. Зварич мав нагоду переконатися сам (Р. Купчинський). 5. Пан тільки хотів його взяти, а він – пурх та й вилетів у відчинене вікно (Нар. тв.). 6. Я тілом дужий, духом чистий: в мені землі моєї кров (Д. Павличко). 7. Ляльковий театр – це одне з найулюбленіших видовищ дітей дошкільного віку (Із підручника). 8. Невідоме страшне саме через те, що воно невідоме (Ю. Шовкопляс).

4. Над плесом озера я юність пригадав, вечірні небеса і посвист крил пташиних (Рильський).

Варіант 4

1. 1. Всі троє – хірург, асистент і сестра – ствердно хитнули йому головами (О. Довженко). 2. Одна помилка завжди тягне за собою низку інших! (О. Довженко). 3. Сади Семіраміди — одне з семи чудес світу (Газ.). 4. Довгі два дні стояли між мною і моїм коханням (Газ.). 5. Хтось

болючо близький, хтось, хто мусив загинути, – ось зацілів (Є. Маланюк).

6. Бо їй було багато тисяч літ (О. Пахльовська).

2. Чимало, інтелігенція, робітники, деякі.

3. 1. Та й давай вони пошепки говорити про ті гроші (Нар. тв.). 2. А отаман гнув бога до землі, ось-ось мав покласти його на лопатки! (Б. Харчук). 3. Ти занадто романтик (О. Гончар). 4. Як же без мене ти будеш рости? (О. Олесь). 5. Україна – одна з небагатьох країн у світі, прадавня назва якої походить, певно, не від імені народу, а має астральне, сонячне походження (О. Шокало). 6. Я ради цього ладна жить (Л. Костенко). 7. Оця реальна мить вже завтра буде спомином (Л. Костенко). 8. П. Г. Тичина почав писати у чорні літа заборони українського слова (Журн.).

4. Садам юність розквітла на донецькій землі (В. Сосюра).

Варіант 5

1. 1. І обнявся сміх з журбою, ненависть – з любов'ю (В. Симоненко). 2. Не я один духовну спрагу маю (О. Гончар). 3. Кілька потоків думок з ревінням розривали його голову (М. Стельмах). 4. Пасуться в душах табуни табу (Л. Костенко). 5. «Лебеді материнства» – своєрідний заповіт В. Симоненка (Із підручника). 6. Вони обидві ще довго житимуть у мареннях про втрачене (Р. Горак).

2. Всякий, викладач, студент, сорок.

3. 1. А Кирило його булавою – гуп (Нар. тв.). 2. Жити серед саду – це значить збагнути саму сутність буття (І. Цюпа). 3. Маркіян із Дмитром з дитинства були нерозлийвода (Газ.). 4. А вони як кинуться купою до столу (П. Куліш). 5. Ось візьму дошию сорочину, у портфель букварика вкладу, вперше в школу проведу дитину і забуду хоч на день біду (В. Ткаченко). 6. Він народився в сорочці (Ю. Шовкопляс). 7. І раптом все блискавично, за один день почало переінакшуватися в її душі (М. Стельмах). 8. Широкою була сфера використання рушників... (Г. Бондаренко).

4. І новий, святковий день широко розгорнув лебедині крила (Ю. Збанацький).

Варіант 6

1. 1. У клубі було повнісінько людей, ніде голці впасти (Газ.). 2. «Аве Марія» І. Багряного спричинила великий переполох у радянській літературній критиці (Газ.). 3. Скільки ще пісень, ще скільки слів неказаних у серці (В. Сосюра). 4. Тільки «так» чи «ні», «за» чи «проти» мало сьогодні сенс (П. Загребельний). 5. Громаддя хмар повільно проплива (О. Пахльовська). 6. Лиш ходить смерть з кривавою косою (Л. Костенко).

2. Котрийсь, табун, лоша, кінь.

3. 1. Люди посунули юрмою. Ніхто не хотів бути передній (Б. Харчук). 2. А він тут глип (П. Куліш). 3. Доля дозволила побачити йому минуле України тільки на мить (Р. Іваничук). 4. Він його булавою луп та луп. Аж луна йде (Нар. тв.). 5. Добре говорити – значить просто добре думати вголос (Е. Ренан). 6. Крім цього, Левко порадив йому те, чого сам ніяк не міг зібратися зробити – оглянути місто (В. Підмогильний). 7. Ляльковий театр – це одне з найулюбленіших видовищ дітей дошкільного віку (Із підручника). 8. Андрій Григорович терпів не міг їздити з великим багажем (В. Винниченко).

4. А на той голос подає голос Маланчине серце (М. Коцюбинський).

Варіант 7

1. 1. Сто зозуль кувало щовесни (Б. Олійник). 2. Клубки остраху забилися в дівочій душі (М. Стельмах). 3. Тисячне «ура!» грозою сколихнуло податливі набряклі луги (М. Стельмах). 4. Оцих тополь приречених кортеж довічно супроводить Україну (О. Олесь). 5. А тривожне «бути чи не бути?» страшно над планетою висить (М. Луків). 6. Клапті спогадів напливають на чоловіка (З газ.).

2. Вівця, отара, якась, баран.

3. 1. Ми давай дякувати (П. Куліш). 2. Феодосійська галерея стала своєрідною школою мариністичного живопису (О. Довженко). 3. Цареві блазні і кати, Раби на розум і на вдачу, В ярмо хотіли запрягти її, як дух степів гарячу, і осліпити й повести На чорні торжища незрячу (М. Рильський). 4. Акації стояли саме в цвіту, завітчані безліччю білих китиць (Нечуй-Левицький). 5. Говорити – не горох молотити (Нар. тв.). 6. День був ясний, сонячний, починалось бабине літо (І. Ле). 7. Хвилину тому був я чародій (М. Вінграновський). 8. Ніхто не повинен говорити того, крім мене (Марко Вовчок).

4. Минуле ж сивим попелом припало (В. Захарченко).

Варіант 8

1. 1. Хтось із пасажирів згадав, як отут, на цій набережній, зародились і набрали широкого розголосу молодіжні походи з озеленення міста (Я. Баш). 2. Кілька потоків думок з ревінням розривали його голову (М. Стельмах). 3. «Патетична соната» М. Куліша – відповідь на «Дні Турбіних» М. Булгакова (Газ.). 4. Один дурень закине у воду сокиру – десять розумних не витягнуть (Нар. тв.). 5. П'ять кораблів гордо мчать по вкритому піною морю (І. Сенченко). 6. Страшна газова гангрена вразила його руку. Три дні не спускав з неї очей Орлюк (О. Довженко).

2. Дві, Наталка, Миколка, котрась.

3. 1. Хто ж це додумався викопати отут криницю й отак посадити поруч горобину і калину? (І. Цюпа). 2. Щоб у дні космічної ракети солов'я були не в силах зрозуміть? (М. Рильський). 3. Засоромились дівчата і

давай бовтатъ полотнищами (П. Куліш). 4. Кіт хап кабана за хвіст (Нар. тв.). 5. Всі ми здатні родити лише дрібні гіркущі яблучка (Л. Костенко). 6. Чому не птахи ми з тобою? (О. Олесь). 7. Великі поети не вміють писати віршів (Л. Костенко). 8. А хто ж вам право дав одняти у народу велику гордість – пісні? (Л. Костенко).

4. Сонце вже високо піднялось над горами і пестило сині ліси (І. Сенченко).

Варіант 9

1. 1. Щось нове у серці забриніло, мов сп'янило запахом суцвіть, – будить думку і бадьорить тіло. Але що? Не можу зрозуміть (В. Сосюра). 2. Сімсот соколят на одній подушці сплять (Нар. тв.). 3. «Феномен доби» приніс Стусові в нагороду тюрми, табори, заслання (Газ.) 4. А хіба ж ми з вами не в казці живемо? (Леся Українка). 5. Іван Іванович опустил голову на груди (В. Захарченко). 6. І скільки вас в борні розбились об граніти? (О. Олесь).

2. Службовець, керівник, хтось, кілька.

3. 1. Не міг він, бідолаха, пережити такого лиха, та мусив могли (М. Стельмах). 2. Мати Федькова хап Федька і так торсоннула (В. Винниченко). 3. Вона збиралась мазать припічок (Нечуй-Левицький). 4. Покликання не якась абстрактна сила поза людиною. Це сама людина, її внутрішні духовні сили, її здатність бачити, розуміти, виховувати себе (В. Сухомлинський). 5. «Звенигора» в моїй свідомості відклалася як одна з найцікавіших робіт (О. Довженко). 6. Ніколи не покину я співати про землю, щастя і красу (О. Гончар). 7. Молоденький місяць став шляхи верстати, щоб могла людина риг його дістати (А. Малишко). 8. Ми світ навчили розмовляти, коли знеміг він з німоти (В. Коротич).

4. Над квітнем вітер голосом лісів в зелений колір день новий фарбує (Гр. Тютюнник).

Варіант 10

1. 1. Максим з Настею колись були друзями (Газ.). 2. Кайдаш сів з ними за стіл і почав балакати (Нечуй-Левицький). 3. Чумацький віз рипить піді мною (О. Довженко). 4. Більшість моїх оповідань перекладені на російську мову (М. Коцюбинський). 5. Минуло отак зо два тижні (З газ.). 6. Кожна з річечок мала свій колір води (З підр.).

2. Тисяча, дівчина, хлопець, дехто.

3. 1. Вони вийшли на річку і гайда на Голохвацький шлях (М. Хвильовий). 2. День обіцяв бути сонячним і ясним (О. Донченко). 3. Не встиг лісник навіть опустити палицю, як вовк важким ударом свого тіла звалив його на сніг (Є. Гуцало). 4. Бджоли та мурахи можуть нормально жити лише в компанії з двадцяти п'яти комах (Із підручника). 5. Наша кішка – в ліжку скік! (Н. Забіла). 5. Я гордий був. Принаймні хоч

гордині ніхто не сміє збавити людині (Л. Костенко). 6. Я ж був готов за ті стіни вмирати (Л. Костенко). 7. Я щось маю розпитати (Т. Шевченко). 8. І Яворницький, цим питанням якимсь упокорений, посмирнішав, подобрішав одразу і, звертаючись до натовпу, справді став про собор цей оповідати (О. Гончар).

4. Над сивою від роси долиною все нижче опускався вечір (М. Стельмах).

Варіант 11

1. 1. Хвилею зеленою здійсмається Батийова гора (М. Рильський). 2. На землі багато квітів. Поміж ними є одна (А. Чубинський). 3. Частина майдану коло Свейської брами оточена муром (Леся Українка). 4. Два із них [вітряки] ліниво хрестяться на місяць, а третій стоїть нерухомо (М.Стельмах). 5. І враз сталося щось незвичайне (М. Коцюбинський). 6. З жита раптом виринає Русалка Польова (Леся Українка).

2. Лящ, карась, деякі, чимало.

3. Хто властен виплескати море? (М. Рильський). 2. Як же без мене ти будеш рости? (О. Олесь). 3. Ледве вони закінчили копати, аж ось загуркотіли моторами великі вантажні машини (О. Копиленко). 4. Я вірші став писать під вечір золотий (В. Сосюра). 5. Очі не в змозі були відірватися від його карих очей (А. Шиян). 6. От один із тих посланців – кахи. А Кожум'яка і жахнувся (Нар. тв.). 7. Любов'ю хворий до народу – «здоровим» бути не хочу я (В. Сосюра). 8. Чи завжди кіт з собакою є ворогами? (Газ.)

4. Світить сонце тривожно з лазурних висот (В. Сосюра).

Варіант 12

1. За непослух забере тебе «Той, що в скалі сидить». 2. Бабині літо висіло на віттях, як прядиво (Леся Українка). 3. Дмитрик з Гаврилком вчепились ззаду за сани і причаїлись (М. Коцюбинський). 4. Далеко од берега грає в морі табун веселих дельфінів. 5. Ця ідея фікс прийшла до нього якимсь несподівано. 6. Тридцять років минуло відтоді (І. Цюпа).

2. Корова, стадо, теля, кожний.

3. Я тоді зліз на купу лози та ну гойдатися, та й ну гойдатися (О. Довженко). 2. Ну, а вмів же бути і суворим, і безжальним бути Вишня міг (М. Рильський). 3. Салям алейкум – значить «мир вам» (Газ.). 4. Залишилися вільними п'ять кімнат (Газ.). 5. Вона любила цілувати їх в руки, кланятися (Нечуй-Левицький). 6. Віддзеркалене світло здається кришталевим чистим (І. Барківський). 7. Стати справжнім господарем – ось, сину, завдання (М.Стельмах). 8. Ми світ навчили розмовляти, коли знеміг він з німоти (В. Коротич)

4. У морі радості і мук життя нове цвіло, зростало (В. Сосюра).

Тема 2.4. ДОДАТОК. ОЗНАЧЕННЯ. ПРИКЛАДКА

Мета: поглибити знання студентів про другорядні члени речення, зокрема узгоджені та неузгоджені означення, прямі та непрямі додатки, прикладки; сформувані вміння визначати різні типи означень і додатків у реченнях, визначати способи їх вираження; удосконалити вміння конструювати речення з різними за способом вираження другорядними членами; за допомогою мовленнєво-комунікативного матеріалу сприяти формуванню патріотичного ставлення до рідної землі.

Питання для розгляду:

1. *Проблема виділення другорядних членів речення у сучасному мовознавстві.*
2. *Додаток як другорядний член речення: значення і типологія.*
3. *Прямі і непрямі додатки, засоби їх вираження.*
4. *Означення як другорядний член речення: значення і типологія.*
5. *Узгоджені і неузгоджені означення, засоби їх вираження.*
6. *Прикладка як особливий різновид означення.*

Домашнє завдання:

а) *підготувати повідомлення:*

«Історія вивчення другорядних членів речення»;

«Проблема виділення другорядних членів речення у сучасному мовознавстві»;

«Вивчення другорядних членів речення на уроках рідної мови у загальноосвітній школі»;

б) *виконати* вправу 440 (за зб. М. Я. Плющ).

Тести

Виписати означення і визначити, якою частиною мови виражене:

А – іменником;

Г – дієприкметником

Б – займенником;

Д – числівником;

В – прикметником;

Е – іншою частиною мови.

- I. 1. Завдання зберегти на планеті мир є сьогодні основним (*З газети*).
2. Над доріжкою з асфальту дві берізки обнялися (*В. Сосюра*).
3. Нечасто шлях наш вистилали квіти (*Б. Олійник*).
4. День мій буде сповнений до краю (*В. Губарець*).
- II. 1. Душа тужить за просторами степу (*О. Гончар*).
2. Дружба народів – це злагода й мир (*М. Рильський*).
3. Я впав в обійми рідної землі (*М. Драй-Хмара*).

4. По забутих стежках ти приходиш до мене (*В. Івасюк*).
- III. 1. Піймав карася з порося (*Народна творчість*)
 2. Кожне слово – в симфонію проситься (*О. Новицький*).
 3. Голос трембіти розходитьсь тужно між горами (*О. Кобилянська*).
 4. Звичай голити бороду вперше запропонував Олександр Македонський (*З часоп.*).
- IV. 1. Сестри і браття повні завзяття – в праці і пісні їх слава (*Р. Братунь*).
 2. Блакитне небо наче оперезалось широким рожевим поясом (*М. Коц.*).
 3. Степ для них давно мов рідний брат (*М. Лукашенко*).
 4. Карлос вибрав шлях направо (*Леся Українка*).
- V.1. Тонко вигнуті брови то густо хмарилися, то лагідно розбігалися, надаючи одразу всьому обличчю виразу спокою, задоволення і сердечності (*О. Гончар*).
 2. На кожную голову приходять своя хуртовина (*М. Стельмах*).
 3. Я знову думаю про право підводити сонця з імлі (*В. Коротич*).
 4. Даремно ходиш стежкою крутою, шукаючи загублених слідів (*Б. Лепкий*).

Тема 2.5. ОБСТАВИНИ

Мета: поглибити знання студентів про обставину як другорядний член речення; сформувані вміння знаходити різні типи обставин; удосконалити навички правильно використовувати обставини різних типів і різних способів вираження в усному та писемному мовленні; за допомогою мовленнєво-комунікативного матеріалу сприяти осмисленню основних цінностей людини.

Питання для розгляду:

1. *Обставина як другорядний член речення: значення і типологія.*
2. *Обставини способу дії, міри і ступеня, місця, часу, причини, мети, умови і допусту.*

Домашнє завдання:

Навести по 2 приклади на різні типи прикладок і обставин, об'єднавши їх спільною темою «У світі цікавого».

Література для додаткового опрацювання

1. Безпояско О.К. Інфінітив у функції другорядних членів речення / О.К. Безпояско // УМЛШ – 1984. – № 3. – С. 51–53.
2. Грищенко А. Додаток: засади парадигматично-синтагматичного функціонування (синтаксичний нарис) / Арнольд Грищенко // УМ. – 2011. – № 3. – С. 19–28.
3. Іваницька Н. Складні випадки розмежування членів речення /

- Н. Іваницька // УМЛШ – 1978. – № 3. – С. 25–35.
4. Могильницька Г. Не такий страшний другорядний член речення (До проблеми розрізнення «важкорозрізняваних членів речення») / Галина Могильницька // Дивослово. – 2012. – № 10. – С. 9–12.
  5. Могильницька Г. Синтаксична роль залежних іменників при прийменниковому керуванні / Галина Могильницька // Дивослово. – 2013. – № 1. – С. 2–4.
  6. Ющук І. Труднощі у визначенні членів речення / Іван Ющук // Дивослово. – 2011. – № 9. – С. 5–9.
  7. Явір В.В. Неузгоджені означення, виражені непрямыми формами іменників, та їх синтаксичні особливості / В.В. Явір // УМЛШ – 1975. – № 11. – С. 42–49.

Тести

Виписати обставини. Визначити розряд і морфологічний спосіб вираження кожної обставини:

- А – іменником (з прийменником або без нього);
- Б – прислівником;
- В – інфінітивом;
- Г – іншими засобами.

1.

1. Далекий острів заліг хмарою в небі (М. Коцюбинський).
2. Сипав сніг, закриваючи білою сіткою далечінь (М. Коцюбинський)
3. Мужність не дається напрокат (Л. Костенко).
4. По застиглих від нічної прохолоди горбах переливалися білим морем гірські тумани (Г. Хоткевич).
5. Рідний край щиріш любить навчає нас розлука (Леся Українка).

2. 1. Росами умилось поле вранці, колоситись жито почало (П. Дорошко).

2. Щедро жито сій, бо де життя – там має бути жито (А. М'ястківський).
3. Слова линяють лиш від позолоти, іржавіють від фальші та прикрас (В. Бичко).
4. Святкують обжинки косарі прийшли (Ф. Малицький).
5. Я злякано поглянув на матір, та не побачив гніву на її обличчі (М. Ст.).

3. 1. Кухар набрав води і пішов готувати вечерю косарям (І. Нечуй-Левицький).

2. Свіча ніколи рівно не горить (Т. Севернюк).
3. Я знав: ніколи серце не проща того, що розумом безжально вбито (Д. Павличко).
4. Вася Багіров дуже хотів побачити знайомого (О. Гончар).
5. Сто пісень за день переспівали, все життя згадали без прикрас

(М. Гірник).

4. 1. Дідусь та рибалки, перехилившись через борт баркаса, почали вибирати сітку з рибою (Ю. Збанацький).
  2. Дівчина, стрепенувшись, підвела голову (М. Стельмах)
  3. Тільки коники сюрчать та перепел іноді підпадьомкне (В. Козаченко).
  4. А навколо цвітуть небокраї і синіють безмежні поля (В. Сосюра).
  5. Тільки дзвін бамкає на дзвіниці і річка шумить по долині (Б. Леп.).
5. 1. Тепла ніч, напоєна степовими хмарами, пропливала над містом (О. Донченко).
  2. Діти забігли купити печива (О. Копиленко).
  3. З моря набігла хвиля з білими густими гребнями і почала ніби танцювати кругом човна (І. Нечуй-Левицький).
  4. Нестерпно пече у грудях – добре засіла хвороба.
  5. Пішла б я лугом та долиною чар-зілля любому шукати (С. Йовенко).

БЛОК ЗАПИТАНЬ І ЗАВДАНЬ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Які члени речення називаються другорядними? Назвати їх.
2. Схарактеризувати узгоджені й неузгоджені означення.
3. Чому прикладку вважають особливим видом означення?
4. На які групи поділяються прикладки за значенням?
5. Схарактеризувати прямі й непрямі додатки та способи їх вираження.
6. На які групи за значенням поділяються обставини? Охарактеризувати кожну групу, навести приклади.
7. Як пов'язуються другорядні члени речення з головними?
8. Дібрати з художньої літератури три прості речення та зробити повний синтаксичний розбір їх.

Лабораторна робота № 3

Тема: ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Мета: поглибити знання студентів про види та способи вираження другорядних членів речення; удосконалити практичні навички їх виділення у реченнях; розвивати творчі вміння студентів у царині синтаксису простого речення.

Завдання

1. Підкресліть другорядні члени речення, схарактеризуйте їх за значенням та способом вираження.
2. Скласти речення, у яких подані слова і словосполучення виступали б а) означеннями; б) прикладками; в) обставинами.
3. Визначити, у яких словосполученнях керований іменник є

неузгодженим означенням, а у яких – додатком.

4. Побудуйте речення, де б інфінітив виступав у ролі другорядного члена речення: а) додатка; б) означення; в) обставини.

Варіант 1

I. Я вранці голос горлиці люблю (Л. Костенко); По долині увечері козак смутний ходить (Т. Шевченко); Їх зір летить до сонця з ночі крізь океани темноти! (В. Сосюра); Надворі ніч боролася з ранком (П. Куліш); Від прямих ударів танки репалися і кидалися угору (О. Довженко); Знову впливла перед зором річка, стара верба (Ю. Мушкетик).

II. а) високого зросту, веселий, імені Павла Тичини; б) лебідь, окуліст; в) через хворобу, на зло.

III. Пахощі од зерна, вручення грамоти, розорення землі, крик журавлів.

IV. Ходити, привітати.

Варіант 2

I. Засмалені матроси співають на палубі про невідкриті ще землі, про зелені країни тропіків (О. Гончар); Віддавна смілості й одвазі шумить по всесвіту хвала (М. Рильський); Безшумно й врочисто машини ввійшли під арку стрілчастої Спаської вежі (М. Бажан); Село дитинства таки міцно приросло до душі (Ю. Мушкетик); Якусь хвилину артилеристи стояли мовчки, в глибокому внутрішньому спогляданні (О. Довженко); Полковник послав синів розчистити дорогу (П. Куліш).

II. а) з дерева, з карими очима, верхи; б) красуня, українець; в) з давніх-давен, з радості.

III. Виступ учителя, запах свіжого сіна, глибочінь серця, розорення землі.

IV. Принести, зіграти.

Варіант 3

I. Потрібен мир – заводу і хатині, і джунглям, і березовим гаям, каштанам Відня, дзвонові Хатині, і київським та курським солов'ям (М. Лубківський); В'їдається у степ завзята праця (М. Бажан); Немов душею п'ю твого труда весну я в радості степів, у гомоні дібров (В. Сосюра); Широка річка темним люстром чорніє в неї під ногами (Б. Грінченко); Вже листячко кволе на вишнях та сливах світиться (В. Гончарук); Раптом перед нею з усім жахом стала дійсність (Газ.)

II. а) років двадцяти, зопалу, сьогодні; б) ветеран, садовод; в) у Криму, степом.

III. Спів дівчат, підкорення космосу, місяць уповні, поради лікаря.

IV. Ночувати, вчитися.

Варіант 4

I. Віра в рідну свою батьківщину починається з віри в людину(Н. Забіла); Листя слухає вітру зітхання і гортає сумні прапори. На покірну красу умирання сонце дивиться сумно згори (В. Симоненко); Способом накладання фарб майстер також підсилює ефект світла (І. Барківський). Згадка про Наталку дряпнула по душі (Ю. Мушкетик); На могилі кобзар сидить та на кобзі грає (Т. Шевченко); Чимало овочевих мають гарні квіти та плоди (С. Покровський).

II. а) писати, брата, чорні; б) філолог, крила; в) по снігах, лебедем.

III. Чоловік в окулярах, насіння соняшника, вишивання рушника, друк курсової.

IV. Різьбити, в'язати.

Варіант 5

I. Народна медицина використовує коріння чемерника для лікування кашлю, плевриту (О. Бойченко); Біля трухлявого пенька на кущі скрутився чорний вуж (В. Дрозд); Через просіку пролетіла довга сива волосінь павутини (В. Дрозд); Страшний лікарський присуд злякав усіх (Ю. Мушкетик); А по Печерській горі росла тоді скрізь дика пуца (П. Куліш); Ковдри і рядна виткані на верстаті матусею (В. Дрозд).

II. а) спокійної вдачі, вліво, з кришталю; б) Умань, велетень; в) у човні, квіткою.

III. Пісні кохання, ремонт апаратури, примірювання костюма, шпилі гір.

IV. Плекати, приїхати.

Варіант 6

I. Над довгогудучим простором, над арками через Дніпро блискучим промчав метеором розгонистий поїзд метро (М. Бажан); Вертає сонце з вогняного рейду в бузково-сірий, волохатий сон (В. Дрозд); Так ось вона – ця круча Альбіону, вапнисто-білий, невисокий щит (М. Бажан). Аж ось з хлопцем старий кобзар в село шкандибає (Т. Шевченко); Раптом всі говоритимуть про нього, показуватимуть на їхню хату (Ю. Мушкетик); Поклав альбом та олівець у свій бувалий не в одних бувальцях старий і зморщений портфель (В. Шевчук).

II. а) із сильним характером, щастя, читати; б) солов'ї, малина; в) на радість, у парку.

III. Заміщення посадки, крики гусей, облік товарів, скрип коліс.

IV. Шити, доглядати.

Варіант 7

I. Цей високий куш з матовою темно-сірою корою, з великим овальним листям і густими китицями суцвіть – оздоба рідного краєвиду. Успішно застосовували сік ягід черемхи для лікування гнійних ран

(І. Муратов); Чемерник зустрічається у листяних лісах Карпат (І. Барківський); Місяць став уже на небі нижче, світить по траві, по кущах, по деревах (П. Куліш); Дівчина кинулася до дверей і повернула ключем (Б. Грінченко); Золотиста солома пахла літом (В. Симоненко).

II. а) із снігом, на щастя, стукати; б) подорож, вечір; в) просто, на шляху.

III. Царство трав, берег Десни, викошування трави, хлопчик з зеленими очима.

IV. Танцювати, турбуватися.

Варіант 8

I. Громаддя вершин примарами встають навкруги (В. Дрозд); Мандрівникам завжди притаманні і радість, і каяття. В невпинній русі і шуканні порука вічного буття (Є. Досвітній); Пахнула доба космічним хлібом (Кочерга); Тільки козацькою одвагою і держиться на Україні стародавня Русь і благословенна віра (П. Куліш); Очі метнулись йому назустріч, прощали все (Ю. Мушкетик); Після третіх півнів він вийшов на просторе шкільне подвір'я (М. Стельмах).

II. а) з правди, жити, днів; б) очі, Венеція; в) мимоволі, до весни.

III. Батьківщина озер, проводжання зими, почуття жалю, новини з газет.

IV. Співати, зцілитися.

Варіант 9

I. Він летів назустріч квітці привітати срібним дзвоном (О. Олесь); Дід Карпенко ходить щонеділі у степу шукати бозна й що (Л. Костенко); Ти навчила мене змалку поважати старих (І. Цюпа); Люди часто стають ворогами без причини (В. Симоненко); Через віки, а то й через роки ріка вже стане спогадом ріки (Л. Костенко); Ось чайка вибухла стрілою і стала витись в вишині (О. Олесь).

II. а) з золотими руками, вгору, на квартал; б) Оленка, мати; в) з пустелі, від щирого серця.

III. Викорчовування пеньків, кілограм цукру, пісня жайворонка, серпанок ночі.

IV. Виховувати, майструвати.

Варіант 10

I. Вже третій день живу у лісі (Л. Костенко); Чи викинути серп і йти байдикувати, чи долю проклясти за лютий недорід (В. Симоненко); Над берегом висів солоний туман од дрібних бризків (М. Коцюбинський); На фронті виробилася армійська звичка швидко орієнтуватися і приймати рішення (А. Шиян); І дуб посадили на прикмету проїжджаючим (Т. Шевченко); Очі від втоми закрились (П. Мирний).

II. а) високого зросту, спати, вбік; б) орел, «Софіївка»; в) цілу осінь,

зопалу.

ІІІ. Цвіт саду, букет з літніх квіток, оформлення документів, розмови учнів.

ІV. Читати, просити.

Варіант 11

І. Протилежний недалекий берег темнів нерівною стіною осоки й очерету (Є. Гуцало); У всі кінці гадюками розлізлися рельси (І. Григоренко); Вона міцно поцілувала дочку й вийшла чорним ходом (Б. Грінченко); Високі гори обступають її з трьох сторін амфітеатром (Нечуй-Левицький); Уперше вона побачила його в своїх сусідів Гримичів (М. Стельмах); Додому він вертався умирати (Л. Костенко).

ІІ. а) з відкритою душею, відпочити, з металу; б) лисичка, доля; в) незважаючи на дощ, для щастя.

ІІІ. Скрип коліс, хлопчик літ восьми, утвердження істини, шепіт трави.

ІV. Спати, малювати.

Варіант 12

І. Од переляку на його лобі виступив дрібний холодний піт (Нечуй-Левицький); Вся круча по самі вінця налита прозорим, розплавленим жаром (О. Гончар); Буйна листва кущів синіла від рясної роси (М. Коцюбинський); Цілу ніч до зорі я не спала (Л. Українка); Василь дістав завдання дійти до села і дізнатися про всі події (М. Стельмах); Чутка про маєток у тридцять тисяч не давала нікому покою (П. Мирний).

ІІ. а) середніх років, вдосконалитися, з квартирою; б) батько, золото; в) заради перемоги, думати.

ІІІ. Шматок хліба, дрібок солі, промова голови села, культивування звичок.

ІV. Працювати, жити.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ ІІІ. ПРОСТЕ НЕУСКЛАДНЕНЕ

РЕЧЕННЯ

Тема 3.1. ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

Мета: поглибити знання студентів про односкладні речення та їх типи; моделювати й конструювати їх залежно від комунікативної мети; сформувані вміння знаходити різні типи головних членів присудкового і підметового типу в односкладних реченнях та визначати способи їх вираження; за допомогою мовленнєво-комунікативного матеріалу сприяти естетичному розвитку студентів.

Питання для розгляду:

1. *Сутність, типологія, історія вивчення односкладних речень.*

2. *Означено-особові, узагальнено-особові, неозначено-особові, безособові, інфінітивні, номінативні та вокативні односкладні речення.*

3. *Синтаксично нечленовані речення.*

Домашнє завдання:

а) *підготувати повідомлення:* «Сутність та історія вивчення односкладних речень», «Вивчення односкладних речень на уроках рідної мови у загальноосвітній школі»;

б) *навести по 3 приклади на кожен тип односкладних речень, об'єднавши їх спільною темою «Ранок у лісі», «Студентське життя».*

Література для додаткового опрацювання

1. Баранник Н. Функціонально-стилістичний підхід до вивчення односкладних речень / Н. Баранник // Дивослово – 2006. – № 3. – С. 27–29.
2. Єрмакова С.Д. Про однорідність головних членів в односкладних реченнях / С.Д. Єрмакова // УМЛШ – 1969. – С. 33–35.
3. Коваль Л. Міжрівневі співвідношення предикативних форм на -но, -то у функції головного компонента безособового речення / Людмила Коваль // УМ. – 2014. – № 2. – С. 83–93.
4. Коваль Л. Предикатна основа головного дієслівного компонента безособових речень в українській мові / Людмила Коваль // УМ. – 2014. – № 1. – С. 76–85.
5. Кухарчук І. Вивчення односкладних речень (Комунікативно-діяльнісний підхід) / І. Кухарчук // Дивослово. – 2005. – № 10. – С. 38–40.
6. Личук М. Синтаксично нечленовані речення в системі простого речення / Марія Личук // УМ. – 2013. – № 4. – С. 58–65.
7. Рубан С. Односкладні речення як синтаксичне явище. Означено-особові речення як різновид односкладних конструкцій / Світлана Рубан // Дивослово. – 2009. – № 10. – С. 2–7.
8. Силка А. Односкладні речення (тестовий тренінг) / Алла Силка // Дивослово. – 2010. – № 5. – С. 17–19.
9. Скрипник Л. Односкладні речення (Уроки в педагогічному коледжі) / Любов Скрипник // Дивослово – 2005. – № 9. – С. 7–9.
10. Харченко С. Проблема дієслівного зв'язкового компонента *бути* у структурі речення з предикативом на -но, -то / Світлана Харченко // УМ. – 2011. – № 2. – С. 44–56.
11. Чирва Г.М. Безособові речення / Г.М. Чирва // УМЛШ. – 1974. – № 3. – С. 22–34.

Самостійна робота

Визначте види односкладних речень і форми вираження головного члена в них.

Варіант 1

1. Треба твердо нам в бою стояти. 2. Мужай, прекрасна наша мово. 3. Оксані не спалося. 4. Вже не мені в нові світи летіти! 5. Ось промінь останній. 6. Повіяло справді холодом. 7. Немає друга понад мудрість. 8. Не поділяю вашої певності. 9. Самій не довго збитися з путі, та трудно з неї збитись у гурті. 10. Не вчи вченого їсти хліба печеного.

Варіант 2

1. Линь, моя пісне, мов чайка прудкая. 2. З далекого степу горнуло духом скошеного жита. 3. Безлюдний, похмурий край. 4. Однак мене морозить. 5. Не зітхай так безнадійно, скорбних уст не замикай. 6. По нитці і клубка можна знайти. 7. Візьму собі твою співучу душу. 8. Недаром же вас шанують. 9. Пахло прив'ялим полином. 10. Не забути тих днів щасливих!

Варіант 3

1. Ото на себе не надійся, Чужому лихові не смійся. 2. Повік братерства не зламати. 3. Що посієш, те й пожнеш. 4. Твоім ім'ям ще й зірку назовуть. 5. Нема без втрати перемоги, без горя радості нема. 6. Стало ж мені соромно, стало смутно на душі. 7. Слухати мого наказу. 8. Оксані подих перехопило. 9. Який простір навкруг! 10. Оголосили перерву.

Варіант 4

1. Всьому старіть і молодіти, нічого вічного нема. 2. Дай йому, доле, в роботі невтомнії руки. 3. Не бійтесь заглядати у словник. 4. Зелено було того літа в Лебедині. 5. Єднаймо, браття, нашу силу й віру. 6. Приємно ходити по рідній землі. 7. Може, пощастить зв'язатись з партизанами. 8. Ось у хаті знову почервоніло. 9. Осінній вечір. 10. Землю зорали на зяб.

Варіант 5

1. Як пахне навколо весною. 2. Музики тої не передати нічим. 3. Що взяти з собою в дорогу? 4. Лисицю найвигідніше полювати взимку. 5–6. Замело, завіяло стежки, Закрутило вихором по хаті. 7. Згаяного часу і конем не доженеш. 8–9. Йду. Гладжу рукою соболину шерсть ячменів. 10. На сизих луках скошено траву.

Варіант 6

1. З новими друзями не забувай старих. 2. Усім вийти з кімнати. 3. Не чути навіть голосу. 4. Посіємо хліб у ріллю вікову. 5. Уже зовсім смеркало. 6. Ось наш телефон. 7. Так добре людині на білім світі. 8. Лихо конем не об'їхати. 9. Ось і сонце. 10. Не родись красивим, а родись щасливим.

Варіант 7

1. Ой не шуми, луже, зелений байраче! 2. Немає мудріших, ніж народ, учителів. 3. На всіх і сонечку не вгріти. 4. Рибі добре в синім Славуті. 5. Не забувай про отчий свій поріг. 6. І вгору ніколи глянути. 7. Вийду в степ до синьої криниці. 8. Як же день отой забути? 9. Любий друже, працюй. 10. Чесне діло роби сміло.

Варіант 8

1. Мені несуть поїсти. 2. Немає нічого постійного в житті. 3. Ніяких пояснень не даю. 4. На нараду скликали найдосвідченіших фахівців. 4. Не вчи рибу плавати. 5. Пригадуєш ту ніч, кохана? 6. Маслом каші не зіпсуєш. 7. Темна ніч, зоряно. 8. Нещадні будьмо до найменших хиб. 9. Мені пощастило. 10. Зранку мрячить, холодно.

Тема 3.2. НЕПОВНІ РЕЧЕННЯ

Мета: поглибити знання студентів про повні й неповні речення; сформувати вміння й навички виділяти неповні речення з-поміж повних; розвивати вміння користуватися цими видами синтаксичних одиниць в усному та писемному мовленні; удосконалити навички вживання тире в неповних реченнях; вміти розрізняти порівняльні звороти та неповні підрядні порівняльні; за допомогою мовленнєво-комунікативного матеріалу розвивати культуру мовлення студентів.

Питання для розгляду:

1. *Структурно-семантичні різновиди неповних речень.*
2. *Приєднувальні конструкції як специфічні різновиди повних і неповних речень.*
3. *Порівняльні звороти.*

Домашнє завдання:

- а) *підготувати повідомлення:* «Історія вивчення неповних речень»; «Вивчення неповних речень на уроках рідної мови у загальноосвітній школі»;
- б) *написати твір-мініатюру із таким епіграфом:*
Щастя... Справді, чому воно має лише однину?.. Може, тому, що одне переважає безліч нещасть?..(П. Бондарчук). Використати неповні, приєднувальні та порівняльні конструкції, охарактеризувати їх.

Література для додаткового опрацювання

1. Дудик П.С. Спонукальні речення і слова-речення / П.С. Дудик // УМЛШ. – 1971. – № 9. – С. 30–35.
2. Кухарчук І. Особливості вивчення неповних речень (Комунікативно-діяльнісний підхід) / І. Кухарчук // Дивослово – 2007. – № 10. – С.

34–37.

3. Могильницька Г. Розрізняймо порівняння, порівняльні звороти і підрядні речення з порівняльним змістом / Галина Могильницька // Дивослово. – 2010. – № 11. – С. 2–8.
4. Силка А. Вивчення односкладних і неповних речень / Алла Силка // Дивослово. – 2010. – № 2. – С. 2–5.
5. Сурмієвич І. Неповні речення. Тире в неповних реченнях / Ірина Сурмієвич // Дивослово. – 2009. – № 12. – С. 15–16.
6. Шульжук К.Ф. Повні і неповні речення / К.Ф. Шульжук // УМЛШ – 1971. – № 6. – С. 63–65.

БЛОК ЗАПИТАНЬ і ЗАВДАНЬ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. . Які речення називаються односкладними?
2. Які типи односкладних речень виокремлюють у синтаксичній науці?
3. Чим відрізняються означено-особові від узагальнено-особових речень? У яких стилях мовлення вони вживаються?
4. Чим характеризуються безособові речення? Які є їх типи за способом вираження головного члена?
5. Назвати основні різновиди номінативних речень.
6. Навести приклади різних типів односкладних речень.
7. Назвати ознаки нечленованих речень. Які речення називаються неповними?
8. Назвіть групи неповних речень. Наведіть приклади.
9. Як відрізнити порівняльний зворот від інших порівняльних конструкцій? Покажіть на прикладах.
10. Які правила відокремлення порівняльних зворотів?

Лабораторне заняття № 4

Тема: ПРОСТЕ НЕУСКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

Мета: поглибити знання студентів про головні та другорядні члени речення, їх типи і способи вираження; вдосконалити практичні навички повного синтаксичного розбору простого речення.

Завдання

1. *Визначити граматичні основи та другорядні члени речення. Вказати структурний різновид кожного з членів речення.*
2. *Визначити різновид односкладних речень і спосіб вираження головного члена в них.*
3. *Побудувати всі можливі різновиди односкладних речень дієслівного типу (змінюючи форму вказаного дієслова). Назвати їх.*
4. *Виконати повний синтаксичний розбір речення.*

Варіант 1

I. 1. За волю кожний з нас поляже (О. Олесь). 2. Море світла залляло їм очі (М. Коцюбинський). 3. Небо синіло в високості, чисте, безхмарне (М. Коцюбинський). 4. Слова – полова, але огонь в одежі слова – безсмертна, чудотворна фея, правдива іскра Прометея (І. Франко). 5. Всі були в чорному, бо в імператора – жалоба (П. Загребельний).

II. І день, і дим, і даль, і рими. Бадьорий крик, бадьорий спів (В. Сосюра); Говори мало, слухай багато, а думай ще більше (Нар. тв.); Так потихесеньку допливаєте аж до Коропового хутора (О. Вишня); І не кожному на віку щастить бачити отакий, як сьогодні, кришталевий ліс (Я. Баш); Ні стежки, ні доріжки (М. Вороний).

III. Назвати.

IV. Вдивляється розтужена душа ув осамітнену печаль осінню (П. Поліщук).

Варіант 2

I. 1. «Бабине літо» висіло на вігтях, як прядиво (Леся Українка). 2. Мислити і творити, творити і мислити – це для письменника його фах, його повсякденність (О. Гончар). 3. Очерет мені був за колиску (Д. Фальківський). 4. Праця людини – окраса і слава, праця людини – безсмертя її (В. Симоненко). 5. Сонце, немов утомившись, стало сідати (В. Винниченко).

II. За одного вченого десять невчених дають (Нар. тв.); Писати треба тільки правду (О. Довженко); Глянув на море. Здавалося, у нього можна дивитися, як у дзеркало (Ю. Збанацький); І сонце, й день, і вишня в цвіті, і творчості крилата мить (П. Тичина); Вечоріло (О. Вишня).

III. Зустрічати.

IV. Десь на дні мого серця заплела дивну казку любов (П. Тичина).

Варіант 3

I. 1. Тисяча доріг, мільйон вузьких стежинок мене на ниву батьківську веде (В. Симоненко). 2. Надворі помітно стемніло, і став накрапати дощ (В. Гжицький). 3. В природі все доцільне і прекрасне (В. Гжицький). 4. Степ був сизий, мов крило орла (Л. Костенко). 5. От двоє молодят взяли за руки (Б. Олійник).

II. Не чути ніякого голосу (І. Франко); Ніде не ворухнеться, не стрепенеться (М. Коцюбинський); Треба піднести її (правду) високо і нести біля самого серця (О. Довженко); Науки не носити за плечима (Нар. тв.); Немає на світі ні грому, ні вітру (Т. Осьмачка).

III. Хотіти.

IV. Сині очі волошок у полі задивилися в душу мені (Є. Гуцало).

Варіант 4

I. 1. Повинен прямо я сказати, що став цей звичай архаїчним (М. Рильський). 2. Тепер тобі весь світ здається чарівним (М. Вороний). 3. Жовті зіниці кульбаби мерехтіли в траві (О. Донченко). 4. Ти для мене, коханий, ніколи померти не зможеш і забутиш не зможеш, бо нам забуття не дано (Н. Кашук). 5. І хмариться в природі щось людське, і щось природне світиться в людині (І. Жиленко).

II. У спеку, в сніг – нелегко нам нове породжувати місто (І. Нехода); Хай іншим тихі пристані й причали у снах ввижаються (М. Рильський); Швидесенько запливаєте в кугу, – густий-густий куц куги посеред озера (О. Вишня); Жену від себе голоси поля, і тоді на мене, як дощ, спадають небесні (М. Коцюбинський); І день, і мить, і ніч, і вічність, і тиша, і дев'ятий вал (Л. Костенко).

III. Чути.

IV. А то на мить у світ засвіття душа моя заскочила самотня (П. Поліщук).

Варіант 5

I. 1. Що в світі миліше над зоряні ночі? (М. Кропивницький). 2. Сто друзів – це мало, один ворог – це багато (М. Стельмах). 3. Три дні Лукія була сама не своя (О. Донченко). 4. І раптом солов'ї взялись співати про молодість далекою мою (В. Сос.). 5. Кожна нова книга повинна бути як сповідь (О. Г.).

II. Юно йдемо до мети (В. Сосюра); Сиріє. Над озером туманиться (О. Вишня); Заставляють мене оце м'ять коноплі, грядки шарувати. А мені хочеться щось інше робить (С. Черкасенко); Сьогодні особливо відчуваєш красу і велич нашого Києва (І. Цюпа); А тюрм, а люду (Т. Шевченко).

III. Доводитися.

IV. Рожевий на заході край неба м'яким блиском осявав морозне повітря (М. Коц.).

Варіант 6

I. 1. Розумом дужий ти будь і духом незламним великий (Б. Грінченко). 2. Хмарок рожевих цілий рій в безодні синій тане, гасне (В. Сосюра). 3. Ніхто не наважувався починати розмову (Н. Рибак). 4. Бринить-співає наша мова, чарує, тішить і п'янить (О. Олесь). 5. І раптом поплавок – сіп! (О. Вишня).

II. Навкруги було безлюдно (М. Коцюбинський); Пригинаєте кугу під кущем і сидите немовби в зеленому курені (О. Вишня); Немає ще поїзда? (А. Тесленко); Не клопочи, сину, про завтрашнє (П. Мирний); Крик, сміх, плач (Б. Олійник).

III. Везти.

IV. Над головами в морозяному повітрі яскраво променіли золотими жучками зорі (П. Панч).

Варіант 7

I. 1. Червоне – то любов, а чорне – то журба (Д. Павличко). 2. Дерева тільки-но почали вкриватись ніжним листом, і крони їх здаються прозоро-веселими хмаринками (В. Гжицький). 3. Десь ключ птахів небачених летить (М. Зеров). 4. І повітря лилось прозоре, став кантатою вітру свист (В. Коротич). 5. І все ж я повинен був приїхати (О. Гончар).

II. Сонцю над світом горіти (І. Нехода); Із зграї несеться сумний голос трембіти (М. Коцюбинський); Та посійся не словами, а розумом, ниво (Т. Шевченко); Добре діло роби сміло (Нар. тв.), Твоїх очей магічна ніжність і губ розплавлений метал (Л. Костенко).

III. З'ясувати.

IV. Теплий день на мить всміхається крізь зимну просинь (Є. Маланюк).

Варіант 8

I. 1. Яке то щастя – свій народ у світлі бачити (Д. Павличко). 2. Океан місячної ночі розливається навкруги (О. Гончар). 3. Усе далеке, усе минуле знов повернулось у серце чуле (Р. Братунь). 4. Найкраща пора у людини – кохання (М. Стельмах). 5. Тільки хто ж то погасить зуміє перші мрії, перші поривання? (Д. Павличко).

II. Приємно ходити по рідній землі (О. Копиленко); Зненацька, неподалік від себе, побачив двох пташин (М. Стельмах); Люби природу не для себе, люби для неї (М. Рильський); Удвох і плакати легше (Нар. тв.); Ні слова ні кому (І. Сенченко).

III. Світити.

IV. І невидимі в пущі солов'ї жагу солодку в звуки виливають (М. Рильський).

Варіант 9

I. 1. Фрегати хмар білють по обрїях (О. Гончар). 2. Для мене ви були немов святиня (Леся Українка). 3. Поезія не може жити на смітнику (М. Коцюбинський). 4. Яка це радість взятися вперше весною за весло (О. Гончар). 5. День обіцяє бути гарним, весняним (І. Ле).

II. В один день затопило ліси, сінокоси, городи (О. Довженко); Зимовий вечір. Тиша. Ми (П. Тичина); Працювать, працювать безутомно! Кожній хвилі нема вороття (Л. Забашта); Вище лоба очі не підіймеш (Нар. тв.); Немов душею п'ю твого труда весну у радості степів, у гомоні дібров (В. Сосюра).

III. Морозити.

IV. І в срібних одблисках неземної музики у небі журавлів далекий клич пливе (М. Рильський).

Варіант 10

I. 1. За непослух забере тебе «Той, що в скалі сидить» (Леся Українка). 2. Хто ж не мріє мати вірного товариша й самому бути таким! (О. Гончар). 3. Соломія не відривала очей від берега (М. Коцюбинський). 4. Хмаринок росяні долоні блищать, мов точений алмаз (Р. Братунь). 5. Праця та розум – краса людини (Нар. тв.).

II. Ідеш-таки до інституту вчитися? (І. Ле); Схотілося сонця, веселого шуму ріки, теплого хатнього духу, розмови (М. Коцюбинський); Підожди. Іване, хай приложу гірчиці до рани (Нар. тв.); Митцю не треба нагород (Л. Костенко); Якось незатишно і прохолодно стало (М. Іванців).

III. Вибачатися.

IV. В далечінь холодну без жалю за літом синьоока осінь їде навмання (В. Сосюра).

Варіант 11

I. 1. Повітря навкруги здавалось не сірим, не похмурим, як восени, а майже білястим, променистим (О. Гончар). 2. І серцю солодко було без краю (О. Олесь). 3. Згоріть в житті – єдине щастя (О. Олесь). 4. Давно мав намір відвідати ці, пов'язані з гіркими спогадами, місця (Ю. Бедзик). 5. Я без тебе, мово, без зерна полова, соняшник без сонця, без птахів діброва... (Ю. Рибчинський).

II. З харчами зараз сутужно (Ю. Збанацький); Співай же, серце, не мовчи (В. Сосюра); Готують молодий пшеничний урожай в бджолинім вересні (А. Малишко); Розуму не купиш (Нар. тв.); Тремтіння віт, і жах, і насолода, шаленство злив у білому вогні (Л. Костенко).

III. Сказати.

IV. Не було б перемоги без віри у безсмертя людського добра (Т. Масенко).

Варіант 12

I. 1. Вода стала темно-вишневого кольору (Г. Тютюнник). 2. І заплакало, забилось давнє й чисте у душі (Олександр Олесь). 3. Блакитні гори хмар прикрилися ніби сивим туманом диму (Н. Кобринська). 4. Хлоп'я в садку собі гуляло (Л. Глібов). 5. Яка ж вона чудова, ця Ярина (Ю. Збанацький).

II. В очах ні крику, ні скорботи (А. Малишко); І вітер ласкавий, і довгії трави, і в квіти обрамлений день (В. Сосюра); Не майте гніву до моїх порад і не лінуйтеся доглядати свій сад (М. Рильський); І голови втрачати не треба (М. Стельмах); Краще тепер, ніж у четвер (Нар. тв.).

III. Будувати.

IV. І хай сердець розквітлих чисті звуки мелодією щастя прозвучать (Л. Забашта).

Дом. завд.: Проаналізувати речення: *Неповторні в квітні вечори привітні... А сади у цвіті. Ти найкраща в світі. Вечори далекі. Вечори забуті. Вас я звать не буду. Вас не повернути. Зустріч-хвилювання в сутінках алеї. Перша пісня – завжди біль душі моєї.*

КОНТРОЛЬНА РОБОТА

Мета: оцінити рівень навчальних досягнень студентів з теми «Просте неускладнене речення»; перевірити знання й уміння, необхідні для мовного аналізу синтаксичних явищ.

Завдання:

1. Диктант. 2. Синтаксичний аналіз кількох речень за схемою.

Домашнє завдання:

Скласти речення за схемами: *Складений підмет – узгоджене означення – складений іменний присудок – обставина мети. Непрямий додаток – простий підмет – складений дієслівний присудок – непрямий додаток – обставина способу дії.*

Схема аналізу простого речення

1. Тип за кількістю граматичних основ (просте / складне).
2. Тип за метою висловлювання (розповідне, питальне, спонукальне).
3. Тип за інтонаційним оформленням (окличне / неокличне).
4. Тип за характером предикативних відношень (стверджувальне / заперечне).
5. Тип за структурою граматичної основи (двоскладне / односкладне).
6. Тип за наявністю (відсутністю) другорядних членів речення (поширене / непоширене).
7. Тип за наявністю (відсутністю) обов'язкових членів речення (повне / неповне).
8. Тип за наявністю (відсутністю) засобів ускладнення (неускладнене / ускладнене).
9. Пунктуація.
10. Аналіз головних і другорядних членів речення: а) пояснюване слово; б) запитання; в) аналізоване слово; г) член речення, його різновид; г) засіб вираження; д) тип синтаксичного зв'язку.

Зразок розбору

Море світла повільно почало заливати простори стелу.

Речення просте, розповідне, неокличне, стверджувальне, двоскладне, поширене, повне, неускладнене. У кінці розповідного неокличного речення ставиться крапка.

(що?) море світла – складений підмет, виражений семантично

неподільним словосполученням (метафора) – іменником середнього роду у називному відмінку однини з іменником середнього роду у родовому відмінку однини;

море світла (що робило?) почало заливати – складений дієслівний присудок, виражений особовим дієсловом дійсного способу минулого часу середнього роду однини із фазовим значенням та інфінітивом, координація;

почало заливати (що?) простори – прямий додаток, виражений іменником у знахідному відмінку множини, керування (сильне, безпосереднє);

почало заливати (як?) повільно – обставина способу дії, виражена прислівником способу дії, прилягання;

простори (які?) степу – неузгоджене означення, виражене іменником у родовому відмінку однини чоловічого роду, керування (слабке, безпосереднє).

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ IV. ПРОСТЕ УСКЛАДНЕНЕ РЕЧЕННЯ

Тема 4.1. ОДНОРІДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Мета: поглибити знання студентів про однорідні члени речення; сформувані вміння й навички знаходити однорідні члени у реченні та визначати їх вид, аналізувати зв'язок між ними; розвивати вміння користуватися цими видами синтаксичних одиниць в усному та писемному мовленні; удосконалити навички вживання розділових знаків у реченнях з однорідними членами; вміти розрізняти однорідні та неоднорідні означення; за допомогою мовленнєво-комунікативного матеріалу сприяти естетичному розвитку студентів.

Питання для розгляду:

1. *Просте ускладнене речення як синтаксична одиниця.*
2. *Однорідні члени речення: сутність, типологія, пунктуація.*
3. *Узагальнювальні слова при однорідних членах речення.*
4. *Однорідні і неоднорідні означення та обставини.*

Домашнє завдання:

а) *підготувати повідомлення:*

«Вивчення однорідних членів речення на уроках рідної мови у загальноосвітній школі»;

б) *написати твір-мініатюру на одну із запропонованих тем: «Ранок у лісі», «Схід сонця», «Світанок над озером», використавши однорідні члени речення і охарактеризувавши їхні граматичні та пунктуаційні особливості.*

Література для додаткового опрацювання

1. Війтик О.М. Однорідні і неоднорідні означення / О.М.Війтик // УМЛШ – 1973. – № 3. – С. 58–62.
2. Войцехівська І. Однорідні члени речення (Вивчення теми на основі професійної лексики) / Ірина Войцехівська // Дивослово. – 2012. – № 12. – С. 2–7.
3. Заболотний О. Особливості узгодження присудка в числі з рядом однорідних підметів / Олександр Заболотний. // Дивослово. – 2003. – № 9. – С. 32–33.

Тема 4. 2–3. ВІДОКРЕМЛЕНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Мета: поглибити знання студентів про відокремлення та види відокремлених членів речення; сформувати вміння й навички виділяти відокремлені члени речення інтонаційно та пунктуаційно; розвивати вміння користуватися цими видами синтаксичних одиниць в усному та писемному мовленні; за допомогою мовленнєво-комунікативного матеріалу розвивати культуру мовлення студентів.

Питання для розгляду:

1. *Причини та умови відокремлення членів речення.*
2. *Історія вивчення відокремлених членів речення.*
3. *Відокремлені означення, прикладки, додатки, обставини, уточнюючі члени речення.*

Домашнє завдання:

I а) *підготувати повідомлення:* «Вивчення відокремлених членів речення на уроках рідної мови у загальноосвітній школі»;

б) *скласти* по одному прикладу на кожне правило відокремлення означень, прикладок, обставин, додатків, об'єднавши їх спільною темою «*Прощання із зимою*».

II – *виконати* вправу 564 (за зб. М. Я. Плющ).

Література для додаткового опрацювання

1. Байдусь С. Відокремлена прикладка як різновид означення / Сніжана Байдусь // Дивослово. – 2013. – № 3. – С. 14–16.
2. Кононенко В.І. Синтаксичні зв'язки в ускладненому реченні / В.І. Кононенко // УМЛШ – 1980. – № 1. – С. 27–34.
3. Павлів І. «Коли сакура зацвіте» (Вивчаємо дієприслівниковий зворот) / Ірина Павлів // Дивослово. – 2013. – № 1. – С. 5–7.
4. Павлів Л. Речення з відокремленими членами та їх пунктуаційне оформлення (Урок-проект) / Людмила Павлів // Дивослово. – 2010. – № 6. – С. 8–10.
5. Рогаль М.С. Відокремлені додатки / М. Рогаль // УМЛШ – 1974. –

№ 1. – С. 71–72.

6. Слинько І.І. Речення із звертаннями, вставними словами, відокремленими членами / І. Слинько // УМЛШ – 1980. – № 2. – С. 45–51.

7. Тишківська Н. Розділові знаки у реченнях з відокремленими членами (Вправи для 8 кл.) / Н. Тишківська // Дивослово. – 2005. – № 11. – С. 7–8.

Тести

Визначити, у якому реченні пропущено кому при відокремленій обставині.

1

а) Сагайдак напнувшись плащ-палаткою, сидів, не втручаючись у розмову (*О. Гончар*).

б) Дмитро, дужий, стікаючи живими струмками, вскакує в ріку (*М. Стельмах*).

в) Жінка заметушилася, наводячи порядок (*М. Стельмах*).

2

а) Біліє лілея, ваблячи своєю дивовижною чистотою (*О. Гончар*).

б) Гнат, посміхаючись, став біля порога схвально придивляючись до постаті і свіжого обличчя молодиці (*М. Стельмах*).

в) Мати спить, над колискою сина схилившись (*Леся Українка*).

3

а) Безлюдна вуличка причаїлась у сутінках, дрімала мигаючи тьмяними вогниками (*С. Журахович*).

б) Дуб стояв, не скинувши ще сухого торішнього листа (*Ю. Смолич*).

в) Низько чіпляючись за дерева і дахи, повзли над селом розкошлані, непроглядні хмари (*В. Козаченко*).

4

а) Місяць уже сідав, ховаючись за хатами й деревами (*В. Козаченко*).

б) Дивлячись на людей, усміхався і мій батько – великий добрий чоловік (*О. Довженко*).

в) Вода по весні, рвучи греблі та разносячи загати гуде та клекоче (*Панас Мирний*).

5

а) Хлопець, не прощаючись, у бої помчав (*К. Герасименко*).

б) Жовте листя, тремтячи і коливаючись у повітрі тихо сідало на землю (*Б. Грінченко*).

в) Рівнина поволі темнішала, укриваючись присмерком (*П. Кочура*).

6

а) Глухо погримуючи, рухались до автостради танки (*О. Гончар*).

б) Лише рілля в степу зберігши колір чорний, його перелива у золото

колось (*А. Малишко*).

в) Зненацька почав падати, кружляючи, спокійний лапастий сніг (*І. Вільде*).

7

а) Місяць впливав з-за садка, розкидаючи срібне проміння.

б) Три дні і три ночі, не втихаючи палало.

в) Синє небо, побратавшись з веселою землею, розгортає над нею своє блакитне шатро (*із творів Панаса Мирного*).

8

а) Чорні голі дерева стояли в снігу, настовбурчившись замерзлими гілочками і, наче мертві, не ворушилися од вітру (*М. Коцюбинський*).

б) Річка, зламавши кригу, вийшла з берегів і залила всю заплаву (*В. Козаченко*).

в) Розганяючи туман, сонечко вставало (*В. Стус*).

9

а) Сонце, сідаючи за гору по той бік Дністра, проглянуло з-за хмар (*М. Старицький*).

б) І ми йдемо, прорвавши коло тьми ходою вільною, шляхом просторим назустріч далям (*М. Рильський*).

в) Дніпро голубів, звиваючись стрічкою в луках (*С. Скляренко*).

10

а) Блискавиці шматували чорне небо, розколюючи важкі, темні олов'яні хмари (*І. Цюпа*).

б) Прощався з літом я, блукаючи лугами (*М. Нагнибіда*).

в) Здалека під небом в вирій летючи, голосно курличуть журавлів ключі (*Я. Щоголів*).

11

а) Густише запахла трави, перебиваючи в'язкий запах дубової кори (*В. Гжицький*).

б) Полетіло, поспішаючи кружляючи в повітрі, сухе шарудливе листя (*В. Собко*).

в) Запрягши сонце до теліги, назустріч виїду весні (*Б.-І. Антонич*).

12

а) Низько чіпляючись за дерева і дахи повзли над селом розкошлані, непроглядні хмари (*В. Козаченко*).

б) Місяць плив поміж хмар, розливаючи сріблясте сяйво (*І. Цюпа*).

в) Сплітаючись гіллям, стоять дуби зелені, свіжо листі (*М. Рильський*).

13

а) Дуб стояв, не скинувши ще сухого торішнього листя (*Ю. Смолич*).

б) Надбіг і майже відбігає вже, не оглядаючись кучерявий червень (*Є. Кротевич*).

в) Ми пустилися з попутним штормом у вузьку протоку, лишаючи за собою оскаженілий океан (*Ю. Яновський*).

14

а) Усміхаючись, роздивляючись на всі боки вийшла Люба на край лісу (*В. Бабляк*).

б) Не піймавши на крадіжці, не кажи, що злодій (*Нар. творч.*).

в) З одного місця переходили люди на друге, шукаючи волі (*Панас Мирний*).

1. Кашуба Н. Звертання як синтаксичне явище (Практичне заняття на мовному матеріалі творчої спадщини Івана Нечуя-Левицького) / Наталія Кашуба // Дивослово. – 2013. – № 9. – С. 41–44.

15

а) Збоку від скелі, під куц присадкуватої шипшини внувивши голову, вискочив і побіг ховрашок (*М. Вінграновський*).

б) Пливуть літа по річищах своїх, стираючи дрібненькі дні і дати (*А. Малишко*).

в) По той бік річки, навпроти сосни, заходило сонце, пославши на воду од берега й до берега шматок червоного полотна (*Г. Тютюнник*).

Тема 4.4. ЗВЕРТАННЯ. ВСТАВНІ І ВСТАВЛЕНІ КОНСТРУКЦІЇ

Мета: поглибити знання студентів про звертання, вставні і вставлені конструкції, їх стилістичну роль у мовленні; сформувати вміння й навички виділяти в реченнях ці внесення, правильно їх інтонувати; розвивати вміння користуватися цими видами синтаксичних одиниць в усному та писемному мовленні; удосконалити навички вживання розділових знаків у реченнях із внесеннями; вміти розрізняти вставні і вставлені конструкції; за допомогою мовленнєво-комунікативного матеріалу розвивати мовленнєвий етикет студентів.

Питання для розгляду:

1. Значення та способи вираження звертання, місце його в реченні.
2. Вставні та вставлені конструкції, відмінність між ними.

Домашнє завдання:

а) підготувати повідомлення:

«Вивчення звертання, вставних і вставлених конструкцій на уроках рідної мови у загальноосвітній школі»;

б) скласти по 3 речення зі вставними та вставленими конструкціями і звертаннями, об'єднавши їх спільною темою «Умань, ти рідною стала мені».

Література для додаткового опрацювання

1. Жайворонок В.В. Вставні речення та розділові знаки при них /

В.В. Жайворонок // УМЛШ – 1980. – № 6. – С. 16–19.

2. Кашуба Н. Звертання як синтаксичне явище (Практичне заняття на мовному матеріалі творчої спадщини Івана Нечуя-Левицького) / Наталія Кашуба // Дивослово. – 2013. – № 9. – С. 41–44.

3. Мановицька А.Я. Узгодження присудка із звертанням / А.Я. Мановицька // Українське мовознавство. – Вип. 2. – К., 1974. – С. 41–45.

4. Скаб М.С. Семантико-синтаксичні функції українського вокатива / М.С. Скаб // Мовознавство. – 1987. – № 5. – С. 86–88.

Тести

Вказати, що виражають вставні компоненти у реченнях:

А – упевненість або невпевненість у тому, що повідомляється.

Б – джерело думки.

В – емоційну оцінку повідомлюваного.

Г – активізація уваги співрозмовника.

Д – порядок думок, послідовність їх викладу.

Е – додаткове повідомлення.

I. ..1. Життя, звичайно, йде вперед і нікому не дано такої сили яка б могла спинити його непереможний рух (*Н. Рибак*).

2. А тут, знаєте, гарно (*М. Коцюбинський*).

3. По-перше, я не могла дивитися в її лице, коли говорила про нього, а по-друге, в мене не була совість цілком чиста (*М. Коцюбинський*).

II. 1. Не плакали друзі, бо сльози, як кажуть, солдати в обози здають ще до першого бою (*П. Воронько*).

2. Звичайно, людина може розкритися, може спалахнути, може кинути себе на високу гору (*Ю. Мушкетик*).

3. Діда (мати божилася, що це правда) тримав у руках сам диявол (*О. Довженко*).

III. 1. Може, це біль наш, а може, вина, може, бальзам на занедбані душі (*Л. Костенко*).

2. Бо це не просто тигр, як бачите, а бенгальський (*Остан Вишня*).

3. Може, вона співає, може, сміється, а може, зайшла від плачу (*М. Коцюбинський*).

IV. 1. Це Маруся Чурай, як кажуть, українська Сафо, донька полтавського сотника часів Хмельниччини (*О. Гончар*).

2. На жаль, тут не було ніяких сумнівів: донька не повернеться (*Ю. Яновський*).

3. Якийсь час пливли вони в тумані поміж берегами, одірвані од землі й безпомічні, як їм здавалося (*М. Коцюбинський*).

V. 1. Щастя кожного, саме так нерідко думають, у його ж руках (*З преси*).

2. Наслухались дві Мухи того дива (про це найбільше Чміль гудів) (Л. Глібов).
  3. Вони наказали полоненим бігти, і, мабуть, саме те полегшило Іванові втечу (Ю. Мушкетик).
- VI.** 1. Досі дні стояли теплі, сонячні, а сьогодні, мов на гріх, задощило (О. Гуріненко).
2. Але, я думаю, найбільш на Україну тягли його відтіль ті струни потайні (М. Рильський).
  3. Можливо, і навіть дуже можливо, що з вас вийде і заслужений майстер стрілецького спорту (Остан Вишня).
- VII** 1. Беру здоровенний залізний лом, по-нашому, шворінь, розпікаю в кузні один кінець дочервона (О. Гончар).
2. Шкода, той час не вернеться ніколи (Л. Костенко).
  3. Орфей, до речі, також був фракієць (Л. Костенко).
- VIII.** 1. Ви, повірте, не бачили ще такої краси (М. Стельмах).
2. Пора б уже, пора (старечі губи шепотять, не кажуть) становище своє розумно зважить і з милого хлопчини-пустуна зробитись мужем (М. Рил).
  3. Ще, здається, так недавно по цих східцях він, малий, підіймався з матір'ю (М. Стельмах).
- IX.** 1. На стендах мисливці стріляють по невеличких, як ви знаєте, крихких тарілочках (Остан Вишня).
2. Отже, що тут багато говорити і сперечатися (М. Грушевський).
  3. Христя, так її звали, зосталася малою для батька-матері (Панас Мирний).
- X.** 1. Ведмідь кружляв навколо пастки, тягнувся до принади, але, очевидно, не зважувався торкнутися до неї (М. Трублаїні).
2. Він був менший син у батька, і все батьківське добро, по українському звичаю, припадало меншому синові (І. Нечуй-Левицький).
  3. Він головою в такт мелодії кивав (це взагалі була його питома риса) (М. Рил.).

Зразок розбору ПУР:

Карпати мріють, опорошені голубим сяйвом.

Речення розповідне, стверджувальне, неокличне, просте, двоскладне, повне, поширене, ускладнене відокремленим означенням, вираженням дісприкметниковим зворотом. У кінці речення ставиться крапка. Відокремлене означення відділяється комою.

(що?) Карпати – простий підмет, виражений іменником у називному відмінку множини;

Карпати (що роблять?) мріють – простий власне дієслівний присудок, виражений дієсловом дійсного способу теперішнього часу III особи множини, координація;

Карпати (які?) опорошені голубим сяйвом – відокремлене означення, виражене дієприкметниковим зворотом, аплікація;

Карпати (які?) опорошені – узгоджене означення, виражене дієприкметником у називному відмінку множини, узгодження;

опорошені (чим?) сяйвом – непрямий додаток, виражений іменником в орудному відмінку однини середнього роду, керування (слабке, безпосереднє);

сяйвом (яким?) голубим – узгоджене означення, виражене прикметником в орудному відмінку однини середнього роду, узгодження.

БЛОК ЗАПИТАНЬ І ЗАВДАНЬ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Які члени речення називаються однорідними?
2. Які члени речення можуть бути однорідними?
3. Як розрізнити однорідні й неоднорідні означення?
4. Які слова називаються узагальнювальними? Навести приклади речень з однорідними членами, з якими вживаються узагальнювальні слова.
5. Якими розділовими знаками відокремлюються узагальнювальні слова?
6. Дати визначення відокремленню. Назвати загальні умови відокремлення членів речення.
7. Чому відокремлюватися можуть лише другорядні члени речення? Які?
8. Яку роль виконують у реченні відокремлені уточнювальні члени речення?
9. Чому відокремленими уточнювальними членами можуть бути всі члени речення?
10. Назвати основні правила відокремлення другорядних членів речення.
11. Назвати правила відокремлення уточнювальних членів.
12. Якими специфічними особливостями характеризуються звертання, вставні й вставлені конструкції?
13. Чим може виражатися звертання? Яка форма допомагає йому виступати художнім засобом?
14. Як відрізнити звертання від підмета? Навести приклади.
15. З якою метою вживається звертання в мовленні? Які розділові знаки ставляться у реченнях зі звертаннями?
16. Як відрізнити вставні конструкції від вставлених?

17. На що можуть вказувати вставні слова, словосполучення і речення? Які розділові знаки ставляться у реченнях зі вставними конструкціями?

18. Яка основна функція вставлених конструкцій?

19. Якими розділовими знаками виділяються в реченні вставлені конструкції?

Лабораторне заняття № 1 **ТЕМА: РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ**

У ПРОСТОМУ УСКЛАДНеноМУ РЕЧЕННІ

Мета: перевірити знання студентів про засоби ускладнення простого речення, їх види та способи вираження; оцінити рівень пунктуаційної грамотності студентів – вміння правильно ставити розділові знаки при однорідних, відокремлених, уточнювальних членах речення, звертаннях, вставних і вставлених конструкціях; оцінити вміння здійснювати лінгвістичний аналіз простого ускладненого речення та вміння використовувати засоби ускладнення простого речення у власному мовленні.

Завдання

1. *Поставити розділові знаки, підкреслити засоби ускладнення.*
2. *Зробити повний синтаксичний аналіз виділеного речення.*
3. *Скласти два речення із вставленими конструкціями.*

I варіант

1. *Вогка земля мліла в золоті сонячного проміння вільна від тіней і холодків (М. Коцюбинський).*
2. *Річка зламавши кригу вийшла з берегів і залила всю заплаву (В. Козаченко).*
3. *Перепоვნений любов'ю я відкрив кохання книгу (П. Тичина).*
4. *І лиш могили древні дідугани нагадують колишні буйні дні (М. Драй-Хмара).*
5. *Сонце сідаючи за гору по той бік Дністра проглянуло з-поза хмар на хвилину і останнім променем попрощалось із землею (М. Старицький).*
6. *Досі дні стояли теплі сонячні а сьогодні мов на гріх задощило (О. Гуріненко).*
7. *Наліг туман на воду й береги густий і непрозорий (М. Рильський).*
8. *Рівна дорога роздвоюючись вужчала (А. Шиян).*
9. *Після переселення сюди в степи ще довго ночами вчувалось трембітання трембіти в горах (О. Гончар).*
10. *І чого ти серце моє тремтиш як листок на вітрі? (В. Стефаник).*

II варіант

1. Тепло дихнула в лице пухка чорна земля повна спокою й надії (М. Коцюбинський).

2. Ліс випустив мене з своїх обіймів степам віддавши лагідно (В. Стус).

3. *Переможений поглядом її променистих очей він якось зів'яв* (А. Хижняк).

4. Високі ідеали людини що живуть в шевченковій поезії близькі нам людям двадцятого віку (О. Гончар).

5. Чорні голі дерева стояли в снігу настовбурчившись замерзлими гілочками і наче мертві не ворушились од вітру (М. Коцюбинський).

6. Словом я до безумства люблю небо трави зорі задумливі вечори ніжні осінні ранки (М. Хвильовий).

7. Ранок стояв літній сонячний і прозорий (Ю. Смолич).

8. Під місяцем то темніючи то просвітлюючись рухалися сизі хмари хвилювалося жито (М. Стельмах).

9. А за річкою попід кучерявим зеленим лісом вся гора вкрита розкішними килимами ярини (М. Коцюбинський).

10. Припливайте до колиски лебеді як мрії опустіться тихі зорі синові під вії (В. Симоненко).

III варіант

1. *Росяні перли розсипані за ніч по травах і вітах ялини займалися феєричними вогнями* (Ю. Бедзик).

2. І я заплакавши назад поїхав знову на чужину (Т. Шевченко).

3. Заглиблена в спогади Ніна не почула як розчинилися двері і мати переступила через хатній поріг (А. Шиян).

4. Далеко за синім морем на чужій чужині гинули вони безталанні шукачі щастя (І. Цюпа).

5. Синє небо побратавшись з веселою землею розгортає над нею своє блакитне безмірно-високе безмірно-широке шатро (П. Мирний).

6. Здавалосьь полетів дев'ятий вал і прокотився бурею по морі (Л. Українка).

7. Загримів дрібний грім веселий срібlistий неначе регіт молодого хлопця (І. Нечуй-Левицький).

8. Життєву путь свою нерівно і хитаючись верстав я (М. Рильський).

9. Там на столах русявий хліб лежить важким тяжінням поля (А. Малишко).

10. Тобі одній омріяна царівно тобі одній дзвенять мої пісні (М. Рильський).

IV варіант

1. Акації стояли саме в цвіту завітчані безліччю білих китиць (І. Нечуй-Левицький).

2. Ясний місяць зблід засоромившись зірки та червоного ранку (І. Нечуй-Левицький).

3. Палкої поетичної вдачі вона не могла вдовольнитися буденним життям запрягшись до щоденної важкої праці (М. Коцюбинський).

4. Ось жайворон ожив трудар і ворожбит над гуком весняних моторів і копит і поля сірого (А. Малишко).

5. Ввібравши в себе погожість і ясноту сонячного дня село виглядало як дівчина красуня (І. Цюпа).

6. Ми буває прощаєм неточні слова але неточність у слові ніколи (Б. Олійник).

7. І пада сніг лапятий волохатий спокійно й величаво над селом (М. Рильський).

8. Надбіг і майже відбігає вже не оглядаючись кучерявий червень (Є. Кротевич).

9. В низині за городами по-осінньому тривожились перелітні птахи (М. Стельмах).

10. Тебе я земле всю сходив до краю (М. Вороний).

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ V

СКЛАДНЕ НЕУСКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

Тема 5.1. СКЛАДНОСУРЯДНІ РЕЧЕННЯ

Мета: поглибити знання студентів про складне речення та складносурядні речення зокрема; сформувані вміння й навички визначати в них граматичні основи, розряди сполучників сурядності; розвивати вміння користуватися цими видами синтаксичних одиниць в усному та писемному мовленні; удосконалити пунктуаційні навички студентів; за допомогою мовленнєво-комунікативного матеріалу сприяти естетичному розвитку студентів.

Питання для розгляду:

1. Складне речення як синтаксична одиниця: сутність, засоби поєднання предикативних одиниць, типологія.

2. Принципи класифікації складних речень.

3. Структурно-семантичні типи складносурядних речень.

Домашнє завдання:

а) підготувати повідомлення: «Вивчення складносурядних речень на уроках рідної мови у школі»;

б) скласти твір-мініатюру «Чари весняного саду», використавши різні

типи складносурядних речень; виконати синтаксичний аналіз одного речення за схемою.

Література для додаткового опрацювання

1. Жайворонок В.В. Синтаксичний розбір складносурядних речень / В.В. Жайворонок // УМЛШ – 1970. – № 6. – С. 65–68.
2. Кадельчук В.З. Розділові знаки в складносурядних реченнях / В. Кадельчук // УМЛШ – 1973. – № 8. – С. 54–57.
3. Коваленко Л. Складне речення як синтаксичне явище. Розділові знаки між частинами складносурядного речення / Ліна Коваленко // Дивослово. – 2010. – № 6. – С. 19–22.

Тести

Визначити причину відсутності коми між частинами складносурядного речення:

- А – речення мають спільні другорядний член, вставне слово або частку;*
Б – речення мають спільну частину складного речення;
В – обидва речення є спонукальними, питальними або окличними;
Г – обидва речення є називними або безособовими

1.

1. Хай вітер знамена колише й співають в садах солов'ї! (В. Сосюра).
2. Я думав: який прекрасний світ і яке прекрасне життя (О. Довженко).
3. Тільки цвіркун цвіркоче в житті та інколи за підпад'юмкає перепелиця (М. Коцюбинський).

2.

1. В тайзі достигали кедрові горіхи і визрівала червона брусниця (О. Донченко).
2. Як пахне скрізь і місяць як сія! (Б. Грінченко).
3. Ніч. Гримить і блискає (І. Франко).

3.

1. Лише гул од копит степом котився та хліба шелестіли (А. Головка).
2. Брязкіт металу і гуркіт вибухів. І нескінченні кубометри переміщеної землі (О. Довженко).
3. Від гострого болю в очах потемніло і на вії виступили сльози (В. Козаченко).

4.

1. А чи існують взагалі чеберяйчики і які на те докази? (П. Загребельний).
2. Поверх трави тільки гарячий вітер гуляє та сонце розсіває своє пекучо-іскристе проміння (Панас Мирний).
3. А внизу пролітають вагони і колеса у тьмі цокотять (В. Сосюра).

5.

1. Нехай серця не знають супокою і хай обганяють мрії часу біг!
(*В. Симоненко*)

2 Від його ходи на столі заколивався трисвічник і тонко задзвеніли кришталеві підвіски (*П. Панч*).

3. Коли ж одчинили вікно, світло впало на ціле море напружених облич і кризь вікно в хату влетіла стоока тривога (*М. Коцюбинський*).

6.

1. Хай пливуть карбовано хвилини і життя одмірює мотор (*В. Сосюра*).

2. В той час скирти і клуня зайнялись і зорі зникли (*Т. Шевченко*).

3. Часом качка в повітрі дзвенить чи кажан проти місяця грає
(*М. Рильський*).

7.

1. Чого світання так ясніє і в полі ген сріблиться пісенька дзвінка?
(*М. Стельмах*).

2. Море так невинно голубіє під стінами скель і сонце так світить ласкаво що аж каміння сміється (*М. Коцюбинський*).

3. Знову зворухнулось повітря і срібні звуки розбудили степ
(*С. Васильченко*).

8.

1. Далеке гавкання собак і лави на снігу (*В. Сосюра*).

2. Схід яснів і вінця хмар вже займалися полум'ям, коли Надія верталася на завод (*Я. Баш*).

3. На ніч небо визірчилось і мороз поміцнішав (*П. Панч*).

9.

1. Степ і вітер. Степ і тиша. Степ і сонце. Цілина (*Л. Первомайський*).

2. У княгині страхом поїнялись очі і лице прибігло (*П. Панч*).

3. Який чудовий кругозір і даль яка барвиста! (*М. Шеремет*).

10.

1. Мабуть, батько ще дужче посивів і мати ще дужче зігнулася
(*А. Головка*).

2. Бело затишно і пахло вогкістю (*А. Головка*).

3. Зрідка пробіжить заєць або спиниться на кручі вовк (*А. Головка*).

Схема аналізу складносурядного речення

1. Визначення кількості предикативних одиниць.

2. Встановлення засобів поєднання предикативних одиниць.

3. Накреслення графічної схеми речення.

4. Визначення типу речення за кількістю граматичних основ та засобами поєднання предикативних одиниць.

5. Тип за семантико-синтаксичними відношеннями (відношення

переліку, послідовності подій...).

6. Тип за структурними особливостями конструкції (відкрита / замкнута).

7. Тип за метою висловлювання (розповідне, питальне, спонукальне).

8. Тип за інтонаційним оформленням (окличне / неокличне).

9. Пунктуація між частинами складносурядного речення.

10. Лінійна та графічна схеми речення.

11. Аналіз предикативних одиниць за схемою розбору простого речення.

З блакитної високості впаде на землю жайворонкова пісня, а широкий степ відгукнеться на ті звуки тихим шелестінням тирси.

*Речення складне, складносурядне, складається з двох частин, поєднаних зіставним зв'язком за допомогою сполучника **а** та відповідної інтонації; зіставні відношення, відкрита структура, двокомпонентна, розповідне, неокличне речення. Між частинами складносурядного речення ставиться кома.*

Схема: [...], а [...].

Перша предикативна одиниця – речення просте, розповідне... (далі за схемою аналізу простого речення).

Теми 5. 2–3. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ

Мета: поглибити знання студентів про складнопідрядні речення; сформувати вміння й навички розрізняти види підрядних речень, сполучні засоби у них, визначати граматичні основи у предикативних частинах; розвивати вміння користуватися цими видами синтаксичних одиниць в усному та писемному мовленні; удосконалити навички вживання розділових знаків у складнопідрядних реченнях; за допомогою мовленнєво-комунікативного матеріалу сприяти розвитку морально-етичних цінностей студентів.

Питання для розгляду:

1. *Складнопідрядні речення: сутність, структура, історія вивчення.*

2. *Типологія складнопідрядних речень.*

3. *Синонімія складнопідрядних речень і співвідносних з ними простих речень з відокремленими членами речення.*

Домашнє завдання:

І а) *підготувати повідомлення:* «Вивчення складнопідрядних речень на уроках рідної мови у школі»;

б) *записати по одному прикладу на кожен тип складнопідрядних речень, об'єднавши їх спільною темою «Весна несе пробудження в природу та життя»;* виконати синтаксичний аналіз одного речення за

схемою.

II – виконати вправу 304 (за зб. М. Ф. Кобилянської).

Література для додаткового опрацювання

1. Богдан М.М. Складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними / М.М. Богдан // УМЛШ.– 1981. – № 7. – С. 41–48.
2. Богдан М.М. Складнопідрядні речення з підрядними означальними / М.М. Богдан // УМЛШ – 1986. – № 6. – С. 36–41.
3. Богдан М.М. Сполучники і сполучні слова як засоби зв'язку частин складнопідрядних речень / М.М. Богдан // УМЛШ – 1979. – № 1. – С. 69–75.
4. Кващук А.Г. Складнопідрядні речення з підрядними допустовими / А.Г. Кващук // УМЛШ – 1975. – № 8. – С. 44–51.
5. Могильницька Г. Сполучники і сполучні слова у складному реченні / Г. Могильницька // Дивослово. – 2007. – № 11. – С. 20–21.
6. Омельчук С. Проблемно-пошукове навчання синтаксису рідної мови (На матеріалі складнопідрядного речення) / С. Омельчук // Дивослово. – 2007. – № 10. – С. 2–7.
7. Слинько І.І. Сполучник чи сполучне слово / І.І. Слинько // УМЛШ – 1987. – № 4. – С. 31–36.
8. Таровита І. Види складнопідрядних речень. Розділові знаки між частинами складного безсполучникового речення / Ірина Таровита // Дивослово. – 2009. – № 12. – С. 2–5.

Тести

Яке із запропонованих речень є складнопідрядним із підрядним означальним?

1

а) Після того, як луг покосять, знову трави ростуть в цвіту (В. Ткаченко).

б) Хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього (М. Рильський).

в) Я з тих країв, де в синій оболоні гарячі персні розкидає день (А. Малишко).

2

а) Відколи пам'ятаю себе, я люблю вітряки, люблю посвисти їхніх крил, гудіння млинових жорен, і присвист, і зітхання ковша (М. Стельмах).

б) Хто в блакитному просторі засвітив чудові зорі, що горять у млі? (Г. Чупринка).

в) Уночі був приморозок, бо суха трава біліла від інею (В. Гжицький).

3

а) Не кричи «ау», доки не вийдеш з лісу (*Н. тв.*).

б) Народ сам скує собі долю, аби тільки не заважали (*М. Коцюбинський*).

в) Післядощове повітря пахло тим ледве вловимим надзвичайно приємним запахом, що завжди асоціюється з народженням якогось нового, досі невідомого життя (*М. Хвильовий*).

4

а) Як тільки ударить перший промінь сонця в мури, вони спалахнуть золотим пожаром (*Леся Українка*).

б) Якби оті проміння золотії у струни чарами якими обернуть, я б з них зробила золоту арфу... (*Леся Українка*).

в) Нема тепер таких річок, як ти була колись, Десно (*О. Довженко*).

5

а) І жалем серце запеклось, що нікому мене згадати! (*Т. Шевченко*).

б) А над усім цим лісовим царством – небо, безкрає, що світить сонцем, дихає заморозками (*Г. Тютюнник*).

в) Сад був залитий настільки чистим світлом, що дерева майже розчинилися у ньому (*В. Шевчук*).

6

а) Чайка квилить над морем тому, що хоче їсти, а не тужить за кимось (*А. Малишко*).

б) Чи відомий вам такий психічний стан, коли за один рідний звук, один образ рідний ладен буваєш заплатити роками життя? (*М. Коцюбинський*).

в) Тільки той ненависті не знає, хто цілий вік нікого не любив (*Леся Українка*).

7

а) Довго стояли мовчки, вдивляючись у чарівне сріблясте озеро, що вже починало вкриватися серпанком сивого туману (*В. Гжицький*).

б) Ніхто не врятує тебе, якщо ти сам не врятуєшся власними силами (*П. Загребельний*).

в) А хто стрічався на шляху зо мною, того з щирим серденьком вітала (*Леся Українка*).

8

а) Коли ми йшли удвох з тобою вузькою стежкою по полю, я гладив золоте волосся (*Д. Павличко*).

б) День кінчався, уступаючи дорогу вечорові, що вже ховався у довгих тінях дубів (*В. Гжицький*).

в) Навіть того, чиє життя минає в небі, цей степ вражає своїм безмежжям, блиском, сліпучістю (*О. Гончар*).

9

а) І тільки при людях, мабуть, дерева тремтять від жаху, бо кращих із них поведуть ні за що ні про що на плаху (*Л. Костенко*).

б) Немає в світі бурі, щоб огонь могла задути вічний та правдивий (*І. Кочерга*).

в) Криниці затінювались, мріяли ночами, щоб колихати у своїх лонах небесні оріони (*Г. Тютюнник*).

10

а) Я їду туди, де мене чекає вільний степ, тихі, задумливі озера, пісні на чумацьких дорогах і сміх безтурботних селянок (*М. Хвильовий*).

б) І стежечка, де ти ходила, колючим терном поросла (*Т. Шевченко*).

в) Сниться йому, наче виміняв на ярмарку гнідого жеребця і веде додому (*Г. Тютюнник*).

11

а) Чий хліб їси, під того дудочку скачи (*Нар. тв.*).

б) Дніпро влився в заокруглений лиман, наче вилазив з зелених густих очеретів (*І. Нечуй-Левицький*).

в) Як передать журбу без краю, що закувала серце в лід? (*В. Сосюра*).

12

а) Хто б блакитному просторі засвітив чудові зорі, що горять у млі? (*Г. Чупринка*).

б) Обернувшись, побачив, як по дорозі мимо дерев, завертаючи на лісову стежину, замелькало щось зелене (*Г. Тютюнник*).

в) Дівчата сміялися, мов золоті горішки розсипалися по клуні (*Ю. Яновський*).

13

а) І комиші над берегом стояли, неначе половецькі чорні стріли на тлі черленого щита небес (*Л. Первомайський*).

б) І не суть мене по полю, де здобув я нашу волю, коні вороні (*П. Воронько*).

в) Я зі страхом відчуваю, як десь глибоко в душі зв'язується й росте вже знайомий, звіданий мною мулкий сум (*Є. Гуцало*).

14

а) Знову нас оточує чарівна краса, яка владно заповнює очі і серце (*Т. Масенко*).

б) Не піймавши на крадіжці, не кажи, що злодій (*Нар. творч.*).

в) Живемо так, що доля одного переплітається з долею іншого (*М. Томенко*).

15

а) Я ненавиджу тих, що, не сіявши, жнуть (*М. Нагнибіда*).

б) Живемо в такий час, коли йде вирішальна боротьба за людину, за її

майбутнє (О. Гончар).

в) Сонце стояло високо й світило так, що майже ніде у дворі не було тіні (Марко Вовчок).

Схема аналізу складнопідрядного речення

1. Визначення кількості предикативних одиниць.
2. Встановлення засобів поєднання предикативних одиниць.
3. Накреслення графічної схеми речення.
4. Визначення типу речення за кількістю граматичних основ та засобами поєднання предикативних одиниць.
5. Тип за співвідношенням головної і підрядної частин (одночленне/дwochленне).
6. Тип за семантико-синтаксичними відношеннями (означальне, з'ясувальне, умови...).
7. Тип за місцем підрядної частини по відношенню до головної.
8. Тип за метою висловлювання (розповідне, питальне, спонукальне).
9. Тип за інтонаційним оформленням (окличне / неокличне).
10. Пунктуація між частинами складнопідрядного речення.
11. Лінійна та графічна схеми речення.
12. Аналіз предикативних одиниць за схемою розбору простого речення.

Віддайте мені мову, якою мій народ мене благословив.

*Речення складне, складнопідрядне. Перше речення – головне, друге – підрядне, одночленне, яке пояснює в реченні додаток **мову**, відповідає на питання **яку?**, приєднується сполучним словом **якою**, стоїть після головної частини і є підрядним означальним; спонукальне, неокличне речення. Головна і підрядна частини розділяються комою.*

[... мову], (якою ...).

Перша предикативна одиниця – речення просте, розповідне... (далі за схемою аналізу простого речення).

Лабораторна робота № 2

ТЕМА: СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

Мета: поглибити знання студентів про типи складнопідрядних речень; зміцнити вміння й навички їх розрізняти; розвивати вміння моделювати і творчо використовувати СПР у власному мовленні, виконувати їх синтаксичний розбір.

Завдання:

1. Накреслити схему СПР, визначити вид підрядної (підрядних) частин. Вказати, якими засобами поєднані підрядні предикативні частини з головною.
2. Знайти зайве складнопідрядне речення (за видом підрядної частини). Відповідь обґрунтувати.
3. Скласти по два СПР, використавши запропоноване речення спочатку в ролі головного, а потім – підрядного.
4. За поданими схемами дібрати (з художньої літератури) або скласти СПР з кількома підрядними. Встановити різновид кожного складного речення.
5. Зробити повний синтаксичний розбір речення.

Варіант 1

I. Наче вийшла вона за крайні хати, за городи й садки, щоб привітати кожного, хто добивається з далекої чи близької дороги (Є. Гуцало).

II. 1. Після того, як луг покосять, знову трави ростуть в цвіту (В. Ткаченко). 2. Відколи пам'ятаю себе, я люблю вітряки, люблю посвисти їхніх крил, гудіння млинових жорен, і присвист, і зітхання ковша (М. Стельмах). 3. Як тільки ударить перший промінь сонця в мури, вони спалахнуть золотим пожаром (Леся Українка). 4. Хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього (М. Рильський). 5. Не кричи «ау», доки не вийдеш з лісу (Н. тв.).

III. ...на дні молочного потоку затонув ранковий світ...

IV. (Якби...), [...]. [...той], (хто...), (хто...).

V. Східна околиця неба жевріла, як залишене на ніч вогнище пастухів (Г. Тютюнник).

Варіант 2

I. І коли, повертаючись пішки в село, бачив на обрії тополю, то інколи здавалось, що повертаєшся саме до неї, до тополі (Є. Гуцало).

II. 1. Народ сам скує собі долю, аби тільки не заважали (М. Коцюбинський). 2. Якби оті проміння золотії у струни чарами якими обернуть, я б з них зробила золотую арфу... (Леся Українка). 3. Невесело на світі жить, коли нема кого любить (Т. Шевченко). 4. Ніхто не врятує тебе, якщо ти сам не врятуєшся власними силами (П. Загребельний). 5. Коли ми йшли удвох з тобою вузькою стежкою по полю, я гладив золоте волосся (Д. Павличко).

III. ...десь зійшло заспане сонце...

IV. [... земля], (яка...). (Мов...), (мов...), [...].

V. А воно пишніло тією неповторною красою, якою так багата природа восени (Г. Тютюнник).

Варіант 3

I. І тобі вона передається якось відразу, бо й ти сьогодні вдосвіта серед туману, як і прилягла річка в полях (Є. Гуцало).

II. 1. Уночі був приморозок, бо суха трава біліла від інею (В. Гжицький). 2. І жалем серце запеклось, що нікому мене згадати! (Т. Шевченко). 3. Чайка квилить над морем тому, що хоче їсти, а не тужить за кимось (А. Малишко). 4. Сад був залитий настільки чистим світлом, що дерева майже розчинилися у ньому (В. Шевчук). 5. І тільки при людях, мабуть, дерева тремтять від жаху, бо кращих із них поведуть ні за що ні про що на плаху (Л. Костенко).

III. ...світ довколишній побачився оновленим, вродливим, і молодим.

IV. [... посмутнів], (бо...), (який). (Хоч...), [...].

V. А над усім цим лісовим царством – небо, безкрає, що світить сонцем, дихає заморозками (Г. Тютюнник).

Варіант 4

I. І долина сивіла так, ніби повилась найдрібнішими цяточками інею, що підбілили та підсвітили далеку голубінь (Є. Гуцало).

II. 1. Хто в блакитному просторі засвітив чудові зорі, що горять у млі? (Г. Чупринка). 2. Я з тих країв, де в синій оболоні гарячі персні розкидає день (А. Малишко). 3. Я їду туди, де мене чекає вільний степ, тихі, задумливі озера, пісні на чумацьких дорогах і сміх безтурботних селянок (М. Хвильовий). 4. Післядощове повітря пахло тим ледве вловимим надзвичайно приємним запахом, що завжди асоціюється з народженням якогось нового, досі невідомого життя (М. Хвильовий). 5. Нема тепер таких річок, як ти була колись, Десно (О. Довженко).

III. ... до самісінького вечора розкошує буйне сонце...

IV. [... так], (що...), (Скільки...), [стільки...], (так що...).

V. Криниці затінювались, мріяли ночами, щоб колихати у своїх лонах небесні оріони (Г. Тютюнник).

Варіант 5

I. Та найбільше роботи їм зараз, коли хліба стоять у наливі, коли ненажерна кузька пластмасово поблискує всюди на колосках, випиваючи з них молоде молочко (О. Гончар).

II. 1. Тільки той ненависті не знає, хто цілий вік нікого не любив (Леся Українка). 2. Чи відомий вам такий психічний стан, коли за один рідний звук, один образ рідний ладен буваєш заплатити роками життя? (М. Коцюбинський). 3. А хто стрічався на шляху зо мною, того з щирим серденьком вітала (Леся Українка). 4. Навіть того, чиє життя минає в небі, цей степ вражає своїм безмежжям, блиском, сліпучістю (О. Гончар). 5. Чий хліб їси, під того дудочку скачи (Нар. тв.).

III. ...природа тішиться своєю чистотою та молодістю...

IV. [...], (так що...), (Коли...), (коли ...), [...тоді...].

V. Сниться йому, наче виміняв на ярмарку гнідого жеребця і веде додому (Г. Тютюнник).

Варіант 6

I. Соняшники високо попіднімали свої жовті голови, мов становилися навшпинячки, щоб погрітися на сонці, котре дугою світу збігало через гору і осідало піском аж ген за ставом на луках (Панас Мирний).

II. 1. Дніпро влився в заокруглений лиман, наче вилазив з зелених густих очеретів (І. Нечуй-Левицький). 2. Дівчата сміялися, мов золоті горішки розсипалися по клуні (Ю. Яновський). 3. І комиші над берегом стояли, неначе половецькі чорні стріли на тлі черленого щита небес (Л. Первомайський). 4. Живемо так, що доля одного переплітається з долею іншого (М. Томенко). 5. Сонце стояло високо й світило так, що майже ніде у дворі не було тіні (Марко Вовчок).

III. ...стоїть урочиста січнева ніч...

IV. (Хоч...), [...]. [...така...], (що...), (що...).

V. Обернувшись, побачив, як по дорозі мимо дерев, завертаючи на лісову стежину, замелькало щось зелене (Г. Тютюнник).

Варіант 7

I. Рівні поля нагадували б степ, якби не той великий ліс, що тягнеться по західній стороні села і творить зелений мур поперек широкої площини, щоб обмежити її розмах (М. Коцюбинський).

II. 1. Довго стояли мовчки, вдивляючись у чарівне сріблясте озеро, що вже починало вкриватися серпанком сивого туману (В. Гжицький). 2. Я зі страхом відчуваю, як десь глибоко в душі зв'язується й росте вже знайомий, звіданий мною мулкий сум (Є. Гуцало). 3. І хто його зна, яку думку дума чумацький отаман в степу серед ночі? (М. Коцюбинський). 4. Кажуть, що вночі на передмістя осінь прибукала з хуторів (Є. Плужник). 5. Ви знаєте, як липа шелестить у місячні весняні ночі? (П. Тичина).

III. ...на небо викотився повний місяць...

IV. [...вірив], (що...), (що...). [...], (якби...).

V. Потім підводив голову, відхекувався так, що в криниці брижилася вода, і знову пив (Г. Тютюнник).

Варіант 8

I. Ось чутно, як несе вітер якусь новину з далекого лісу, що синіє за горбочком (М. Коцюбинський).

II. 1. Сонця виходять із своїх орбіт, щоб нас ogrіти у благій гостині (М. Зеров). 2. Я обламаю хвилинам пальці, щоб не сплітались в печаль годин (Л. Костенко). 3. Щоб жить – я всі кайдани розірву (П. Тичина). 4. Готовий я зробити все для вас, аби не бачить вас в такому одчаї (Леся

Українка). 5. І не дивуй, що я прийшла зненацька (Л. Костенко).

III. ...на небі несподівано розсипалися зорі...

IV. (Якби...), [...]. [...доти], (доки...), (доки...).

V. Денис повернув голову туди, де мало бути його село, і довго вдивлявся в той бік (Г. Тютюнник).

Варіант 9

I. Скільки б не судилося страждати, все одно благословляю завжди день, коли мене родила мати для життя, для щастя, для пісень (В. Симоненко).

II. 1. Так тихо, спокійно в зелених берегах, що хочеться сісти на човен й поплисти (М. Коцюбинський). 2. Як не буде птахів, то і людське серце стане черствим (М. Стельмах). 3. Озимина така густа, що й перепел не пролізе (О. Гончар). 4. Вигострю і виточу зброю іскристу, скільки достане снаги мені й хисту (Леся Українка). 5. Було так тихо, нібито кожна стеблина пізнала тривогу і причаїлась (М. Хвильовий).

III. ...срібним дзвіночком полилася жайворонкова пісня...

IV. (Незважаючи на.....), [...]. [...там], (де...), (який...).

V. Коли звалювали першого дуба – на хлопців дрібним холодним дощем бризнула роса (Г. Тютюнник).

Варіант 10

I. Як хороше радіти без причини, коли на місто сутінь опада і чується, як тихо, безупинно дзюрчить у стоки весняна вода (В. Симоненко).

II. 1. Душа моя розкрита для любові, як нива – для солодкого зерна (Т. Севернюк). 2. У червнєве надвечір'я хмари несподівано просвітлилися, ніби хто підбілів їх молоком (О. Дмитренко). 3. Далеке море відкрило широкі обійми землі і радісно тремтіло, немов жива блакить неба (Ю. Коцюбинський). 4. Коса затріпотіла в стеблі, мов блискавиця поміж хмарами (М. Стельмах). 5. Якщо кохаєш, знайдеш без адрес оцю хатину за морем снігу (Л. Костенко).

III. ...по лісу йшло травнєве надвечір'я...

IV. (...коли), [тоді...]. (коли...), [... знали], (що...).

V. Він був майже поряд, за кущами, так що Юлі видно було його сильні руки (Г. Тютюнник).

Варіант 11

I. Той, хто любить паростки кленові, хто діброви молоді ростить, сам достоїн людської любові, бо живе й працює для століть (М. Стельмах).

II. 1. Дарма що стояло тихе, сонячне безвітря, листя тріпотіло на деревах вздовж шляху (Ю. Смолич). 2. Білі каштани, світлі вогні, де б не бував я, любі мені (А. Малишко). 3. Погрійся тут, моя нічна мано, хоч ми із казки вибули за віком (Л. Костенко). 4. Бачив уві сні село, де не був багато років (П. Гуріненко). 5. Хай небо з усіма громами обвалиться над

тобою, проте ти не маєш права й подумати про розлуку зі своєю землею (М. Стельмах).

III. ...солодко плачуть в садах солов'ї...

IV. [...зорі, (які...)...]. (якби...), (якби...), [...].

V. Від колодязя, що стояв на вигоні між вербами, чувся брязкіт відер, жіночі голоси і веселий сміх дітей (Г. Тютюнник).

Варіант 12

I. Я чую, як чуже існування входить у моє, мов повітря крізь вікна і двері, як води притоків у річку (М. Коцюбинський).

II. 1. Стали спускатися у яр, звідки повіяло холодом і проваллям (Г. Тютюнник). 2. Куди голова задумала, то туди й ноги несуть (М. Номис). 3. Ми підемо, де трави похилі, де зорі в ясній долині (А. Малишко). 4. Там, де ти колись ішла, тиха стежечка зацвіла вечоровою матіолою, житом-долею світанковою (Б. Олійник). 5. Хилилися густі лози, звідки вітер віє (В. Сосюра).

III. ...роса серпанком розсіялася по степу...

IV. [такий...], (наче..). [Все, (що...), (що...),...].

V. І потім, скільки Тимко не озирався назад, ні одна з них не подивилася в його бік (Г. Тютюнник).

Варіант 13

I. Влітку дід частенько лежав на погребні ближче до сонця, особливо в полудень, коли сонце припікало так, що всі ми, й наш кіт, і собака, і кури ховалися під любисток, порічки чи тютюн (О. Довженко).

II. 1. Раз батько, розсердившись за дощ, що ворона накаркала, попросив Тихона Бобиря, єдиного мисливця на всю округу, застрілити її з рушниці. 2. З того часу я почав тішити себе химерною думкою, що бездоганність людська є в більшій мірі ділом удачі й щастя, аніж наслідком чеснот. 3. Безбарвна людина ота, яку посаду не посідала б вона. 4. Після моркви висмоктував мед з тютюнових квітів і з квітів гарбузових, що росли під тином, пробував зелені калачики і білий мак. 5. Але картиною над картинами була картина страшного божого суду, що її мати купила за курку на ярмарку на страх лютим своїм ворогам – бабі, дідові і батькові (Із тв. О. Довженка).

III. ...свою самотність посаджу над ганком...

IV. (Кого...), [того...]. [...вірили], (що...), (як...).

V. Які думки проймають сильну стать, ніхто вам не зізнається (П. Поліщук).

Варіант 14

I. Баба проклинала все, що попадалось їй на очі, – свиней, курчат, поросят, щоб не скиглили, Пірата, щоб не гавкав, дітей, сусідів (О. Довженко).

II. 1. Я одчайдушно закрутив головою і так круто одвернувся, що трохи не впав. 2. Вони так і не знали, як змінити його. 3. Часом Десна розливалась так пишно, що у воді потопали не тільки ліси й сінокоси. 4. Город до того переповнювався рослинами, що десь серед літа вони вже не вміщалися в ньому. 5. Я захлинався від щастя і так насміявся, що продовжувати письмо в такому жанрі вже не вистачає сил (Із тв. О. Довженка).

III. ...втечу в зелений напівсон світанку...

IV. [...тут, (де...), (який...)...]. (Якби...), [...].

V. Дивись і не мовчи, бо домовчався, в байдужість вирла втупивши (П. Поліщук).

Варіант 15

I. Я боявсь поворухнути пальцем, щоб часом Мати Божа не побачила з неба, що я тут у малині (О. Довженко).

II. 1. Тоді я ще не знав, що все проходить, все минає, забувається і губиться в невпинній змінні годин. 2. Я довго прислухався, чи не гукне він ще раз. 3. Перед сном так палко захотілося розвести левів і слонів, щоб було красиво скрізь і не зовсім спокійно. 4. Я тихо поповз у малинову гущавину, майже аж до гадюк, не знаючи, куди подітися і що робить. 5. Адже давно відомо вже, що сила страждання вимірюється не так гнітом зовнішніх обставин, як глибиною потрясіння (Із тв. О. Довженка).

III. ...краплини перші вдарили об шибку...

IV. [...], (чого...). (Яка б...), [...ту], (хто...).

V. І лиш до того, хто моливсь любові, щоночі йшли, безпутно-гонорові, ... музи на постій (П. Поліщук).

Домашнє завдання:

Виконати повний синтаксичний розбір речення: *І коли сивий, знайомий мені з дитинства, лагідний дідуган, пустуючи, вигаптує на шибках свої чудернацькі крижані мережки-лисиці, тоді десь у кутку моїх грудей засвітиться теплий вогник колишньої дитячої радисті (М. Ст.).*

Тема 5.4. СКЛАДНІ БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ РЕЧЕННЯ

Мета: поглибити знання студентів про безсполучникове складне речення та смислові відношення між його частинами; сформувані вміння й навички визначати граматичні основи та відношення між предикативними частинами СБР; розвивати вміння користуватися цими видами синтаксичних одиниць в усному та писемному мовленні; удосконалити навички вживання розділових знаків у СБР та їх правильного інтонування; за допомогою мовленнєво-комунікативного матеріалу розвивати культуру мовлення студентів.

Питання для розгляду:

1. Історія становлення і типологія складних безсполучникових речень.
2. Складні безсполучникові речення з однотипним і різнотипним зв'язком.
3. Пунктуація у складних безсполучникових реченнях.

Домашнє завдання:

- а) підготувати повідомлення: «Вивчення складних безсполучникових речень на уроках рідної мови у школі»;
- б) записати по одному прикладу на кожен тип складних безсполучникових речень, об'єднавши їх спільною темою «*Мрії про майбутнє*»; виконати синтаксичний аналіз одного речення за схемою.

Схема аналізу складного безсполучникового речення

1. Визначення кількості предикативних одиниць.
2. Встановлення засобів поєднання предикативних одиниць.
3. Накреслення графічної схеми речення.
4. Визначення типу речення за кількістю граматичних основ та засобами поєднання предикативних одиниць.
5. Тип за семантико-синтаксичними відношеннями (єднальне, часу...).
6. Тип за структурними особливостями конструкції (однотипні/різнотипні).
7. Тип за метою висловлювання (розповідне, питальне, спонукальне).
8. Тип за інтонаційним оформленням (окличне/неокличне).
9. Пунктуація між частинами складного безсполучникового речення.
10. Лінійна та графічна схеми речення.
11. Аналіз предикативних одиниць за схемою розбору простого речення.

Зразок

І тільки десь чути: в широкому полі то стихне сопілка, то знов заспіва.

Складне речення, безсполучникове, складається із двох різнотипних частин, між якими встановлені пояснювальні відношення, що на письмі фіксується двокрапкою. Розповідне, неокличне речення.

[...]: [...].

Перша предикативна одиниця – реченні просте, розповідне... (далі за схемою аналізу простого речення).

Література для додаткового опрацювання

1. Бронська А.А. Про синтаксичні відношення у безсполучникових складних реченнях / А.А. Бронська // Мовознавство. – 1973. – № 6. – С. 56–63.
2. Дорошенко С.І. Безсполучникові складні речення / С.І. Дорошенко // УМЛШ. – 1980. – № 5. – С. 34–40.
3. Дорошенко С. І. Два уточнення до класифікації безсполучникових складних речень / С. І. Дорошенко // Мовознавство. – 2014. – № 1. – С. 71–76.
4. Кравченко О. Розділові знаки у складних безсполучникових реченнях / О. Кравченко // УМЛШ. – 1972. – № 10. – С. 21–23.
5. Михайлюк Т. Повторюємо й узагальнюємо знання про види складних речень. Урок української мови у 9 класі / Тамара Михайлюк // УМЛ в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2011. – № 11–12. – С.19–22.
6. Рожило Л.П. Співвідносність сполучникових і безсполучникових складних речень / Л.П. Рожило // УМЛШ. – 2001. – № 1. – С. 59-63.

БЛОК ЗАПИТАНЬ І ЗАВДАНЬ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Яке речення називають складним? Навести приклади складних речень.
2. Що є спільного й відмінного між простим і складним реченнями?
3. Якими ознаками характеризується складне речення?
4. Які основні засоби поєднання предикативних частин складного речення? Схарактеризувати ці засоби.
5. Назвати типи складних речень і навести їх приклади.
6. Чим характеризуються сполучникові складносурядні й складнопідрядні речення, а також безсполучникові складні речення?
7. Які речення називають складносурядними?
8. Як співвідносяться частини складносурядних речень з граматичного і змістового боку?
9. Якими сполучниками поєднуються складносурядні речення і які семантико-синтаксичні відношення передають ці сполучники?
10. Як виражаються зіставно-протиставні відношення в складносурядних реченнях?
11. Які семантико-синтаксичні відношення між частинами складносурядного речення виражаються за допомогою розділових сполучників *або, чи, а чи, то... то* та ін.?
12. Яка різниця між єднальними і приєднувальними зв'язками між частинами складносурядних речень?
13. Дібрати із творів О. Довженка вісім-десять складносурядних

речень різних структурних типів. Зробити їх повний синтаксичний розбір.

14. Які речення називають складнопідрядними?

15. Назвати основні структурні особливості складнопідрядних речень.

16. Якими засобами виражено семантичні й синтаксичні зв'язки між головною й підрядною частинами складнопідрядного речення?

17. На які дві структурно-семантичні групи поділяють складнопідрядні речення? Чим вони характеризуються?

18. Які типи складнопідрядних речень належать до речень нерозчленованої структури? Навести приклади.

19. Які типи складнопідрядних речень належать до речень розчленованої структури? Схарактеризувати кожний тип й навести приклади.

21. Які складні речення називають безсполучниковими?

22. Які основні засоби зв'язку предикативних частин безсполучникових речень?

23. Які типи безсполучникових складних речень виокремлюють у мовознавчій науці?

24. Схарактеризувати безсполучникові складні речення з однотипними й різнотипними частинами. Навести приклади.

25. Які розділові знаки ставляться між частинами безсполучникового складного речення?

26. Дібрати з художніх текстів або навести самостійно складені приклади безсполучникових складних речень із різними розділовими знаками й пояснити їх уживання.

КОНТРОЛЬНА РОБОТА

Мета: перевірити знання студентів про типи складного речення; їхні вміння й навички розрізняти види ССР, СПР та СБР, давати їм мовну характеристику; виконувати повний синтаксичний розбір складного речення.

Завдання

1. Зробити скорочений синтаксичний розбір 6 складних речень.

2. Виділені речення розібрати за членами речення.

Варіант № 1

1. *У голубому небі прорізалась срібні зорі, і з ріки зайчиком плигав тендітний і легкий вітерець.*

2. *Коли з любові жінка плаче – всі безпорадні на землі.*

3. *Я знаю: то ти, моя мати, на крилах всю землю несеш.*

4. Над зеленими нивами тремтіло гаряче повітря, наче хто тряс перед очима блискучим серпанком.

5. Вечоріло, тіні від висот уже закривали міжгір'я.

6. *Я обламаю хвилинам пальці, щоб не сплітались в печаль годин.*

Варіант № 2

1. *Ой, рад би я, матусенько, скоріше вернуться, та щось мій кінь вороненький в воротах спіткнувся.*

2. Свіжість трави манила здалеку, а медовий запах квітів наповнював повітря.

3. Доріжка була така вузька, що зелене гілля вгорі сходилось до купи й закривало небо.

4. *Ось послухай: десь за гаєм соловей заплакав враз.*

5. Ніч колихала ласкаво, – проте не спалося ніяк.

6. *Коли зробиш комусь бодай маленьке добро, як стає на душі легко, чисто.*

Варіант № 3

1. На білу гречку впали роси, веселі бджоли одгули, замовкло поле стоголосе в обіймах золотої мли.

2. На хвилину запала тиша, яку порушували тільки пронизливі крики чайок.

3. Нехай я отруєна злою журбою, та в пісні на всяку отруту є лік.

4. *Літо, згадавши, що не проспівало своєї лебединої пісні, раптом повернулось назад і готувало свій останній вибух.*

5. *Життя як метелик: подув вітер і зламав крила.*

6. *Чи то війнув снігом небосхил, чи то так сумно розкричалась галич.*

Варіант № 4

1. *Не може бути самотньою людина, якщо на землі хліб і квіти живуть.*

2. *Не встигнеш надивитися на сонце, а вже вечірня зоря темніє тобі в постарілих очах.*

3. Сонце заходить, цілуючи гай, квіти кивають йому на добраніч.

4. На небі збиралися великі хмари, так що можна було сподіватися дощу.

5. *Бачиш: осінь плаче і тихо ржавий лист мете мені під ноги.*

6. Ані до його заговорити, ані його спитати.

Варіант № 5

1. Сувору польську пушу просвічують вогники, наче ніч горобину зірки.

2. *Ще не полюбивши нікого, дівчина в незрозумілій тривозі ждала його, і чийсь темні очі з'являлися їй із вечорів.*

3. *Весною довго не було дощів, що турбувало всіх.*

4. Або не сокіл я, або спалила мені неволя крила.

5. Квіт на каштанах так чисто і юно зайнявсь, вітер волого припав до пелюсток устами.

6. *Не слухай зайця у гущавині лісу – він сидить на узліссі.*

Варіант № 6

1. *А переманювати навіть пташину не можна, бо тоді не буде вірності на світі.*

2. Літа ніколи не повертаються до людини, а людина завжди повертається до своїх літ.

3. *Білуватий, туманний світанок сплеснув дерев'яним веслом десь неподалік: мабуть, хтось уже вирушив до причалу човном.*

4. Шляхи Франка, Стефаника гаї, де вже співають інші солов'ї, ще більше хочу серцем покохати.

5. *Буря минеться – і знову засяє сонечко.*

6. Після денної спеки враз війнуло вітром, зашумів ліс, магнієво зблиснуло небо, розламуючись у бомбових ударах грому.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ VI. СКЛАДНЕ УСКЛАДНЕНЕ РЕЧЕННЯ

Теми 6.1–2. СКЛАДНЕ УСКЛАДНЕНЕ РЕЧЕННЯ ЯК СИНТАКСИЧНА ОДИНИЦЯ

Мета: поглибити знання студентів про складні ускладнені речення; сформувані вміння й навички визначати граматичні основи та будувати схеми складних ускладнених речень; розвивати вміння користуватися цими видами синтаксичних одиниць в усному та писемному мовленні; за допомогою мовленнєво-комунікативного матеріалу сприяти моральному вдосконаленню студентів.

Питання для розгляду:

1. *Складні ускладнені речення: сутність, типологія, історія вивчення.*

2. *Складнопідрядні речення з кількома підрядними.*

3. *Складні речення із сурядністю та підрядністю.*

4. *Складні речення із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком.*

5. *Період. Абзац.*

Домашнє завдання:

а) *підготувати повідомлення: «Вивчення складних ускладнених*

речень на уроках рідної мови у загальноосвітній школі»;

Б) записати по одному прикладу на кожен різновид складних ускладнених речень, об'єднавши їх спільною темою «Краса людських стосунків».

Література для додаткового опрацювання

1. Білодід І.К. Надфразні єдності як елемент тексту в функціональних стилях літературної мови / І.К. Білодід // Мовознавство. – 1979. – № 2. – С. 14–23.

2. Кучеренко І.К. Складнопідрядні речення з кількома підрядними / І.К. Кучеренко // УМЛШ – 1973. – № 5. – С. 30–39.

3. Кучеренко І.К. Складні речення із сурядністю і підрядністю / І.К. Кучеренко // УМЛШ – 1973. – № 11. – С. 27–33.

4. Метчик Н. Складні речення з безсполучниковим і сполучниковим зв'язком (5 клас) / Надія Метчик // Дивослово. – 2009. – № 12. – С. 23–25.

Тести

1. Визначте тип підрядності у складнопідрядних реченнях з кількома підрядними:

А – однорідна супідрядність;

Б – неоднорідна супідрядність;

В – послідовна підрядність;

Г – підрядність мішаного типу

1.

1. Я б не ступив на батьківський поріг, якби забув про долю Батьківщини, про те, що в серці змалечку зберіг (В. Гнатюк).

2. Чи може людина бути щаслива, якщо життя її перетвориться в бездушне споживання радощів, якщо вона не знає, який важкий, тернистий шлях веде до джерел цього потоку радощів... (В. Сухомлинський).

3. Мова – зброя, якою ми служимо народові, що нас породив, вигодував і виховав (М. Рильський).

2.

1. Колисав мою колиску звук підгірської трембіти, що від неї зорі меркнуть і росою плачуть квіти (Б. Лепкий).

2. Коли пісні мого краю пливуть у рідних голосах, мені здається, що збираю цілющі трави я в лугах (М. Рильський).

3. А чути треба, як співають люди в горі, як співають люди в муках, як здійснюються до неба душі змучені та хворі в довгих, вистражданих звуках (Г. Чупринка).

3.

1. Я світ увесь сприймаю оком, бо лінію і цвіт люблю, бо рала

промінні глибоко урізались в мою ріллю (*М. Драй-Хмара*).

2. Бува, навчають хлопчаків зелених, коли в життя виводять із осель, що справжнє щастя – то синиця в жмені... (*Б. Олійник*).

3. І тільки думки повертають тебе у минуле, у твої весни, у твої літа і зими, що пройшли над тобою хмарами чорними, хуртовинами, що світилися сонцем і вогнем пробивалися з землі (*Г. Кривда*).

4.

1. Навіть далекий вогник на хуторі біля містка теж здається мені зорею, що стала в чиємусь вікні, щоб радісніше жилося добрим людям (*М. Стельмах*).

2. Коли б він міг, зі всього світу скликав би лікарів, щоб вони по крапельці знесли здоров'я його дружині, поставили на проворні ноги (*М. Стельмах*).

3. У вічності, де світла струм тече, повільно крутяться колеса часу, що на верстаті золотому тче свій килим різнобарвний (*Ю. Клен*).

5.

1. Я хочу жити так, щоб серце билось в такт з гарячим серцем рідного народу, щоб квітка й колосок, з криниць ясний ковток були мені не в борг, а в нагороду (*В. Кузьменко*).

2. Хто любить творити красу, той ніколи не буде байдужий до праці, бо всяка праця на благо людини – прекрасна (*В. Сухомлинський*).

3. І скрізь, де генія сіяє слава, де світ новий підвівся із руїн, Франкові нашому – земний уклін! (*М. Рильський*).

6.

1. Той, хто любить паростки кленові, хто діброви молоді ростить, сам достоїн людської любові, бо живе й працює – для століть (*М. Рильський*).

2. І плакав дощами осінніми війною обпалений дуб над тою, що вийшла з бою, яку від ворожої сталі не зміг захистити собою (*В. Соколов*).

3. Народе мій! Чим я тобі віддячу за все, що дав мені, чого навчив? (*П. Дорошко*).

7.

1. З того боку, з якого надійшов був прочанин, з'являються три жіночі постаті, що хутко і легко пересуваються, мов їм допомагають невидимі крила (*Леся Українка*).

2. Все, що я вмію, все, що в серці маю, тобі, народе мій, тобі, тобі (*П. Дорошко*).

3. Щасливий ти, коли чуєш, що даси людям хоча б маленький промінчик доброго сонця на землі... (*І. Чендей*).

8.

1. Якщо ти людина, не називай людиною того, хто не дбає про народ (*Народна творчість*).

2. Коли згряя залетить далеко і в тумані стане тихо, я зупиняюся і наслухаю, що робиться попереду (*Г. Тютюнник*).

3. Якби ви вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя (*Т. Шевченко*).

9.

1. А Ярині так хотілось, щоб хтось побачив і витер її сльози, щоб хтось почув її гірке слово і відповів словом теплим, ласкавим (*С. Скляренко*).

2. Я тої думки, що не може бути творцем людина, яка не відчула музики слова (*К. Гордієнко*).

3. У кожної людини буває такий день, коли вперше радієш сонцю, коли вперше деревами тішишся (*Д. Павличко*).

10.

1. Страшні слова, коли вони мовчать, коли вони зненацька причаїлись, коли не знаєш, з чого їх почать, бо всі слова були уже чиймись (*Л. Костенко*).

2. Я бачив, що якоїсь іскри треба, щоб душі їх розжеврять, розпалить (*І. Франко*).

3. Потім, як дійшли до повноліття, боронить готові були те, що найдорожче нам у світі, що в серцях гарячих ми несли (*О. Ющенко*).

2. Визначте загальний тип складних багатокomпонентних речень:

А – складнопідрядне речення з кількома підрядними;

Б – складне речення із сурядністю і підрядністю;

В – складне речення із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком

1.

1. Ті, хто пливтимуть за мною, будуть чути: над нам з радості ангели схлипнуть (*В. Китайгородська*).

2. Ходить вересень в селі, а літо в осені питає, де поділись журавлі (*В. Китайгородська*).

3. Я й сьогодні не знаю, хто там ходить у саду, як я щастя упізнаю, де кохання я знайду (*Є. Летюк*).

2.

1. Книги – морська глибина: хто в них пірне аж до дна, той, хоч і труду мав досить, дивнії перли виносить (*І. Франко*).

2. Співаю те, що в світі бачу, що в серце або в мозок впало, то засміюся, то заплачу, сміху немого, сліз немало (*Б. Лепкий*).

3. Вогонь у печі палає і гугонить, а Маланка заплющує очі, і їй здається, що то шумить колосом нива і серп черкає по стеблу (*М. Коцюбинський*).

3.

1. Ніхто в житті розполовинити не зможе нас, як віру з серця вийняти, де наш нуртує час (*П. Осадчук*).

2. Є люди, чия доля змушує нас замислитися: чи не вельми поблажливо ставимося ми до себе... (*З газети*).

3. Малишкова щирості сповнена пісня скорила і місто, й село, бо в ній не водичка солонна чи прісна, а те, що на серці лягло (*В. Лагода*).

4.

1. Проїшла гроза – і знову літня проза: парує степ, і оживає ліс (*В. Симоненко*).

2. Я не можу, не можу спинити того, що, мов чорная хмара, на мене йде, що, мов буря, здалека шумить-гуде (*І. Франко*).

3. Я славлю златокоосу осінь, де смуток мій – немов рубін, у перстень вправлений; ще й досі не випав з мого серця він (*М. Драй-Хмара*).

5.

1. Люблю слова, що повнодзвонні, як мед, пахучі та п'янки, слова, що в глибині бездонній пролежали глухі віки (*М. Драй-Хмара*).

2. Ранні гречки біліють, клаптики снігу, пізні тільки вилазять, і на листочках в них мокра земля, яку вони ледве пробили (*М. Коцюбинський*).

3. Хліб любить, щоб його шанували, щоб не розкидалися ним (*Г. Кривда*).

6.

1. Живе лиш той, хто не живе для себе, хто для других виборює життя (*В. Симоненко*).

2. Ганьба і смерть тому, хто напада, і вічна слава тим, хто не здається! (*О. Підсуха*).

3. На болоті спала згряя лебедина, вічна ніч чорніла, і стояв туман... (*О. Олесь*).

7.

1. Світ рухає і зло, і жорстокість, але вони живуть лише через те, що живе любов (*Ю. Мушкетик*).

2. Здається, бачу: рвуться буйні трави, де вже відговорили всі струмки, а Україна лебедина, слава за сином назирає з-під руки (*В. Стус*).

3. Питають сосни, де я мешкаю, коли іду сумною стежкою (*Д. Павличко*).

8.

1. Летить життя моє, кружляє, і хто б його спинити міг, коли воно в цю мить лягає, як зжовклий лист, тобі до ніг (*Л. Первомайський*).

2. Вітчизна моя починається з пісні, що мати співа, і з того, на що споконвіку ніхто не відніме права... (*В. Колодій*).

3. Повинність я над все ушанував, віддав себе я праці без вагання, я йшов туди, де розум посилав (*Б. Грінченко*).

9.

1. Ніщо так не відроджує людину, як любов, і ніщо так не вбиває людину, як та ж любов (М. Стельмах).

2. Де не буваєш, куди не глянеш, скрізь вже помічаєш сліди недавніх приморозків (Є. Гуцало).

3. Уродило жито, та нікому жати: пішли наші хлібороби списками орати (П. Куліш).

10.

1. Так було тепло, самотньо і лячно у віковичній тиші, яку беріг ліс, що діти чули власне дихання, але вухо вперто ловило і побільшувало до найбільших розмірів всякий звук, що мусив жити у лісі (М. Коцюбинський).

2. В лісі було тепер вже зовсім тихо; внизу ярком клубилася мряка, але верхки дерев уже купалися в рум'яній заграві (І. Франко).

3. Були то звичайнісінькі слова втіхи, але, може, тому, що йшли вони від серця, і вчула в них мати щире вболівання за свого сина (О. Гончар).

ПОВНИЙ СИНТАКСИЧНИЙ АНАЛІЗ СКЛАДНИХ УСКЛАДНЕНИХ РЕЧЕНЬ

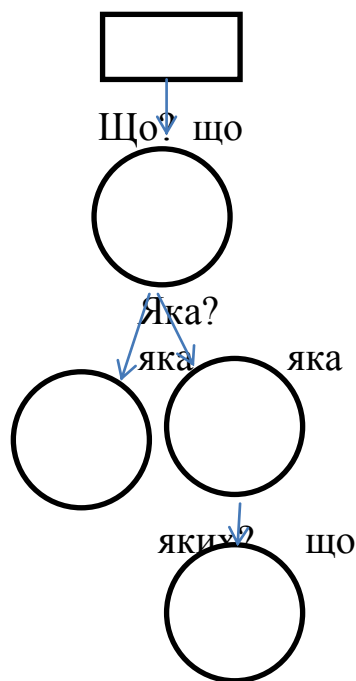
Схема аналізу:

1. Визначення кількості предикативних одиниць.
2. Встановлення засобів поєднання предикативних одиниць.
3. Накреслення графічної схеми речення.
4. Визначення типу речення за кількістю граматичних основ та засобами поєднання предикативних одиниць.
5. Характеристика різновидів зв'язку та семантико-синтаксичних відношень між окремими предикативними одиницями.
6. Тип за структурними особливостями конструкції.
7. Тип за метою висловлювання, за інтонаційним оформленням.
8. Пунктуація між частинами складної синтаксичної конструкції.
9. Аналіз предикативних одиниць за схемою розбору простого речення.

Зразок розбору:

¹Треба було ще глибоко розуміти, ²що мова тільки та невичерпно багата й гарна, ³яка виплекана твоїм рідним народом, ⁴яка живиться із народних джерел, ⁵що ніколи не замулюються (П. Панч).

Речення складне, складнопідрядне, складається з 5 предикативних одиниць. Перша – головна, решта – підрядні. Між ними такі відношення: 1–2–3 – послідовна підрядність, 1–2–4–5 – послідовна підрядність, 2–3–4 – однорідна супідрядність. Схема речення:

Таким чином, це складнопідрядне речення з послідовною та однорідною супідрядністю.

Частина 1 – головна, від її дієслова *розуміти* ставимо питання *що?*, тому підрядна частина 2, яка стоїть у постпозиції і відповідає на таке питання, приєднуючись сполучником *що*, є з'ясувальною; частини 3 і 4 є однорідними, вони залежать від 2-ї, зокрема від указівного слова *та* й іменника *мова*, стоять у постпозиції, відповідають на питання *яка?*, приєднуються сполучними словами *яка* і є підрядними означальними; частина 5 залежить від 4-ї, зокрема, від іменника *джерел* ставимо питання *яких?*, вона стоїть у постпозиції, приєднується сполучним словом *що* і є підрядним означальним.

Домашнє завдання:

Виконати повний синтаксичний розбір речення:

Якби світ весь час дивився в душу дитини ласкавими очима матері, якби все, що пізніше зустрине на своєму життєвому шляху дитина, було таким добрим і лагідним, як добра мати, – у світі не було б ні горя, ні злочинів, ні трагедій (В. Сухомлинський).

Лабораторна робота № 3

ТЕМА: СКЛАДНІ СИНТАКСИЧНІ КОНСТРУКЦІЇ

Мета: поглибити знання студентів про складні ускладнені речення; закріпити їхні вміння й навички визначати граматичні основи та будувати схеми складних ускладнених речень; формувати пунктуаційні навички, розвивати вміння творити означені

синтаксичні одиниці за пропонованими схемами.

Завдання

1. *Складнопідрядні речення з кількома підрядними проаналізувати за: а) різновидом; б) засобами зв'язку; в) семантико-синтаксичними відношеннями. Побудувати схеми речень.*

2. *У ССК поставити розділові знаки. Обґрунтувати їх уживання.*

3. *Побудувати графічну та лінійну схеми складних синтаксичних конструкцій. Визначити тип ССК.*

4. *Побудувати складні синтаксичні конструкції за схемами.*

Варіант 1

1. Коли з твоєї душі odkриваються все нові й нові обрії, старі рани забуваються, бо життя стає нескінченним (О. Олесь); Родим не пояснював Сивоокові, що діється в полум'ї, як народжується глина, на яку крізь соломинки, що вставлені в турячі роги, накраплювали співучі барви (П. Загребельний); Доцільність англійської системи полягає в тому, що в ній є парламент, який перевіряє сам себе і правителя (Р. Іваничук).

2. Прорвіться крізь її веселість Вас подивом ошпарить суть Вона це дерево на скелі Яке вітрами не зігнуть (Л. Костенко).

3. Коли вже люди обляглися спати, Коли вже місяць вилузнувся з хмар, Коли спартанка Києва, не Спарти, Лиш я світила вікнами в бульвар, – тоді із ночі, з п'тьми, з порожнечі, де зіп'ялась вежа на котурн, мені хтось душу тихо взяв за плечі – заговорив шопенівський ноктюрн. Вона була б і вмерла вже не раз, та все питає, і на смертнім ложі, – а де ж те Слово, що його Тарас коло людей поставив на сторожі (Л. Костенко).

4. [ ], і [ ], (що), (що).

[ ], (коли), [ ]; [ ], [ ] і [ ].

Варіант 2

а. Здавалося, що то дзвонить мідний казан, в якому закипає вода (Ю. Мушкетик); До тебе летіла б край світу, Де сходить зоря золота, Якби не морози на квіти, Якби не минули літа (М. Ткач); Щоб настав час жданий людського єднання, Щоб ні пана більше не було, ні хлопа, Треба перейнятись швидше світлом знання, поступом, якого осягла Європа (І. Григоренко).

б. Не знаю Чи віднайду загублену тебе Чи догукаю мрію з того краю Куди мене щоночі хтось веде і звідки я щоранку не вертаю (Р. Федорів).

с. І в епіцентрі логіки і стресу, де все змішалось – рідне і чуже, цінує розум вигуки прогресу, душа скарби прадавні стереже. Я в людей не проситиму сили, я нікого в житті не просила, як не просять гранітні схили, щоб у спеку дощі їх зросили (Л. Костенко).

d. [ ], і [ ], (якщо).

(хто), [ ] і [ ].

Варіант 3

1. Потім, коли підійшов Черниш, Маковей упевнився, кого вона шукала (О. Гончар); Мабуть, так думають митці в старості, коли вже вигоріло все паливо, коли вичахло серце, що прагнуло все вищої і вищої мети, коли мистецтво стало способом заробітку, бо нічого іншого вони не вміють (Ю. Мушкетик); Я побачив, що з дідом треба якось інакше балакати, щоб викликать його на розмову і не вважати на його вдачу (О. Олесь).

2. В кімнаті запала тиша це була одна з тих хвилин коли співбесідникам здається ніби розмова й не переривалася так могутньо захоплює їх потік спогадів і думок (В. Собко).

3. І тільки на привалі, в ті рідкісні хвилини, коли ще в свої тачки жінки не запряглись, ті букочки вірменські виводять, як стеблини, і слізьми поливають, і букви прийнялись. То верби похилилися додолу, червоні ружі зблідли на виду, бо вже погналось перекотиполе за літом – по гарячому сліду (Л. Костенко).

4. [ ] – і [ ] : [ ].
[ ], але [ ], (щоб).

Варіант 4

1. Розповідав учора про сибірські морози, на яких і залізо не витримує – кришиться, про гнуса, од якого нема порятунку нічому живому, про щоденний героїзм отаких, як Іван Захарович (А. Дімаров); А там прохолодно сивів Дніпро, по якому пропливали річкові трамваї з людьми, що їхали на далекі пляжі (Ю. Мушкетик); Була це нагальна течія, яка захоплює душу і тягне туди, куди можна сягнути, захоплюючись і лякаючись відчуття неможливості кінця (В. Шевчук).

2. Ми винуваті що міліють ріки і мілинами світять береги що десь духовні лупляться каліки і виростають ваші вороги (В. Симоненко).

3. В маєтку гетьмана Івана Сулими, в сучасному селі, що зветься Сулимівка, до кінських грив припадєні грудьми промчали хлопці – загула бруківка, і тільки гриви... курява... і свист... лунких копит оддаленілий цокіт... і ми... і степ... і жовтий падолист... і цих дворів передвечірній клопіт. Мабуть, їй сумно, але жінка хоче, щоб їй хотілося сміятися (Л. Костенко).

4. [ ], (щоб), [ ], (що).
(якщо), [ ] : [ ].

Варіант 5

1. Коли за рогом зникла остання підвода, я вирішив, що досить вже відсиджуватися у привітному затишку лісових нетрів (Ю. Збанацький); Нестерпно захотілося знати, що він пережив, як склалася у нього доля (Р. Іванчук); Я довго дивився, як плигає по вулиці вогник ліхтарика, на

потік, який зносив у Дніпро сьогоднішній настрій, на дощові нитки, які клювали обернену на багно пилюку (В. Шевчук).

2. Я тортури знести не зумію Признаюся зарані вам але більше сказати не посмію Коли навіть захочу сам (В. Симоненко).

3. Гарно там, де нас нема; в минулому нас уже немає, і воно здається прекрасним (А. Чехов). А буває – спинюсь на місці, простягаю руки без слів, ніби жду чудесної вісті з невідомих нікому країв (Л. Костенко).

4. [ ], (що), і [ ].
[ ], [ ] – і [ ], (коли).

Варіант 6

1. Зараз же, коли стояла вона біля хвіртки і не могла зважитися повернути до хати, у ній все кипіло й нуртувало, бо хотіла кохати, хотіла бути коханою (В. Шевчук); Щоразу стукав патерицею у двері, за якими чулася розмова, щоб молилися миряни (Р. Іваничук); Здебільшого Григорій працював дома, за хатою, в холодку, де росла бузина й затуляла його від людей, що проходили вуличкою, або в хліві, де лежало паливо и мостилися ластівки (Гр. Тютюнник).

2. І підслухали зорі і трави і підслухали ріки й мости Як шептав тобі вітер ласкаво Я такої не бачив як ти (В. Симоненко).

3. Над шляхом, при долині, біля старого граба, де біла-біла хатка стоїть на самоті, живе там дід та баба, і курочка в них ряба, вона, мабуть, несе їм яєчка золоті. А якщо заплачу і руками я торкну ясне твоє чоло, нас не бачать леви біля брами: левам очі снігом замело (Л. Костенко).

4. [ ], (що), [ ], (бо), [ ].
[ ] – і [ ], (ніби).

Варіант 7

1. Коли матері хотілося згадати сина, вона йшла до колодязя на шляху, мовби там він її чекає (В. Стус); Уже мати, нишком втираючи сльози й озираючись на кімнату, звідки чулися голоси чоловіка й Томського, і води зігріла синові скупатися, і хату прибрала, що аж сяяла дивовижною чистотою, як всяка українська хата (О. Підсуха); У тім-то й місія майстра, як цю красу видобути, щоб викресати зі слова, навіть найбуденнішого, надавши слову таке місце у творі, де б воно саме оновлювалося, набуло свіжості, сяйнуло, розквітло (О. Гончар).

2. Буду тебе ждати там де вишня біла Виглядає з саду тихо і несміло Де здається спокій і нема нікого Тільки завмирає журиться дорога (В. Симоненко).

3. Мене ізмалку люблять всі дерева, і розуміє бузиновий Пан, чому верба, від крапель кришталева, Мені сказала: «Здрастуй!» – крізь туман. Все, що ми робимо, робимо це для нащадків; хотілося б побачити, що нащадки зроблять для нас (Д. Аддісон).

4. [, (який)], і [ ], [ ].
[ ], (де), [ ].

Варіант 8

1. Коли стихала гроза, на мить оживав цвіркун, що невідомо як заліз сюди (В. Шевчук); Тепер у квітчастих долинах, що чекають їх, він дивитиметься без краю в її очі, де бачитиме світ і життя, братиме її за руку в радісній покорі й почуватиме на долоні своїй невичерпне тепло її тіла, до якого не наблизиться ніколи (В. Підмогильний); Тепер Марко почував ніби незручність, коли не знав чогось із того, що турок запитував (Ю. Мушкетик).

2. Велика книга природи лежить відкритою перед нами але її не можна зрозуміти не вивчивши ту мову якою вона написана а мова ця математика (Г. Галілей).

3. Звичайні норми починають старіти, тривожний пошук зводиться в закон, коли стоїть історія на старті перед ривком в космічний стадіон. Весна збиває шумовиння у пелюсткове ескімо, а що ж ми винні, що ж ми винні, що вже акацій не їмо? (Л. Костенко)

4. [ ], (де), (де).
[ ] : [ ], (щоб).

Варіант 9

1. Коли нагнувся над повним відром, вода дихнула на мене глухуватою свіжістю, яка все ж таки мала здавна знайомий присмак (І. Барківський); Сашко відчув, що безсилий змагатися з тим, що не існує, що створив сам, що домалював уявою (Р. Іваничук); Біля візирових ніг лежали пси, що розірвали б на шмаття, якби він зробив хоч рух у бік їхнього володаря (Ю. Мушкетик).

2. Щоб піснею стали звуки поезією слова треба талантові муки лиш нею душа жива (Гр. Тютюнник).

3. Там, за вікнами, за гірким туманом, де трубить вічність у Роландів ріг, любов була єдиним талісманом, а талісман цей звався – оберіг. Морями пшениці, у пахощах м'яти, де літо стоїть, як мальований глек, – пливуть і пливуть колискові фрегати, летять космонавти на крилах лелек (Л. Костенко).

4. (якщо), [ ], (що), і [ ].
[ ], (щоб), але [ ].

Варіант 10

1. Коли хлопець повертався цього разу додому, його мимоволі огортав невимовний сум, неначе ясне синє небо затягували білі хмарки (В. Шевчук); Її охоплює лихоманкове збудження, дрож, трепет, що це вони аж куди добулися, що опинилися на цьому острові, де їх оточує химерне залізне бескеття (О. Гончар); Хлопець відчув, як назавжди

розвіялися його надії на порятунок, бо нема в людей власної волі для здійснення своїх бажань (Р. Іваничук).

2. Пощо мені життя суремного тривога як більше опертя не виблагати в Бога Пощо твої труди усі і тяжкі маруди коли в усі сліди ступає тінь Іуди (В. Симоненко).

3. Ти знай собі одне, що що кому коли не заманеться, – біда мине, і щастя теж мине, – те, що ти граєш, тільки зостається. І сміються люди вже у вічі: треба ж так от збутися ума, щоб оце в двадцятому сторіччі та шукати те, чого нема (Л. Костенко).

4. [ ] [ ], [ ], (бо).
[ ], (де...), [ ], а [ ].

Варіант 11

1. Ти довго молилася Богу, Щоб синові долю велику послав, Коли проводжала в далеку дорогу (Я. Славутич); Ніколи не треба забувати, що митці покликані народом для того, аби показувати світові насамперед, що життя прекрасне, що саме по собі воно є найбільшим і найвеличнішим з усіх мислимих благ (О. Довженко); Ібрагім напружено думав, що відповісти візирові, щоб блиснути перед ним розумом (Р. Іваничук).

2. Три тижні перебував в лікарні зробили рентген який нікому не потрібен бо зробивши відправили в зону трохи змучує дорога далека (В. Симоненко).

3. Було це десь там, біля Таврії, в степах, де гнеться ковила, де обрій піниться отарою, – колега коника й вола, горbate диво, привид Азії, сумирний жовтий страхолюд, з якоїсь придбаний оказії, – іде під вербами верблюд. Не може ж бути, щоб якое не було, вже як не є, а якое воно буде (Л. Костенко).

4. [ ] (ніби), і [ ].
[ ]: [ ], (коли).

Варіант 12

1. Він майже фізично відчув, як пірнає у тишу майстерні, як віддається на волю пориву, що ледве стримався, щоб не піти туди зараз (Ю. Мушкетик); Коли Юсуф уздрів, хто виник нізвідкіль, Коли переконався, що був то Джабраїль, Коли слова Творця знайшли жадану ціль, Смутенним серцем він лише тоді зрадив (К. Гордієнко); Казна за що усі люди, де б я тільки не ступив, дорікають мені всюди, що обіймав собі посаду, що був завклубом років два, що їздив навіть у бригаду в тому році на жнива (В. Симоненко).

2. Обмальовую ситуацію чуюся звичайно коли обминути те що болять руки в обох плечових суглобах що старі болячки дають знати про себе (В. Стус).

3. Бо пам'ятайте, що на цій планеті, відколи сотворив її пан Бог, ще

не було епохи для поетів, але були поети для епох. Закінчив польку, – починай гопака, грай, Марку, грай, бо дуже гарно граєш (Л.Костенко).

4. [ ], (коли), [ ], і [ ].
[ ], (що), а [ ].

Тема 6.3. ЗАСОБИ ПЕРЕДАЧІ ЧУЖОГО МОВЛЕННЯ

Мета: поглибити знання студентів про пряму, непряму та невласне пряму мову; сформувані вміння й навички виділяти неповні речення з-поміж повних; розвивати вміння користуватися цими видами синтаксичних одиниць в усному та писемному мовленні; удосконалити навички вживання тире в неповних реченнях; вміти розрізняти порівняльні звороти та неповні підрядні порівняльні; за допомогою мовленнєво-комунікативного матеріалу розвивати культуру мовлення студентів.

Питання для розгляду:

1. *Пряма, непряма та невласне пряма мова.*
2. *Пряма мова та слова автора.*
3. *Заміна прямої мови непрямою і навпаки.*
4. *Діалог. Цитати.*

Домашнє завдання:

Записати по одному прикладу на кожен різновид передачі чужого мовлення, об'єднавши їх спільною темою «*На ринку*»; визначити можливість взаємозаміни цих засобів.

Тести

В якому реченні з прямою мовою є пунктуаційна помилка?

1.

а) «А що, коли я й справді лісова мавка?», – запитала дівчина грайливо (І. Цюпа).

б) Одна дівчина сказала: «Гляньте, гарно як! Немов облита снігом кожна гілка!» (М. Рильський).

в) «Важливо не те, як маюю я, а що в тому бачать інші, – сказав Валерій. – І я ніколи не стану художником. Я це зрозумів. І радий, що зрозумів вчасно» (Ю. Мушкетик).

2.

а) Богдан розсміявся: «Що ж я вам дам, коли маю тільки один пейзажний вірш, та ще й про дощ» (М. Стельмах).

б) «Звідки ти знаєш?», – дивуюсь я (М. Стельмах).

в) «А я знаю, як тебе звати», – довірливо каже дівчина і двома пальцями перебирає скляне з двома краплинами сонця намистечко (М. Стельмах).

3.

а) «Ой на морі хвиля грала, – сумно дівчина співала – у долині роса впала, на калині поламала цвіт» (П. Воронько).

б) Йдучи, перебирали різні випадки зі свого шкільного життя, і раптом Ліна запитала: «А пам'ятаєш, як у десятому класі ми разом поверталися зі школи?» (Є. Гуцало).

в) «А-а, то так, – знічено пояснила. – Раніше ми жили в іншому селі, це наш сусід» (Є. Гуцало).

4

а) «Це я бур'ян?! – засміявся Віктор. – І який же саме?.. Лопух чи осот? Чи ще там якісь є бур'яни...» (І. Цюпа).

б) «То моя тітка Василина, – одразу прояснилось обличчя Люби, – Вона так гарно вміє співати й виводити» (М. Стельмах).

в) Той усміхнувся і сказав, ще молодий, а вже був поліглот: «Моє ім'я нічого вам не скаже. Я мандрівник. І звуся Геродот» (Л. Костенко).

5.

а) Я річку побачила раптом. Питаю: «А хто ж така?» – «Я Альта, я Альта, я Альта!», – тонесенько плаче ріка (Л. Костенко).

б) «Диви, дива! – дивується трава. – Він кам'яний, а з ним іде жива!» (Л. Костенко).

в) І засміялась провесінь: «Пора!» (Л. Костенко).

6.

а) «Ні, це я... – якимось ніби не своїм голосом озвався він. І вже й сам не знав, як сказав: – Це я, ненько, Василь Береговець...» (І. Цюпа).

б) Тож взявши харчу торбу запасную, до сліз жони завбачливо оглух. «Я їду, отже, я існую», – так пояснив їй, що життя – це рух (Л. Костенко).

в) «Ось, Ганно Іванівно, і мої пташенята: Михайлик і Леся, – відрекомендував батько і додав – Доведеться, Михайлику, вам назад повертати – гості до нас» (Б. Олійник).

7.

а) «Додому, додому!», – співало його серце (І. Цюпа).

б) Їм в вічі кажемо: «прозріти час. Бо чесність бездіяльна – той же злочин» (І. Муратов).

в) «Ви вже як-небудь самі, Петре Петровичу, – примирливо сказав Іван Семенович, – ну, були великі люди, але прізвищ їхніх не пам'ятаємо, чи ще як-небудь придумайте...» (Ю. Яновський).

8.

а) Народ закричав мій: «До бою! За землю, за волю!» (О. Олесь).

б) «Що це за дівчина? Де вона взялася в нашому селі?» – думав молодий Джеря, надіваючи шапку і перекидаючи свитку через плече (І. Нечуй-Левицький).

в) »Сюди, мабуть, ніколи не залітали степові наші птахи. – подумав Козаков. – А ми залетіли» (О. Гончар).

9.

а) »Ні, не клич мене, весно, – казала я їй, – не чаруй і не ваб надаремне. Що мені по красі тій веселій, ясній? В мене серце і смутне, і темне» (Леся Українка).

б) Кує зозуля. Я зіскакую з ліжка і гукаю в вікно до зозулі: «Ку-ку... ку-ку... Добридень!.. (М. Коцюбинський).

в) »Аби лиш перебігти оте місце... аби лиш перебігти, і все минеться... нічого лихого не буде...», – блукали думки в його голові, і він біг, напружуючи останні сили, аби не відстати від Соломії (М. Коцюбинський).

10.

а) Мені казав розумний садівник: «Коли ти пересаджуєш ялинку, відзнач північний і південний бік і так сади: ростиме добре й гінко» (М. Рильський).

б) »Часто після такого гуляння наших дівчат і хлопців, – казала дівчина, – ще багато днів дзвенить у моїй пам'яті ніжна-ніжна музика» (Т. Масенко).

в) »Яка ти розкішна, земле – думала Маланка. – Весело засівати тебе хлібом, прикрашати зелом, завітчати квітами» (М. Коцюбинський).

11.

а) »Ніщо так не красить людину, як натхнення», – подумала Ярослава, провівши Сергія поглядом (О. Гончар).

б) І тихо-тихесенько я промовляла: «Сон літньої ночі! Мені тебе жаль!» (Леся Українка).

в) »Синку, кріпися! – мені ти твердила. – Адже ж не паном родився ти чей! Праця, що в гріб мене вчасно вложила, та лиш тебе доведе до людей!» (І. Франко).

12.

а) »Ач, привітався, ледь підняв бриля, – скипів Аркадій Петрович. – Що я їм тепер! Я вже їм не потрібний...» (М. Коцюбинський).

б) І голос сильний нам згори, як грім, гримить: «Лупайте сю скалу! Нехай ні жар, ні холод не спинить вас! Зносить і труд, і спрагу, й голод, бо вам призначено скалу сесю розбить» (І. Франко).

в) »Фронтובה дружба...» – мовив замислено Гавриленко. – «Саме вона й зобов'язує мене бути відвертим» (С. Добровольський).

13.

а) »Тут же що качок було на озерах – за вік свій не перелічиш! Хмарами вились понад річкою та понад озерами», – гомонів дід (О. Олесь).

б) «Нехай не марнують ні хвилини! Стривай! – схопив Артем за повід коня і крикнув Тимосі. – А як тільки зайдуть у ворота заводу, нехай зразу ж подадуть знак. Заводським гудком» (А. Головка).

в) «О, це справді була історія! – вигукнув, ударивши обтесаний брус ломакою, дядько Кіндрат. – Не тільки я, Кіндрат Осика, але й уся Долина не забуде товариша Гавриша» (Г. Косинка).

14.

а) «Вам не здається, – обізвалася сусідка, – що тепер море як синій птах щастя: занурило голову в блакитний туман і розпустило павиний хвіст під самі скелі, де кожне очко горить синьо-зеленим вогнем» (М. Коцюбинський).

б) «Здоров будь, любий!» – жінка говорила, а в голосі її сльоза бриніла (Леся Українка).

в) «Де ти, батьку?», – кличу вічно... Тільки прізвище на братській символічній... символічно (Б. Олійник).

15.

а) «Не барися, мій синочку, швидше повертайся!» – сказав старий (Т. Шевченко).

б) «Ні, не треба, мій таточку, не треба, Ярино. – Степан каже. – Я загинув, навіки загинув» (Т. Шевченко).

в) А ми їдемо двадцятим сторіччям конякою, і мій дядько глаголить істину: «Це ж подумать, яким треба бути одчаякою, щоб рішитись в ракету сісти?!» (Б. Олійник).

Тема 6.4. ОСНОВИ УКРАЇНСЬКОЇ ПУНКТУАЦІЇ

Мета: поглибити знання студентів про повні й неповні речення; сформувати вміння й навички виділяти неповні речення з-поміж повних; розвивати вміння користуватися цими видами синтаксичних одиниць в усному та писемному мовленні; удосконалити навички вживання тире в неповних реченнях; вміти розрізняти порівняльні звороти та неповні підрядні порівняльні; за допомогою мовленнєво-комунікативного матеріалу розвивати культуру мовлення студентів.

Питання для розгляду:

1. *Порядок слів у простому реченні.*
2. *Принципи української пунктуації.*
3. *Розділові знаки у складному реченні.*

Домашнє завдання:

Переписати 1 сторінку друкованого тексту (із улюбленого художнього твору) і пояснити усі розділові знаки.

Література для додаткового опрацювання

1. Бойчук Т. Синтаксис і пунктуація простого речення (тестові завдання) / Тетяна Бойчук // Дивослово. – 2010. – № 10. – С. 20–22.
2. Бойчук Т. Синтаксис і пунктуація простого речення (тестові завдання) / Тетяна Бойчук // Дивослово. – 2010. – № 11. – С. 12–16.
3. Гартун Л. Пунктограми у простому реченні (11 клас) / Любов Гартун // Дивослово. – 2011. – № 8. – С. 46–47.
4. Захарова Г. Орфограма. Принципи українського правопису (Урок-практикум у 10 класі) / Галина Захарова // Дивослово. – 2010. – № 7. – С. 15–20.
5. Кващук А. Пунктуація для допитливих (Запитання, завдання й відповіді) / А. Кващук, Т. Гонтар // Дивослово. – 2005. – № 11. – С. 2–5.
6. Омельчук С. Уроки синтаксису і стилістики (11 кл.) / С. Омельчук, М. Кравець // Дивослово. – 2004. – № 11. – С. 32–38.

Лабораторна робота № 4

ТЕМА: ПУНКТУАЦІЯ

У ПРОСТОМУ ТА СКЛАДНОМУ РЕЧЕННІ

Мета: поглибити знання студентів про повні й неповні речення; сформувати вміння й навички виділяти неповні речення з-поміж повних; розвивати вміння користуватися цими видами синтаксичних одиниць в усному та писемному мовленні; удосконалити навички вживання тире в неповних реченнях; вміти розрізняти порівняльні звороти та неповні підрядні порівняльні; за допомогою мовленнєво-комунікативного матеріалу розвивати культуру мовлення студентів.

Завдання

- I. Поставити, де потрібно, тире між підметом і присудком.*
- II. Визначити однорідні члени речення. Пояснити розділові знаки.*
- III. Виділити відокремлені члени речення. З'ясувати умови їх відокремлення.*
- IV. Розмежувати звертання, вставні та вставлені конструкції. Пояснити розділові знаки.*
- V. Мотивувати основні правила пунктуації у складносурядних реченнях.*
- VI. Поставити розділові знаки у складних безсполучникових реченнях, пояснити їх.*

Варіант 1

1. Я син простого лісоруба гуцула із Карпатських гір (Д. Павличко).
  2. Чужа душа то тихе море сліз. Плювати в неї гріх тяжкий не можна (Л. Костенко).
  3. Молодість буйність а старість не радість (Н. тв.).
- II. 1. На бруньках лип сережками звисають прозорі синюваті

краплини (М. Стельмах). 2. Ранок починався тихий та лагідний все навколо і трави і дерева і кущі наче завмерло умліваючи в передденній вільготі (Ю. Смолич). 3. Жде мати не діждеться журиться сподівається (І. Нечуй-Левицький).

III. 1. Пахло васильками натиканими за сволок і татарським зіллям розкиданим на чисто вимитій підлозі (П. Панч). 2. Такі ж зорі миготіли в численних лампадках в яких замість оливи горіли свічки (П. Панч). 3. Остап стояв вагаючись (М. Коцюбинський). 4. Дмитро дужий лихий стікаючи живими струмками вскакує в димну з роями іскор ріку (М. Стельмах). 5. Як визволителів своїх нас зустрічали на кордоні (О. Підсуха).

IV. 1. Життя звичайно йде вперед і нікому не дано такої сили яка б могла спинити його непереможний рух (Н. Рибак). 2. А тут знаєте гарно (М. Коцюбинський). 3. Віщує думонька сумная що ти дівчино не моя! (С. Руданський).

V. 1. Над водою вставав туман і повіяло холодком (С. Васильченко). 2. Затремтіло зразу сонне повітря і зграї срібних звуків плутаючись і виграваючи полетіли яром і далеко кругом заснували степ (С. Васильченко). 3. Випав сніг і все навкруги повеселішало (Г. Тютюнник).

VI. 1. Столітні липи ожили на кожній гілці коло кожної квітки вилася бджола (Панас Мирний). 2. Росте передгрозя скоро буде гроза (М. Хвильовий). 3. В Кайдашевій хаті стала мирнота свекруха помирилася з невісткою (І. Нечуй-Левицький).

Варіант 2

I. 1. А я вже як на трапі (Л. Костенко). 2. Рвати зв'язки це руйнувати гальмувати хід життя (В. Винниченко). 3. У тебе один засіб плакати (В. Винниченко).

II. 1. Стояла тиха зоряна ніч (М. Хвильовий). 2. Горять міняться на очах сині зелені бузкові оранжеві й бурштинові легкі осяйні хмаринки (В. Козаченко). 3. Мелашка стояла коло неї ні жива ні мертва (І. Нечуй-Левицький).

III. 1. Жінка заметушилася наводячи порядок а Гнат посміхаючись став біля порога схвально придивляючись до постаті і свіжого обличчя молодиці (М. Стельмах). 2. Мелашка була потрібна в господі як робітниця (І. Нечуй-Левицький). 3. Осяяний сонцем перед нами розкрився зовсім інший світ (О. Довженко). 4. Одарка молода й весела молодиця слухаючи ті нерадісні речі сумувала (Панас Мирний). 5. Жорстока невблаганна і лукава вона була як мачуха мені (Л. Костенко).

IV. 1. А я було аж сержуся що вона бач співає наче проти мене

(І. Нечуй-Левицький). 2. Звичайно людина може розкритися може спалахнути може кинути себе на високу гору (Ю. Мушкетик). 3. Галю серце рибко моя що мені сказати хотів би я тебе одну цілий вік кохати (Н. тв.).

V. 1. Стояв він один в коридорі опустивши голову і сором виїдав йому гарячі очі (С. Васильченко). 2. А чи існують взагалі чеберяйчики і які на те докази? (П. Загребельний). 3. Поверх трави тільки гарячий вітер гуляє та сонце розсіває своє пекучо-іскристе проміння (Панас Мирний).

VI. 1. Одцвітали яблуні та груші стежка була всипана білими пелюстками (О. Десняк). 2. Проте було помічено чим не привітніші мої до його слова тим більше розгоряється у його цікавість (С. Васильченко). 3. Сонце гляне мла розтане вмить (О. Олесь).

Варіант 3

I. 1. Степ як суцільний кришталь (О. Гончар). 2. Слова полова але огонь в одежі слова безсмертна чудотворна фея правдива іскра Прометея (І. Франко). 3. Придержати язика вчасно то нелегка річ (П. Панч).

II. 1. А над головою розляглося таке широке бездонне всіяне зірками небо (А. Шиян). 2. Всюди висіли чудернацькі не звичні для ока рекламні щити (Ю. Мушкетик). 3. Голублять душу і серце людини свіжі і ніжні степові запахи... (Г. Тютюнник).

III. 1. Хлопець не прощаючись у бої помчав (К. Герасименко). 2. Цвіли дерева холодним квітом білі й легкі немов весільні дівчата (М. Коцюбинський). 3. Палкий патріот і переконаний співець дружби народів Павло Григорович Тичина з незмінною ніжністю говорить і про Горького і про Коцюбинського і про Гурамішвілі (М. Рильський). 4. Сповнений любові я іду по вулиці вузькій (В. Сосюра). 5. На чистому лобі були ніби намальовані веселі тонкі чорні брови густі-прегусті (І. Нечуй-Левицький).

IV. 1. Тихий Дунаю зелений гаю хвилі кипучі вітри могучі вас я благаю грудь облегли вість принесіте з рідного краю (П. Гулак-Артемівський). 2. По-перше я не могла дивитися в її лице коли говорила про нього а по-друге в мене не була совість цілком чиста (М. Коцюбинський). 3. Може вона співає може сміється а може зайшла від плачу (М. Коцюбинський).

V. 1. Чи то цвіт біліється рясний чи з-під хустки сивина вдовина? (Т. Коломієць). 2. Веселка над полем здіймалась і туча удаль одплива і ти жартувала сміялась і радісно вишня цвіла (Т. Масенко). 3. А внизу пролітають вагони і колеса у тьмі цокотять (В. Сосюра).

VI. 1. З Мелашкою вона обійшлась інакше вона одразу її почастивала полином (І. Нечуй-Левицький). 2. Військо можна розбити жінку ніколи (П. Загребельний). 3. Довідаються у Варшаві знімуть на глум (П. Панч).

Варіант 4

I. 1. Твоя мова співочий струмок (П. Тичина). 2. Чесність з собою це гармонія думок почувань досвіду це сила і цільність (В. Винниченко). 3. Поле що безкрає море (Панас Мирний).

II. 1. Небо сміялося своєю чистою глибокою блакиттю (І. Франко). 2. А над листям стирчали жовті та білі квітки та зелені маківки (І. Нечуй-Левицький). 3. Не міг мені Іван ні сіло ні впало писати любовні листи (В. Винниченко).

III. 1. Немає для матері на світі нікого дорожчого ніж він її ніжний тихий душевний Віталік (О. Гончар). 2. Одарка молода й весела молодиця слухаючи ті нерадісні речі сумувала (Панас Мирний). 3. Вальдшнеп або лісовий кулик благородна птиця (Остап Вишня). 4. В мене й без тебе ворогів хоч греблю гати отих потайних що по кабінетах (О. Гончар). 5. Любили один одного щасливі просвітлені й сумні (М. Стельмах).

IV. 1. Я не хвалю своїх синів але коли правду сказати на всі Семигори немає таких хлопців як мої (І. Нечуй-Левицький). 2. Якийсь час пливли вони в тумані поміж берегами одірвані од землі й безпомічні як їм здавалося (М. Коцюбинський). 3. Не знаю моя дитино тієї дівчини (Панас Мирний).

V. 1. Нехай серця не знають супокою хай обганяють мрії часу біг і наша юність буде хай такою щоб їй ніхто не заздрити не міг (В. Симоненко). 2. Від його ходи на столі заколивався трисвічник і тонко задзвеніли кришталеві підвіски (П. Панч). 3. Тихо й нудно і спека пекельна (С. Васильченко).

VI. 1. Уявіть собі таку картину сидите ви над ставком рано-вранці ще й ранесенько (Остап Вишня). 2. Не журись може ти його і цього вечора побачиш (Г. Квітка-Основ'яненко). 3. Зайця ноги носять вовка зуби годують (Н. тв.).

Варіант 5

I. 1. Три рази по три дев'ять. 2. Полювати вовка для мисливця і честь і обов'язок (Остап Вишня). 3. Сміле слово то наші гармати смілі вчинки то наші мечі (П. Грабовський).

II. 1. Якось раз над містечком стояла тиха місячна літня ніч (І. Нечуй-Левицький). 2. Сонце сміялось серед чистого безхмарного неба (І. Франко). 3. Кайдашеві сини молоді парубки обидва високі рівні станом обидва довгообразі з довгими тонкими трошки горбатими носами з рум'яними губами (І. Нечуй-Левицький).

III. 1. У білій суkenці тонесенька в талії під хвилями буйного волосся скидалася вона на велику ромашку (І. Вільде). 2. Дивлячись на людей усміхався і мій батько великий добрий чоловік (О. Довженко). 3. Старий зараз ніякої роботи не визнає окрім пасіки (М. Стельмах). 4. До кімнати

увійшов високий молодий чорнявий студент (З преси). 5. І вона вибаглива і неприступна на цей раз сіла поруч з ним (О. Гончар).

IV. 1. Світи світи місяченьку і ти ясна зоря та й присвіти доріженьку аж до милого двора! (Н. тв.). 2. Вони наказали полоненим бігти і мабуть саме те полегшило Іванові втечу (Ю. Мушкетик). 3. Ведмідь кружляв навколо пастки тягнувся до принади але очевидно не зважувався торкнутися до неї (М. Трублаїні).

V. 1. Хай пливуть карбовано хвилини і життя одмірює мотор (В. Сосюра). 2. І в той час скирти і клуня зайнялись і зорі зникли (Т. Шевченко). 3. Часом качка в повітрі дзвенить чи кажан проти місяця грає (М. Рильський).

VI. 1. Подивись шляхів нема а тільки де-не-де поплутані стежинки йдуть на безвість (Леся Українка). 2. Подивиться серце нис (Т. Шевченко). 3. Той цвіт від папороті чарівніший він скарби творить а не відкриває (Леся Українка).

Варіант 6

I. 1. Божа іскра то тяжке прокляття дикий і лютий пожар (Леся Українка). 2. Говорити не горох молотити (Н. тв.). 3. Всі вулиці в Вербівці ніби обсажені вербами (І. Нечуй-Левицький).

II. 1. З-за далеких хутірських хат виліз великий червонуватий місяць (Б. Антоненко-Давидович). 2. Мелашка стояла ні в сих ні в тих серед хати (І. Нечуй-Левицький). 3. Дівчата хлопці музики шум регіт жарти все було якось по-празниковому (І. Нечуй-Левицький).

III. 1. Біля Перекопа були ворота єдиний вихід із Криму (З. Тулуб). 2. Він також окрім мене не бачив нікого (М. Коцюбинський). 3. Прийшлися цікавому хлопцеві до вподоби дідові перекази страшні а іноді й смішні полюбились йому дідові вичити розумні правдиві добрі (Панас Мирний). 4. Внизу тут під нами долина кругла наче макітра з крутими м'якими від кучерів лісу стінами (М. Коцюбинський). 5. Він був мов оп'янілий (М. Коцюбинський).

IV. 1. Він був менший син у батька і все батьківське добро по українському звичаю припадало меншому синові (І. Нечуй-Левицький). 2. Пилипко зірко дивився очима щоб бува не збитись (А. Головка). 3. Ой ти дівчино не бійся морозу я ж твої ніжки у шапочку вложу! (Н. тв.).

V. 1. З улоговини тягло теплим вологим відпаром і холодні трави зараз же відчули його і стали покриватися щедрою росою... (Г. Тютюнник). 2. Знову зворухнулось повітря і срібні звуки розбудили степ (С. Васильченко). 3. На ніч небо визірчилось і мороз поміцнішав (П. Панч).

VI. 1. Курочка зупинилася проти човна і дивиться вона тут ціле літо живе а такого ще не бачила (Остап Вишня). 2. Палажка обійшла з бабами

кругом церкви заглянула в комору обдивилась увесь двір Мелашки ніде не було (І. Нечуй-Левицький). 3. Життя кажуть зжити не поле перейти (Панас Мирний).

Варіант 7

I. 1. І вже любов лиш марення і сни (Л. Забашта). 2. Найвища краса це краса вірності (О. Гончар). 3. Бувають душі наче пні старі що пишуть стежку почерком гадюки (Ліна Костенко).

II. 1. В небі висів чистий повновидий місяць (В. Кучер). 2. Неповага од сина й сором перед своїми дітьми і гнів і злість все злилось до купи в його душі (І. Нечуй-Левицький). 3. Маленька кругленька швидка жвава одягнена в зелене вбрання між високим зеленим житом вона здавалася русалкою (Панас Мирний).

III. 1. З кімнати вийшла молодиця здорова огрядна повна та червона як калина (І. Нечуй-Левицький). 2. Люто наступає гусак а воно мале хлоп'я стиснувши кулачки іде на того гусака (О. Гончар). 3. Доцвітали конвалії в травах голубої весни прапори (В. Симоненко). 4. Повні рожеві як діти збуджені зі сну пливли по небі хмаринки (М. Коцюбинський). 5. Він став перед нею гарний високий на вид спокійний і простяг до неї руку (М. Коцюбинський).

IV. 1. Не щибечи соловейко на зорі раненько не щибечи малюсінький під вікном близенько (Н. Забіла). 2. Ще здається так недавно по цих східцях він малий підіймався з матір'ю (М. Стельмах). 3. Це Маруся Чурай як кажуть українська Сафо донька полтавського сотника часів Хмельниччини (О. Гончар).

V. 1. В холодних як осінній туман мареннях в далеких видіннях пропливало її життя і вся її життєва дорога була світлою осяяною сонцем (Г. Тютюнник). 2. Чого світання так ясніє а в полі ген сріблиться пісенька дзвінка? (М. Стельмах). 3. Зрідка пробіжить заєць або спиниться на кручі вовк (А. Головка).

VI. 1. Дивлюсь я на небо та й думку гадаю чому я не сокіл чому не літаю (М. Петренко). 2. Приторкнувся мокрою долонею до лоба він аж пашів од жару (М. Стельмах). 3. Мало прожити життя треба життя зрозуміть (Є. Плужник).

Варіант 8

I. 1. Цей вересневий сад немов причал де важко крилять шхуни яблуневі (А. Мойсієнко). 2. Вульгарність не відповідь (В. Винниченко). 3. Брови у неї як чорні шнурочки (І. Нечуй-Левицький).

II. 1. Над морем піднімалися високо в небо дикі стрімкі скелясті гори (І. Нечуй-Левицький). 2. А син купається не купається пірнає брѳохається грає як та риба в чистій воді (І. Нечуй-Левицький). 3. Припаде до води гарячими зі сну губами худобина цмолить прихекуючи забиває спрагу

душної ночі в хліві п'є не нап'ється (Г. Тютюнник).

III. 1. Найдовше сніг тримається у затінках або у ровах присипаний листям чи землею (Є. Гуцало). 2. Колісників Кут колись графське гніздо тепер його (Панас Мирний). 3. Глянула жінка на Гната на охорону і побілівши злякано заточилася на обочину (М. Стельмах). 4. Вигнаний батьком Рустем навіть вкінці оселився у Джіафера (М. Коцюбинського). 5. Веселий гостинний він любив товариство (М. Коцюбинський).

IV. 1. Є любов до сестри і до матері і до дружини є багато любовей та найдужча й найвища з усіх непогасна як вічність до тебе моя Україно що зростила мене в голубому розгоні доріг (В. Симоненко). 2. Ти мене кохана проведеш до поля я піду і може більше не прийду (М. Рильський). 3. До речі я звичайно де в чому згоден з вами (І. Ле).

V. 1. Вже зорі поскакували і тоненький серпок місяцевий блищав над дубом ніби зачепивсь за кучеряву гіллячку (Марко Вовчок). 2. Море так невинно голубіє під стінами скель і сонце так світить ласкаво що аж каміння сміється (М. Коцюбинський). 3. У княгині страхом поїнялись очі і лице прибігло (П. Панч).

VI. 1. Ще раз підкреслюємо на полюванні треба бути готовим до всього щоб потім не жалкувати (Остап Вишня). 2. Вона його любить більш йому нічого не треба (М. Куліш). 3. Допоможеш живи на здоров'я а не захочеш скажу зараз тебе повісити (П. Панч).

Варіант 9

I. 1. Війна в горах як бачите це насамперед війна за шляхи (О. Гончар). 2. Ви людина молода (Ю. Яновський). 3. Ти мій сміх ти моє ясне в житті (В. Винниченко).

II. 1. З сизувато-синіх низько навислих над землею хмар посипався густий лопатий і мокрий сніг (В. Козаченко). 2. Бери людину святий хліб переломлюй і їж м'який пахучий смаковитий (У. Самчук). 3. Низенька чорнява завітчана польовими квітами вона й трохи не схожа була на селянок часто запечених сонцем високих іноді дуже неповоротких дівчат (Панас Мирний).

III. 1. Оте щоденне оте буденне життя затінене сповнене всякими турботами більшими і дріб'язковими зараз повинню заливала нова хвиля дужої любові (М. Стельмах). 2. А на межі замість вогняного валу залишились купки попелу (В. Близнець). 3. Співають ідучи дівчата (Т. Шевченко). 4. Тонкий верткий висмоктаний він говорив якимось надірваним голосом (М. Коцюбинський). 5. Усі знали Оришку як відьму (Панас Мирний).

IV. 1. Ой Дніпре мій Дніпре широкий та дужий багато ти батьку у море носив козацької крові (Т. Шевченко). 2. Я сьогодні даруйте не зможу

прийти. Відверто кажучи набридло засідати (М. Руденко). 3. Гарно нічого й сказати вмієш ти слова складати (І. Франко).

V. 1. В день такий розцвітає весна на землі і земля убирається зрання (В. Сосюра). 2. Уже сходила рання гречка і по долинах з переборами п'яркої духмяності і ніжної мигдалевої гіркості пінився цвіт калини (М. Стельмах). 3. Десь у долині бриніла дівоча пісня а з другого боку рівномірним цокотом відповідала сокира і м'яко шелестіла поздовжня пила по деревині (М. Стельмах).

VI. 1. Я вірю удвох нам не відати горя (В. Коротич). 2. І вельми зручно з нею согрішити вона ж сама і відпускає гріх (Л. Костенко). 3. Не сон-трава процвітає то дівчина з калиною плаче-розмовляє (Т. Шевченко).

Варіант 10

I. 1. Так у тебе значить кишка коротка (В. Кучер). 2. І ти ясна і я прозорий і душі наші мов пісні і світ великий неозорий належить нам тобі й мені (В. Симоненко). 3. У нього серце посохлий пустир (П. Тичина).

II. 1. Над тихою святковою землею високими золотими мазками починається ранок (М. Стельмах). 2. В житті мене ти й знать не знаєш ідеш по вулиці минаєш (І. Франко). 3. А в хаті тихо тільки піч сама собі порядкує топиться (С. Васильченко).

III. 1. Він присів на призьбі і замріявшись став дивитися в тиху літню ніч (Г. Тютюнник). 2. Хто б міг подумати що Пашка архітектор Пашка будівельник не закінчивши й третього курсу стане льотчиком? (Ю. Бедзик). 3. Балакучий та моторний він і хвилини не сидів без діла (Л. Муратов). 4. Розпарена нічною задухою гостро і нудливо смерділа болиголова (Г. Тютюнник). 5. І боєць Журба як заспівавч мав бути в перших лавах (В. Кучер).

IV. 1. Я закликаю вас громи й громовенята тучі і тученята я розганяю тебе фортуно наліво на ліси й води (М. Коцюбинський). 2. Щастя кожного саме так нерідко думають у його ж руках (З преси). 3. Андрій зійшов на ганок і мабуть завмираючи серцем натиснув на клямку (І. Багмут).

V. 1. Хай трава не в'яне і під вітру свист знов зеленим стане пожовтілий лист (В. Сосюра). 2. В одну мить розсунувся простір і стали ближчими зорі (Ю. Мушкетик). 3. Лист жовтий поволі на землю спадав та ніжні стократки схилялись з журбою (О. Олесь).

VI. 1. Катерина оглядається навколо правильно розташовано меблі чи доведеться зробити перестановку (І. Вільде). 2. Ніч прозора безшумна тепла ніби оксамитом огортає людину м'яке степове повітря (О. Гончар). 3. Життя як метелик подув вітер і зламав крила (О. Олесь).

Варіант 11

I. 1. Життя серед людей це та ж кімната сміху (Л. Костенко). 2. Хіба

все те не дурниця в порівнянні з цим (В. Винниченко). 3. Шовкун не остання шпиця в колесі (Панас Мирний).

II. 1. Усе навколо дерева птахи люди сповнене весняної пружної нестримної сили (В. Собко). 2. Трави стояли тихі пришиклі бо ранок був теж тихий безвітряний і обіцяв сонячний жаркий день (Г. Тютюнник). 3. Життя і мрія в згоді не бувають і вічно борються хоч миру прагнуть (Леся Українка).

III. 1. Юрій Яновський високий ставний з вольовим обличчям і розумними очима то морщить лоба то ледь помітно усміхається (П. Панч). 2. Галина як піаністка стала акомпанувати Вадикові (І. Ле). 3. Співали не кваплячись повторюючи приспів (Н. Рибак). 4. Завжди мовчазний і задумливий він і тепер більше мовчав дивився собі під ноги своїми сірими задумливими очима (М. Хвильовий). 5. Молодиці стояли бліді як смерть (І. Нечуй-Левицький).

IV. 1. Христя так її звали зосталася малою для батька-матері (Панас Мирний). 2. Не хтіла б я тебе вразити сестро та бачу прийдеться розмову залишити (Леся Українка). 3. А чи не краще якби ти робив щось конкретне точне ну скажімо видобував би каротин з водоростей (Ю. Мушкетик).

V. 1. Для повної подібності наш двір піском засипано й колючками засаджено (Леся Українка). 2. А тепер шепочуть колоски у полі й сонцем налилося золоте зерно (В. Сосюра). 3. Не цвітуть квітки зимою і дерева не шумлять (О. Олесь).

VI. 1. Треба гарненько убраться мене знають усі Бієвці (І. Нечуй-Левицький). 2. Впадеш не засмутиш згубивсь шукай-но слід і серця не в'яли од випадкових бід (А. Малишко). 3. Минув і рік минув другий козака немає (Т. Шевченко).

Варіант 12

I. 1. Кінь волові не пара (Н. тв.). 2. Євген наче вражений громом (О. Гончар). 3. Дика гуска це таки справжня гуска тільки дика (Остап Вишня).

II. 1. В отій нестримності лету напрузі м'язів клетоті крові й таїлася вічна суть буття (Ю. Мушкетик). 2. Жіночі голоси чисті високі сильні мов ангельські хори вели побожну пісню (М. Коцюбинський). 3. Не словом рухом поглядом холодним мене зіпхнула в темний рів без дна (І. Франко).

III. 1. Просто від отари підійшов з гирлигою ще один чабан Микола Карнаух високий худий чоловік (О. Гончар). 2. Замість вивіски над дверима гойдався лицарський чобіт з острогою (З. Тулуб). 3. Я йшов то мало не зупиняючись то роблячи саженні кроки (М. Хвильовий). 4. Якось сидимо ми з бабусею вдвох у садку бабуса як спеціаліст по промисловості пір'я дере (Остап Вишня). 5. Це я тобі як другові кажу (Г. Тютюнник).

IV. 1. Опріч нас мисливців набилось у хату як то звичайно буває чимало народу (М. Стельмах). 2. Не стелись тумане не шуміть тополі не печальте очі ви берізки голі (В. Сосюра). 3. На його щастя розмову проваджену до його приходу як видно не було закінчено а цікава мабуть була (О. Гончар).

V. 1. На хвилину раптом стихли голоси і схилилися тіні (Ю. Смолич). 2. Лише в конторі хтось поцокував зрідка на рахівниці та над квітниками гули невсипущі бджоли (О. Гончар). 3. В морозному передсвітанку стишуючись весело шерехкотів лапатий сизий сніг і в саду без вітру перегойдувалась обважніла ткань пухнастого віття (М. Стельмах).

VI. 1. Ганна уважно подивилась на чоловіка вона не знала жартує він чи справді серйозно говорить (М. Хвильовий). 2. В моїм селі сади цвітуть проглянути не можна (П. Воронько). 3. Плакати хотілось сльози не текли (О. Олесь).

Дом. завд.: Із предикативних одиниць *Мовчить, не шепоче зелена діброва; Затихла і пташка, і людська розмова*, частково модифікуючи їх, утворити і записати просте ускладнене, складносурядне, складнопідрядне і складне безсполучникове речення, визначити їхні різновиди.

БЛОК ЗАПИТАНЬ І ЗАВДАНЬ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Які складні речення називають багатокomпонентними?
2. Назвати типи багатокomпонентних складних речень.
3. Які є типи складнопідрядних речень з кількома підрядними? Схарактеризувати їх і навести приклади.
4. Які складні речення називають складними синтаксичними конструкціями?
5. Схарактеризувати сполучниково-безсполучникові складні речення.
6. Дібрати чотири складні речення з різними типами зв'язку, зробити синтаксичний розбір і накреслити їх схеми.
7. Що таке період, які особливості його будови?
8. Дібрати з поезій М. Рильського два приклади періодів. Завдяки чому досягнуто поділу періодів на дві виразні синтаксично інтонаційні частини? Пояснити вживання розділових знаків у періодах.
9. Яку мову називають прямою? Чим характеризуються слова автора?
10. Яку мову називають непрямою? Які труднощі виникають під час зміни прямої мови на непряму?
11. Що таке невласне пряма мова?
12. Що таке діалог? Як передається діалог на письмі?
13. Що таке цитата? Як оформляються цитати?

ПРОГРАМА ІСПИТУ

1. Предмет синтаксису як розділу граматики. Синтаксис у системі інших наук.
2. Словосполучення як синтаксична одиниця. Відмінність словосполучення від слова і речення. Засоби поєднання компонентів словосполучення.
3. Типи словосполучень за ступенем злиття компонентів, будовою та функціональними особливостями.
4. Способи зв'язку слів у словосполученні і реченні. Типи сурядного зв'язку.
5. Типи підрядного зв'язку слів у словосполученні і реченні.
6. Типи синтаксичних відношень у словосполученні.
7. Типи словосполучень за характером стрижневого слова.
8. Речення як основна синтаксична одиниця. Сутність різних поглядів на природу речення. Речення і судження.
9. Основні ознаки речення.
10. Типи речень за структурними ознаками граматичної основи, кількістю граматичних основ, наявністю другорядних членів речення, метою висловлювання, емоційним забарвленням, характером вираженого ставлення до дійсності. Новітні погляди на відповідні класифікації.
11. Головні і другорядні члени речення: сутність, принципи виділення, історія вивчення.
12. Підмет як головний член речення. Простий підмет, способи його вираження.
13. Складений підмет, його типи і способи вираження.
14. Присудок як головний член речення: значення, типологія.
15. Складений іменний присудок.
16. Складений дієслівний присудок.
17. Прості присудки. Складні та ускладнені присудки.
18. Координація форм підмета і присудка.
19. Сутність, типологія, історія вивчення односкладних речень.
20. Означено-особові та безособові односкладні речення.
21. Узагальнено-особові, неозначено-особові та інфінітивні речення.
22. Номінативні та вокативні речення.
23. Синтаксично нечленовані речення.
24. Додаток як другорядний член речення: значення і типологія. Прямі додатки, способи їх вираження.
25. Непрямі додатки, способи їх вираження.
26. Означення як другорядний член речення: значення і типологія.
27. Узгоджені і неузгоджені означення, способи їх вираження.
28. Прикладка як особливий різновид означення.

29. Обставина як другорядний член речення: значення і типологія.
30. Обставини способу дії, часу, причини і допусту.
31. Обставини міри і ступеня, місця, умови і мети.
32. Проблема виділення другорядних членів речення у сучасному мовознавстві.
33. Просте ускладнене речення як синтаксична одиниця.
34. Однорідні члени речення: сутність, типологія, пунктуація. Узагальнювальні слова при однорідних членах речення.
35. Однорідні і неоднорідні означення та обставини.
36. Причини та умови відокремлення членів речення. Історія вивчення відокремлених членів речення.
37. Відокремлені означення, додатки, уточнюючі члени речення.
38. Відокремлені прикладки та обставини.
39. Звертання: способи вираження та особливості функціонування.
40. Вставні та вставлені конструкції.
41. Типи неповних речень.
42. Приєднувальні конструкції. Порівняльні звороти, їх відмінність від неповних підрядних порівняльних речень.
43. Порядок слів у простому реченні, його функції.
44. Основи української пунктуації.
45. Складне речення як синтаксична одиниця: сутність, засоби поєднання предикативних одиниць, типологія. Принципи класифікації складних речень.
46. Структурно-семантичні типи складносурядних речень.
47. Складнопідрядні речення: сутність, структура.
48. Складнопідрядні речення з підрядними присубстантивно-атрибутивними, місця, причини.
49. Складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними, міри і ступеня, мети, наслідку.
50. Складнопідрядні речення з підрядними займенниково-співвідносними, часу, допустовими.
51. Складнопідрядні речення з підрядними способу дії, умови, порівняльними, супровідними.
52. Історія вивчення складнопідрядних речень. Синонімія складнопідрядних речень і співвідносних з ними простих речень з відокремленими членами речення.
53. Історія становлення і типологія складних безсполучникових речень.
54. Складні безсполучникові речення з однотипним зв'язком.
55. Складні безсполучникові речення з різнотипним зв'язком.
56. Складні ускладнені речення як синтаксична одиниця. Складні речення із сурядністю та підрядністю.

57. Складнопідрядні речення з кількома підрядними.
58. Складні речення із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком.
59. Засоби передачі чужого мовлення. Пряма мова. Діалог.
60. Непряма і невласне пряма мова. Цитати.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

ОСНОВНА:

1. Бевзенко С.П. та ін. Сучасна українська мова. Синтаксис : навч. посіб. / С.П. Бевзенко, Л.П. Литвин, Г.В. Семеренко. – К.: Вища шк., 2005. – 270 с.
2. Дудик П. С. Синтаксис української мови : підручник / П. С. Дудик, Л. В. Прокопчук. – К. : ВЦ «Академія», 2010. – 384 с.
3. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис : курс лекцій / уклад. О.В. Дуденко. – Умань: Візаві, 2014. – 115 с.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис : підручник для студентів філологічних факультетів вузів / І.Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
2. Вихованець І.Р. та ін. Граматика української мови / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, А.П. Грищенко. – К.: Радянська школа, 1982. – 193 с.
3. Горпинич В.О. Українська мова. Частина 2: підручник для педучилищ. / В.О. Горпинич, В.Д. Горяний. – К.: Вища школа, 1993. – 239 с.
4. Дудик П. С. Просте ускладнене речення: навчальний посібник / П.С. Дудик. – Вінниця, 2002. – 335 с.
5. Жовтобрюх М.А. Українська літературна мова. / М.А. Жовтобрюх. – К.: Наукова думка, 1984. – 255 с.
6. Кадомцева Л.О. Українська мова: Синтаксис простого речення. / Л.О. Кадомцева. – К.: Вища школа, 1985. – 123 с.
7. Каранська М.У. Синтаксис сучасної української літературної мови. / М.У. Каранська. – К.: Вища школа, 1992. – 344 с.
8. Кобилянська М.Ф. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис: збірник вправ. / М.Ф. Кобилянська, Н.В. Гуйванюк. – К.: Вища школа, 1992. – 271 с.
9. Марун М.Є. Синтаксис української мови: Посібник для студентів-заочників педагогічних училищ. / М.Є. Марун, М.М. Торчинський. – Умань, 1995. – 122 с.
10. Мойсієнко А.К. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис

простого ускладненого речення. / А.К. Мойсієнко. – К. ПП Я. Січовик, 2006. – 240 с.

11. Ожоган В. Навчально-методичний комплекс з сучасної української літературної мови (Синтаксис). / В. Ожоган, В. Дмитрук. – Кіровоград: РВЦ КДПУ, 2001. – 96 с.

12. Ожоган В.М. Синтаксис української мови. / В.М. Ожоган. – К.: Освіта України, 2009. – 331 с.

13. Плиско К.М. Синтаксис української мови з системою орієнтирів для самостійного вивчення. / К.М. Плиско. – Харків: Основа, 1992. – 151 с.

14. Плющ М.Я. Сучасна українська літературна мова: збірник вправ. / М.Я. Плющ, О.І. Леута, Н.П. Гальона. – К.: Вища школа, 1995. – 284 с.

15. Синтаксис сучасної української літературної мови: Проблемні питання: Навчальний посібник / І.І. Слинько, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська. – К.: Вища школа, 1994. – 670 с.

16. Сучасна українська літературна мова: підручник / М.Я. Плющ, С.П. Бевзенко, Н.Я. Грипас та ін.; За ред. М.Я. Плющ. – К.: Вища школа, 2005. – 414 с.

17. Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П. Медушевського. – К.: Вища школа, 1993. – 398 с.

18. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Синтаксис / О.Т. Волох, М.Т. Чемерисов, Є.І. Чернов. – К.: Вища школа, 1989. – 334 с.

19. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1972. – 515 с.

20. Сучасна українська мова: Довідник / Л.Ю. Шевченко, В.В. Різун, Ю.В. Лисенко; за ред. О.Д. Пономарева. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.

21. Терлак З. Українська мова: Збірник вправ із синтаксису та пунктуації / З. Терлак. – Львів: Світ, 1999. – 224 с.

22. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови: підручник / К.Ф. Шульжук. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – 408 с.

ЗМІСТ Курс лекцій

Тема 1. Словосполучення.....	3
Тема 2. Речення як основна синтаксична одиниця.....	13
Тема 3. Головні члени речення.....	19
Тема 4. Другорядні члени речення.....	30
Тема 5. Односкладні речення.....	41
Тема 6. Неповні речення.....	49
Тема 7. Просте ускладнене речення.....	54
Тема 8. Складносурядні речення.....	72
Тема 9. Складнопідрядні речення.....	77
Тема 10. Складні безсполучникові речення.....	81
Тема 11. Складне ускладнене речення.....	88
Тема 12. Засоби передачі чужого мовлення.....	94
Тема 13. Основи української пунктуації.....	100

Тематика практичних та лабораторних занять

Змістовий модуль I. Словосполучення

1.1. Словосполучення як синтаксична одиниця.....	106
1.2. Типи словосполучень.....	106
Лабораторна робота № 1.....	115

Змістовий модуль II. Головні і другорядні члени речення

2.1. Підмет, способи його вираження.....	119
2.2–3. Присудок, способи його вираження.....	120
Лабораторна робота № 2.....	125
2.4. Додаток. Означення. Прикладка.....	132
2.5. Обставина.....	133
Лабораторна робота № 3.....	135

Змістовий модуль III. Просте неускладнене речення

3.1. Односкладні речення. Самостійна робота.....	139
3.2. Неповні речення.....	142
Лабораторна робота № 4.....	143
Контрольна робота.....	148

Змістовий модуль IV. Просте ускладнене речення

4.1. Однорідні члени речення.....	149
4.2–3. Відокремлені члени речення.....	150
4.4. Звертання, вставні і вставлені конструкції.....	153
Лабораторна робота № 1.....	157

Змістовий модуль V. Складне неускладнене речення

5.1. Складносурядні речення.....	159
5.2–3. Складнопідрядні речення.....	162
Лабораторна робота №2.....	166
5.4. Складні безсполучникові речення.....	172
Контрольна робота.....	175

Змістовий модуль VI. Складне ускладнене речення

6.1-2. Складне ускладнене речення як синтаксична одиниця.....	177
Лабораторна робота № 3.....	183
6.3. Засоби передачі чужого мовлення.....	189
6.4. Основи української пунктуації.....	192
Лабораторна робота № 4.....	193

Програма іспиту.....	203
-----------------------------	------------

Рекомендована література.....	205
--------------------------------------	------------